

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

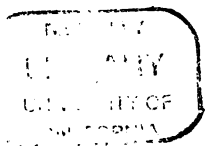
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

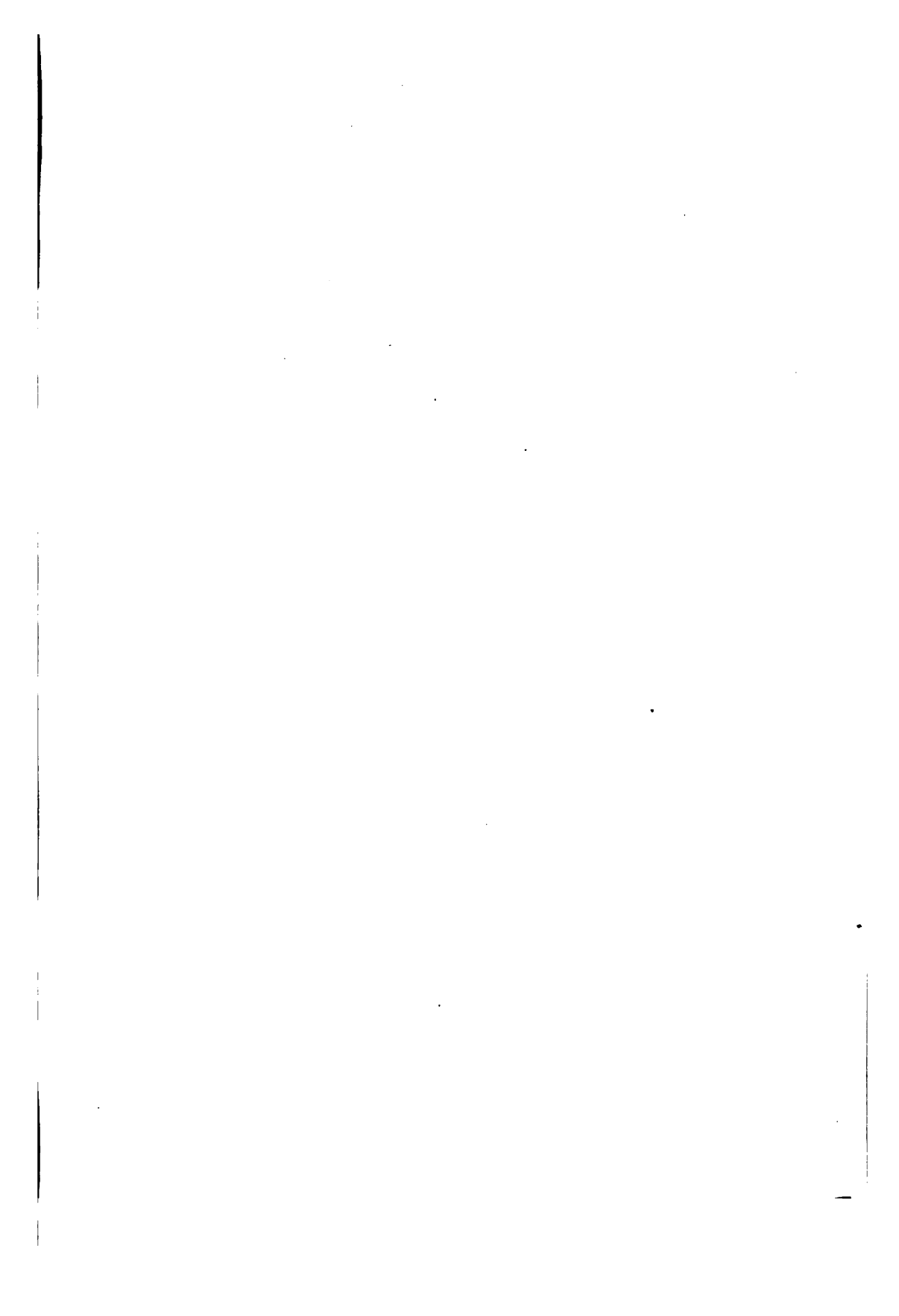
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Provided by
The Library of Congress
Special Foreign Currency Program

Vol. xxiii

Part I and II (Half yearly)

**JOURNAL
OF
THE KERALA UNIVERSITY
ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
AND
MANUSCRIPTS LIBRARY**

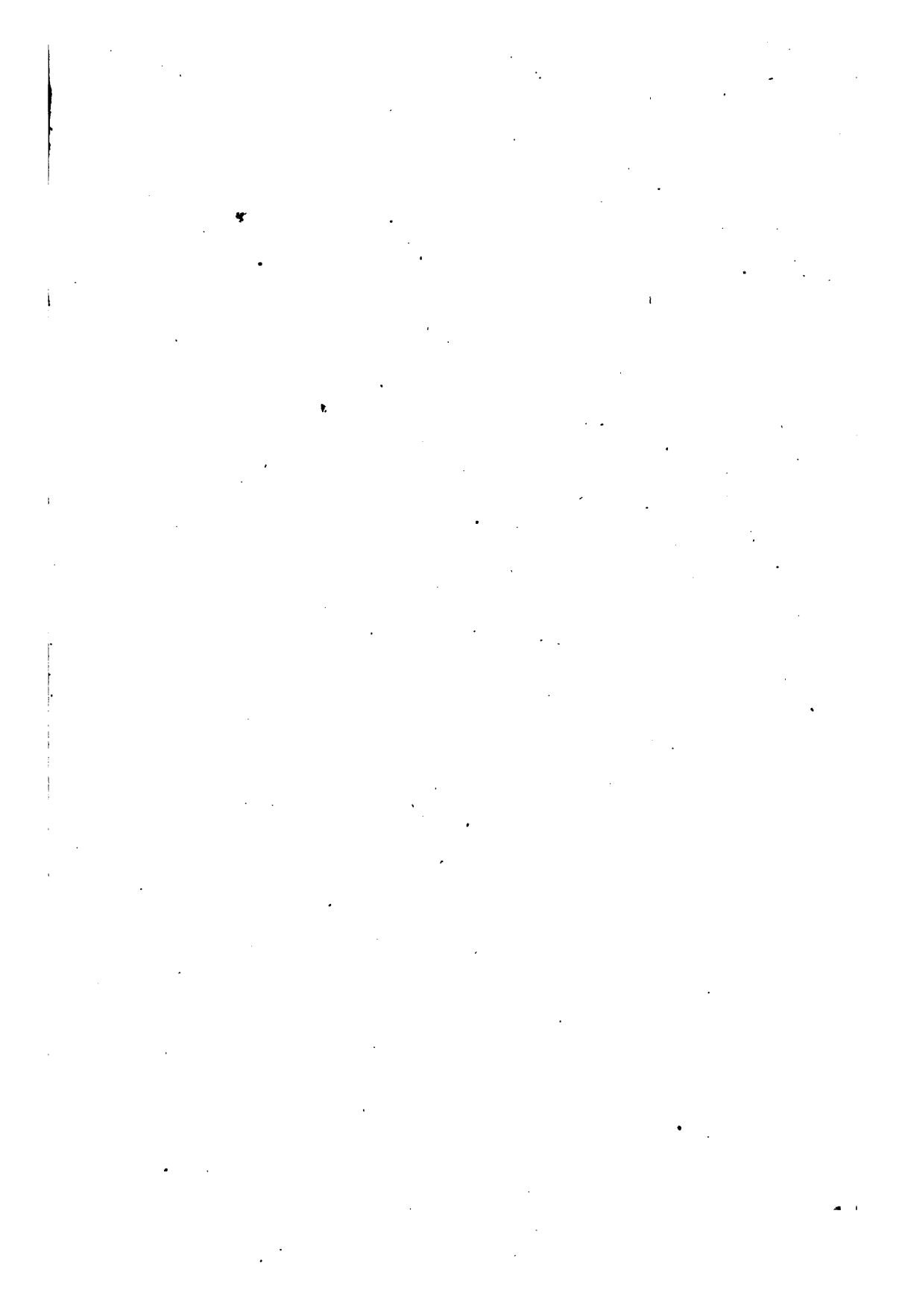

EDITOR

Dr. K. RAGHAVAN PILLAI

A. D. 1980/M. E. 1155

S. E. 1902

no anal

Journal of the Oriental Research Institute and Manuscripts Library. (Half yearly)

Vo. XXIII-Part I and II

EDITOR

Dr. K. Raghavan Pillai,

B. A. (Hons) Ph. D. (Lond)

Director and Professor of Sanskrit,

O. R. I. and Mss. Library, University of
Kerala, Trivandrum.

Published in April 1980

No. of Copies 250

Printed at Kumar Printers,

Thampanoor, Trivandrum-14

Annual Subscription Rs 10/-

PUBLISHERS,

O. R. I. and Mss. Library,

University of Kerala,

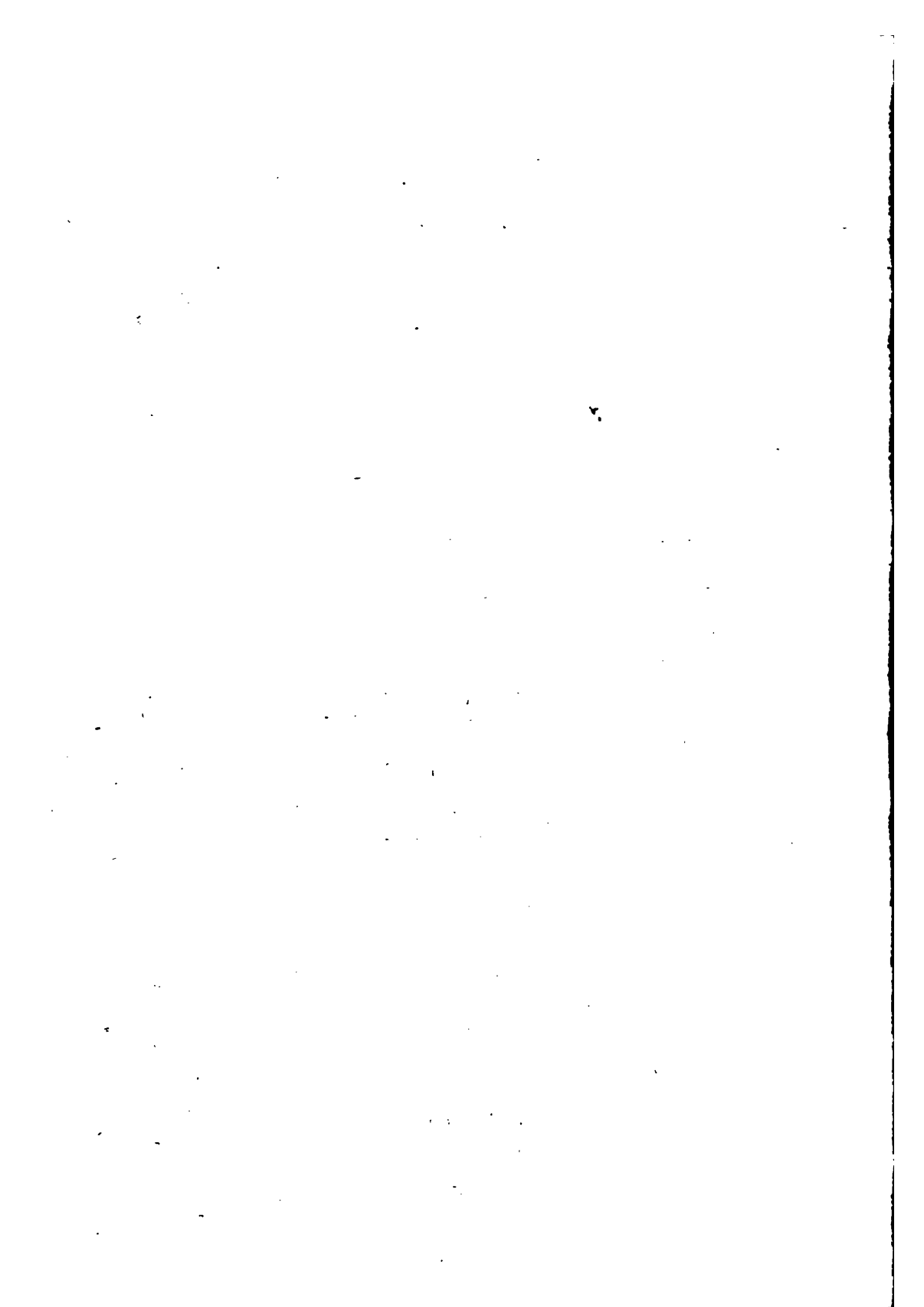
Kariavattom, Trivandrum.

PK
3591
T8
V.23
MAIN

17/82

CONTENTS

PART A	Pages
Nāradmohana Prabhandha	1—14
Kāryadipīkā	1—31
Kumārīvilasitam.	1—48
Ācāra samgraha	1—66
 PART B	
Kāryadipikā (Title and Preface,	1—6
Kumārīvilasitam (Title, Preface, Introduction etc)	1—10
Ācāra Samgraha. (Title, Preface, Introduction etc)	1—32
A Mahākāvya on a Composer Dr. S. Venkitasubrahmanian Iyer	1—8
Kaṭṭiya and Sāyana Dr. S.G. Moghe	1—14
Rasa in Prabhasana (K.K. Malathi Devi)	1—24
The influence of Bhartṛhari's Concepts on Dhvani school (P.G. Balakrishnan)	1—6
Some Romantic Perspectives on Kālidāsa (T. Devarajan)	1—16
A Comment on Bhagavadgītā (Aravind Sarma)	1—4

PART-A
Vol. xxiii Part I and II

नारदमोहनप्रबन्धः

श्रीकृष्णं बहुदारमीक्षितुमनाः श्रीनारदस्त्वेकदा

प्राप्य द्वारवतीं निरीक्ष्य महिते भैष्मीगृहे तं पुनः १

भामागेहगतं विलोक्य चकितो गत्वा ददक्षाखिलै-

वृष्णीन्द्रेः सह कार्यचिन्तनपरं भान्तं सभान्ते हरिम् ॥१॥ २

तथान्यभार्यानिलयेषु चासौ तत्तत्प्रवृत्तिं प्रसमीक्ष्य कृष्णम् ।

दृष्टोऽधुना तत्र हरिः कथं द्रागत्रागतश्चित्तमिति व्यचिन्तीत् ॥२॥ ३

*ततश्च तत्परीक्षाकाङ्क्षी स खलु पारिकाङ्क्षी पुनरपि विश्वोत्कृ-
ष्टरामणीयकं विश्वकर्मनिरतिशयचातुरीनिकषोपलरीतिमूरीकुर्वाणं रुक्मिणी-
भवनं प्रविश्य तत्र च मोघीकृतकालमेषपालीलासित्याभिमानकान्धिसन्दोहनि-
कुरुम्बितदिशाकदम्बकं भास्करतरपराध्यमणिगणघटितमकुटकटकटिसूत्रादि-
मण्डनप्रकाण्डमण्डनायमानसमस्तावयवं कुन्दघवलभग्नन्दत्वावहहसितकन्दली-

C. O. L. 2344. क. 2345 ख. L. 628. घ. 10927. ङ.

१. पुरः. क. २. गतं. घ. ३. व्यचिन्तयत् क. ४. कोमलमेघ क. ख.

* गद्यमिदं षपाठे नास्ति.

मिलितैः पुरुदयामृतोक्षितैरीक्षितैः शिशिरीकृतभक्तलोकहृदयं प्रद्युम्नादिभिरा-

त्मनोऽनुहरमाणं रात्मजैः सह विहरमाणम् अनितरसाधारणं निखिलगुणगणं
दामोदरमामोदभराकुलमतिरीलीकयति स्म।

वीणापाणि मृणालीधवलमपि दधानं जटाः पिङ्गशीभा
अन्तःस्फुरयत्तपस्याग्रयङ्कजसज्ज्वालजालायमानम् ।
देवाणि वीक्ष्य मोक्षलभं विवशमन्ताः प्रीत्यतः सोपवेश्य
प्रोत्कृष्टे विष्टरेऽर्घ्यादिभिरथ विधिवत् पूजयामास शीरिः॥३॥

* २
अखिलनिदम्बकृत् तं मुनिमविश्वमिदं तद्विहितं देवः ।
विशदैर्दशनमयूखैर्मुनितनुरुचिमेधयन्नधिकम् ॥४॥

भाग्यं भाग्यं! मम फलवती साम्प्रतं पुण्यवल्ली
श्रेयोदानेऽप्येषपरिहृती दीक्षितादीक्षितात् ते ।
ते वै धन्या जगति गृहिणो यद्गृहास्तावकीनैः
पादप्रक्षालनघनरसैः पूतमूर्यं भजन्ते ॥५॥

देवादिदानीं कतमाशुमुनीन्द्र! समेत्य मे पूः समलङ्कृत्यम् ।
कमर्थमुद्दिश्य समागमोऽयं तवेति चावेदितुमुत्सुकोऽस्मि ॥६॥

१ खण्डामानं दामो. ग. घ. २ प्सि. ग

* ४. ५. तमश्लोकी अपाठे न स्तः ।

*श्रुत्वा तद्वचनं प्रणम्य जगतां नाथ बभूवै मुनिः--

मां मा मोहय मां जनार्दन! विभी! दुर्वरिया मायया ।

जाने त्वामखिलेश्वरं विकृतिभिर्जान्मादिभिर्विजितं

सान्द्रानन्दचिदात्मकं यदुपति मावापदीश्वरवृत्तम् ॥७॥

अहं खलु भवता चिकुरभरबहुलरुचिसम्पादितसहस्रदोषाः षोडश-

सहस्रयोषाः प्रतिगेहमेकेन मूर्तेन हस्तेकृता इति निशम्य तत्क्षणं निमित्त-

कीतुकाक्रान्तमतिः स्वमेतौ निवेद्य विविधमपिमरीचिबलपेशलस्थली कुश-
स्थलीमुपेत्य रज्ज्वनिर्मुक्तो रुचिभूषीभवने भवन्तमवलोक्य ततः परावृत्य
चित्ततरुभङ्गनिखये क्षयभङ्गनिखये कान्ते सभान्ते रुचिरविविधविभवोपेतेषु

निखिलभार्यानिकेतुषु च निरीक्ष्य विनीयमाणचित्तवृत्तिरक्षद्वयस्त्वानतोऽस्मि,
अखिलमिदमविदध्वि वदाषदस्त्वमहो मायया मां मोहयसि, तदिमां विमोह-
विधायिनीं निखिलैरपि दुर्निवारां विबुधैरपि दुर्विभाध्यां विलोकयितुमलमभि-
लषति मन्मानसं करुणाजनघे चरणानतजनताभिलषितवक्त्रवितरणविस्मयपित-
रुरपादप द्रामीदर मम मुदितो यदि भवानेतां दर्शयतादिति प्रकृतिदिदृक्षाकुलि-
तमस्मिन्मुनिः प्रभूतभक्तिभारविनतकन्धरः सकललोकनाथं नाथयति स्म ।

१. चमिक क. ख. २. मुहूर्तेन ख. ३. गत्य क. ख. ४. च भवन्तमव-
लोक्य चित्ती य. घ.

*श्लोकोऽयं घपाठे न दृश्यते.

द्रष्टव्या भवता न सा तदमुतश्चित्तं परावर्तये-

त्युक्तस्तां मम दर्शयेति पुनरप्यूचे मुनिर्बालवत् ।

तन्निबन्धमवेक्ष्य मन्दहसितस्यन्दाभिरामावनः

१
प्रोत्थायैनमृषिं करे परिमृशन् वाचं बभाषे हरिः ॥८॥

२
एहि स्नातुं मुनिवर सरो याव इत्येनमुक्त्वा

निर्गत्यासी बहिरथ पुरात् तूर्णमस्मै विशालम् ।

कासाराम्यं विमलसलिलं दर्शयित्वा मुनीन्द्रा-

यास्मिन् स्नानं रचयतु भवानित्युवाचाम्बुजाक्षः ॥९॥

प्रणमन् मुनिरथ कृष्णं विहिताप्लवनो यदात्र विधिवदाचम्य ।

३
ज्वमर्षणमारब्धस्तदेव कन्यात्वमाप वनमध्वे ॥१०॥

४
तस्मिन्नथ समये समस्तवसुन्धरापतिमकुटकोटिसन्ततसन्धार्यमाण-
बन्धुरपादरेणुः स खलु सिन्धुपतिराखेटखेलनवाञ्छया अञ्छतरतापिञ्छ-
भरसञ्छायोरञ्छदाञ्छादितविपुलतरोरस्थलः भुजङ्गमपुङ्गवाभोगविभङ्गद-
भजदण्डसङ्गिचण्डकोदण्डसङ्गताभः सङ्गरधुरीणं तुङ्गतमतुरङ्गमधिरूढः प्री-
ठरवमुखरितहरिज्जालैर्जालिकैः श्रागणिकैः परिगृहीतविविधायुधैरपि यौघैरा-
पूर्यमाणपर्यन्तभागो गहनतरं गहनतलमवगाह्य निशिततरशरशतैः सरभस-
मभिसरन्तं शरभविसरं शकलयन् सञ्चितकोपमभिमुखमञ्चन्तं पञ्चमुख-

१. मृषीश्वरं करतले गृह्णन् बभा क. ख. २. मया साकमित्ये क. ख.
३. ध्येऽसौ. ग. घ. ४. ध्वारितपाद म. घ.

सञ्चयं पञ्चत्वमापादयन् चण्डतरं पुण्डरीकषण्डं खण्डितमुण्डमारचयन्
 कोलजालं कालनिलयं नयन् खपरमपि पामरजन्तुनिचयं निर्दयं मर्दयन्
 पर्वटवि पर्यटन् यदृच्छया तत्समीपमाससाद ।

सुवयापूरपीयूषनिमज्जतनुवल्लरीम् ।

दृष्ट्वा तां विस्मयाविष्टश्चिन्त नृपतिरतदा ॥११॥

विम्बं विम्बफलाङ्कितं वत विघ्नोः कम्बोरुपर्यास्थितं

हेमं कुम्भयुगं विभाति गगने रम्भाग्रयोः स्यन्दनम् ।

अम्भोजे हिमगूज्ज्वले प्रतिदलं निशेषमेतत् पुन-

श्चम्पादां कवचिदप्यकीक्षितचरः सर्गक्रमोऽपि विघ्नेः ॥१२॥

केवं रम्याङ्गकान्तिः किमुत तनुमती हन्त लावण्यवेणी

को वास्वा विष्टपेऽस्मिन् भजति जनकतामग्रणीः पुण्यभाजाम् ।

नूनं पद्मेक्षणैषा तिलकयति कुलं क्षत्रसम्बन्धयोग्यं

नो चेदस्यां निमग्नं कथमिव विमुखं कापणे मानसं मे ॥१३॥

इत्थं विचिन्तयन्नेष मन्मथोन्मथिताक्षयः ।

तस्थौ रूपामृतं तस्या नयनाञ्जलिना पिबन् ॥१४॥

-
१. मापयन् क. ख. २. वरमरं जन्तु क. ख; सामरजन्तु न-
 ३. पर्ययन् क. ख. ४. प्यवल्लरी क. ख.

साभि तदवलोकनेनैव विगतभीतिः सकलयुवतिलोकलोचनासेचनक-
तनुमेनमवलोकयन्ती किञ्चिदङ्कुरितचित्तयोनिरन्तरिनि चिन्तयामास ।

को वा युवायं कमनीयगात्रः कामः स्वयं किन्तु गृहीतमूर्तिः ।
मन्येऽत्र सर्वं करकोशलं स्वं विश्वैकशिल्पी प्रकटीचकार ॥१५॥

तदनु मनुजगतिः इयं मया परिणयमीयेति निश्चितमतिनिश्चलयुवति-
कुलमोलिमालिकायमानामेनां तुरगवरमारोप्य निजनगरमानीय महत्तर-
गुणोत्तरे मुहूर्ते विहितविवाहकर्मा निखिलमहिषीमुख्ययानयोः सहाभिमतं
भोगजातमनुदिनमनुबोध्यते स्म ।

अथ सा मिरवद्याङ्गी पुत्राणां शतमञ्जीजनत् काले ।

अधिकं च शतद्वितीयानां कन्यानां पञ्चपञ्चाशत् ॥१६॥

पित्रा दारैरुदारैरथ परिघटितास्ते सुभ्राह्मविपुत्राः

पुत्रान् प्राप्नुर्गुणाद्यान् कृतपरिणयना लेभिर तेऽपि सूनून् ।

कन्या धन्यङ्गरेणाः पतिभिरथ तत्ता सोऽजितास्तास्वनूजान्

प्रापुस्ते चापि सूनूनि कुलमधिकं वृद्धिमद्वा जनाम् ॥१७॥

जरसानभिभूता सा रूपयौवनशालिनी ।

प्रेयसा साकममुना ममूदे शरदां शतम् ॥१८॥

१. सेचनेकतनु क. ख. २. मतिः सकल घ. ३. लमालायमासा ग. घ.

४. अधिकानि शतद्वितीयान् क. ख. ५. 'ले' घ. ६. ताश्चात्मजास्ता ग. घ.

काले तत्र सभागतं परिवृतं सर्वैरमात्यादिभिः

प्रोचेऽभ्येत्य नृपं निषादनृपतेर्दूतस्तदीयं वचः ।

हे सिन्धूद्वह दीयतां मम करं नो चेत् त्वदीयं मदं

कृत्तारिव्रजरक्तपङ्क्तिवपुः खड्गो हरेन्मामकः ॥१९॥

शृण्वन् मदोद्धतभमुख्य वचो नृपालः

क्रुद्धो जगाद ननु दूत करं प्रदास्ये ।

मद्बाणसंहतिविदीर्णतदङ्गनिर्यद्—

रक्तच्छटाभिरचिरेण शिवागणेभ्यः* ॥२०॥

वचोहरस्तस्य दूतो निशम्य कुशलस्ततः ।

समेत्य स्वामिनं वेगादगादीत् तदशेषतः ॥२१॥

ततस्तदाकर्णनोदीर्णरोषाभिभूतशेमुषीको निषादनृपतिः सपद्येव संवर्म्या-
भिषेणयन् सिन्धुराजशब्दमप्यसहमान इव रथमतङ्गजतुरङ्गमपदातिपदाहति-
समुत्थितरजःपटलजम्बालितसकलसिन्धुराजःसिन्धुराजनगरमुपगम्य समरकुतू-
हली तं समाह्वयति स्म ।

*एतदनन्तरं—

‘निषादनाथो निशमय्य तद् बली रुषाभिभूतः समुपेत्य तत्पुरम् ।

समाह्वयत् तं सहपुत्रबान्धवं मृधाय निर्यातु जवाद् भवानिति ॥

निशम्य तत्.....’इति दृश्यते गद्यपाठयोः।

*निशम्य तत् क्रोधविघूर्णितक्षः फालोज्ज्वलद्भूकुटिदुर्निरीक्षः ।

सन्नह्य सैन्येन मदोद्धतेन सार्धं स योद्धुं नृपतिः प्रतस्थे ॥२२॥

अनन्तरं निरन्तररथकरितुरगपतिसङ्घातसङ्कुलयोः परस्पराबद्धजिगीषयोः
सिन्धुनिषादपतिसेनयोः त्रिंशद्वासराणि भीरुभयावहं वीरमुदाबहमजनिता-
न्यतरजयपराजयं जन्यकर्म जञ्जन्यते स्म ।

१

मुद्धे सिन्धुपसेनिकाः प्रतिभटैराखण्ड्यमानाः शितैः

शस्त्रोघैरतिकातराः प्रतिदिशं ते प्रद्रुतं प्राद्रवन् ।

तं दृष्ट्वा परिवेष्टितं च रिपुभिर्लब्धान्तरैर्भूपति

२

योद्धुं बन्धुजना जवेन तनया जामातरोऽप्यापतन् ॥२३॥

तानालोकयातिकोपात् कपिलितनयनान्तो निषादाधिनः

३

सेनान्यं स्वं ममारिर्नयनपथगतः साम्प्रतं सिन्धुनाथः ।

हन्तव्योऽयं सबन्धुस्त्वरितमिति वदन् स स्वयं सन्धवं तं

योद्धुं प्रायात् तदीयाः सपदि च सचिवास्तान् सुबाहु-

प्रधानान् ॥२४॥

१. 'न्धुभटाः कृताः प्रति' ग. घ. २. 'सिन्धुजना' क. ख. ३. 'राजः' क. ख

* अतःपूर्व- सहितस्तनयैश्च बन्धुवर्गैः सहसाभ्येहि मृधाय सिन्धुनाथ ।
अशिवाकरमामकासुजातं वितनुष्वामिदं शिवाकरं जवेन ॥
इत्यधिकतया गपाठे ।

घोरेऽस्मिन् सम्प्रहारे सचिवहतमुहृत्संहतिं सिन्धुराजं

जीवग्राहं गृहीत्वा झटिति स बलशाली निषादाधिनाथः ।

रे रे वैधेय मह्यं न हि करमदिशस्तत्फलं मङ्क्षु भुङ्क्ष्वे-

त्याचक्षाणोऽसिना तद्गलमथ कदलीकाण्डलावं व्यला-

वीत् ॥२५॥

इत्थं क्षपितसकलपक्षमहितविपक्षोऽप्यक्षीणसन्धुक्षितक्रोधाशुशुक्षणि-
रसौ क्षेणितिस्तत्क्षणमेव परिक्षरदुधिरसमुक्षितं तच्छिरः पङ्क्तिं कन्दु-
कवद् विहरमाणः प्रोद्धतचरणविक्षेपपरिशुभितक्षितिमण्डलो मङ्क्षु शुद्धान्त-

२

माविश्य सैन्धवप्रधानमहिष्यास्तस्याः समक्षमेतद् विनिक्षिप्य करकरम्बितती-
क्ष्णतरकौक्षेयकः क्षयसमयप्रतिभयतत्तादृक्षविरूपाक्षसदृक्षो निर्भरारुणैर्नि-
विज्रभयवितरणविचक्षणैरीक्षणैर्दिशन्निवेक्षमाणोऽक्षीणरोक्ष्यं वचनमाचक्षे ।

मूर्ध्नां पश्य भर्तुस्तव महितमणीकुण्डलं कृतमेतं

खड्गेनानेन मूढे! लघु तव च क्षिरस्तद्वदेव च्छिनदमि ।

३

इत्युक्त्वा मङ्क्षु भङ्क्त्वा पुरवरमखिलं भूमिपालोऽनसेन

प्रज्वाल्यागात् स्वकीयं पुरमरिपटलीगर्वसर्वङ्क-

षोष्मा ॥२६॥

दृष्ट्वा तं घोररूपं वचनमपि तदीयं निशम्यात्तभीतिः

प्रेष्ठस्यालोक्य रक्तचक्षुरितमधिकशोकाकुला चोत्तमाङ्गम् ।

१ 'दक्षितीशः' क. ख. २ 'ष्याः सम' क. ख. ३ 'इत्याभाष्याशु भङ्क्त्वा'

क. ख.

आलिङ्ग्यालिङ्ग्य तत् सा पुनरवनितले बेष्टमाना तद नीं
गात्रस्नायं सृजन्ती नयनजलमसौ दीनदीना हरे द ॥२७॥

गृहणाना विह्वलाङ्गी पुनरपि कम्पितुर्मस्तकं सस्तकेशं
गत्वा युद्धाङ्कणं सा प्रतिभयमधिकं तत्र संस्थागतस्य ।

तस्याङ्गं वीक्ष्य कृत्तान्यपि तनयशरीराणि मग्ना दुरन्ते
शोकाम्भोधी पतित्वा पतिपदयुगले गद्गदं रामवा-
दीत् ॥२८॥

करुणा न विधे तव ध्रुवं यज्जनमेकत्र समं हि योजयित्वा ।

परिणह्य दृढानुरागपाशैः पुनरेनं प्रबियोजयस्यपार्श्वम् ॥२९॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजन्! मलिनमहितले किन्नु शेषे प्रियां मां
शोचन्तीं किन्नु जानास्यसि! तव पतितान् प्रेयसः पश्य
पुत्रान् ।

प्रत्यर्थिप्लुष्यमाणं पुरमपि च समं सुप्रियासीति वावयं
सत्यं व्याघ्रस्त्व यत्र व्रजति बत! भवान् मां च तत्र प्रणी-
यात् ॥३०॥

इति बहुविधं विलपन्ती पुरुषुचा विमोहयन्ती भूतले पतन्ती लब्धसंज्ञं

पुनरपि समुत्थाय पत्युः पादयुगलमुत्सङ्गे निधाय परिदेवयन्ती-एकाकिनी विकृ-

तरूपैर्नरास्थिपरिष्कृतैः पिशितपरिकल्पितोपदंशोत्तरं पेपीयमानशोणितास-

वोद्यन्मदनरीनृत्यमानैः पिशाचनिचयैः करालरवैः फेरवैरपरैरपि मांसगृध्नुभिर्गृ-

१. 'प्रति' क. ख. २. 'कथमवनितले' ग. घ. ३. 'मीति' क. ख.
४. 'गमु' ग. घ. ५. 'स्थिसंघैः परिपृच्छकैः पि' क. ६. 'निकरैः' क. ख.

ध्रादिभिरभितः सञ्चरद्भिः फणधरकबलीकृतदर्दुरवदतीव भीतहृदया लोहित-
लिप्तसमस्ताङ्गी सेयं कष्टतरां दशामाससाद ।

ऊचे कंसरिपुस्ततः सुरमुने! निर्वर्तय त्वं द्रुतं

स्नानं वासरमध्यकाल उपयातो वैश्वदेवोचितः ।

तद् यावत्स्वरितं पुरान्तरमिति श्रुत्वाथ रम्यं वचः

प्रोत्तस्थी स जवेन नारदमुनिर्विध्वस्तनारीतनुः ॥३१॥

ततश्च रम्याकृतिमन्दहासमुखारविन्दं सरसीतटे स्थितम् ।

२

मुनिः पुरीवद् वटवृक्षमूले ददर्श कृष्णं न रणाङ्कणं तत् ॥३२॥

भीतं प्रीतं केशवस्तं बभाषे

पश्यामि त्वां भीरुवत् पारिकाङ्क्षिन् ॥

किं वा तोये भीतिदं किञ्चनास्मिन्

३

दृष्टं ब्रूयाः कारणं तस्य मह्यम् ॥३३॥

तदनु विनमन्नूचे कृष्णं मुनिश्चकितोऽस्म्यलं

तव मुररिपो दृष्ट्वा मायामिमां त्वमतः परम् ।

१. 'रगृहीतद' घ २. 'पुरीव दस्मिन् वट' घ. ३. 'तत्र' म.

*'रणाङ्कणं' इत्यनेन भागेन घपाठोऽवसितः ।

क्वचिदपि विभो मा मा मोहं विधेहि ममैतया

चरणपतितं ते मां भीतं कृपालय पालय ॥३४॥

तदनु दनुजारिस्तमतीव कातरमवधारयन् अयि नारद मा भेषीः भवद्-
याचनयैवेयं माया मया दर्शिता ययाहं जगतोऽस्य सर्गादिकमारचयामि;
तस्याः स्वरूपपरिज्ञाने को नु शक्नोति; तत् परीतापं परित्यज्य सत्त्वे मतिमा-
ध्वत्स्वेति सञ्जगाद ।

तदाकर्ण्यवोवद् विगलितभयोऽमुं मुनिवरो

भवन्मायामेतां कथमिव तरेयं द्रुततरम् ।

उपायं तत्र त्वं कथय मयि चेदस्ति करुणा

कथं वा वर्षाणां शतमिह मुहूर्तेन जनितम् ॥३५॥

३

ऊचे कृष्णः शृणु त्वं मम वचनमिदं मोहनं मायिनाम-

प्येवं मायां यदीमां तितरिषसि मुने मायिनं मां भजेथाः ।

सिंहाद्यैर्मायिना केनचिदुपरचितैः श्वापदैः पीड्यमानो

धावन् मुच्येत न क्वापि च यदि शरणं तं व्रजेन्मुच्यते

तैः ॥३६॥

स्त्रीत्वं गच्छ भवावनीन्द्रमहिषी संगच्छ पुत्रादिभि-

-
१. 'मारचयेति' क. ख. २. 'शतं वा वर्षाणां कथमिह' ग. ३. 'मियं
मोहदा' क. ख.

मौदं याहि चिरस्य तैरपि विगच्छन्तीव वा सन्तप ।

किं किं वा न मुनेऽन्वभूदिति भवान् सर्वं तदासीन्मृषा

निःशेषं जगदेवमेव भवता मिथ्येति निर्णयिताम् ॥३७॥

एकोऽद्वयो जन्मजरादिहीनो विश्वोद्भवस्थानविनाशहेतुः ।

पूर्णश्चिदानन्दमयो विमुक्तः सत्योऽहमेवेति विनिश्चिनु त्वम् ॥३८॥

निशम्यैतद् वाक्यं लघु विगतमोहो मुनिवर-

स्तदापश्यत् स्वस्मिन् जगदिदमभेदेन निखिलम् ।

प्रशान्तं निर्लेपं गगनमिव सर्वत्र विततं

प्रसादात् कृष्णस्य स्वमपि सहजानन्दमधुरम् ॥३९॥

ब्रह्मण्येवं स खलु परमे सन्निभग्नौ मुहूर्तं

प्रोत्तस्थौ च त्वरितममुतः कर्मलेशानुगामी ।

भिन्नाकारं गगनमरुदाद्यङ्कितं तापसोऽयं

दृष्ट्वा विश्वं स्वमपि मनसा नारदोऽस्मीत्यपश्यत् ॥४०॥

ऊचेऽथ प्रणतं मुनि मुररिपुः किं वा निवृत्तोऽधुना

मोहस्ते सकलेश्वरं सकलभूतस्थं समालोक्य माम् ।

१

किं वा ते प्रददामि नाशद वरं यद् रोचते तद् वदे-

त्युक्तस्तं प्रणमन् मुनिश्च मुदितः प्रीवाच वाच्यमः ॥४१॥

निवर्तव्यो मोहस्तव करुणया हस्त किमतः

परं कृष्णापेक्षं मम तदपि याचे परमिदम् ।

१
विघास्यन्ति स्नानं विमलसलिलेऽस्मिन् सरसि ये
पदं मायामुक्तास्तव सपदि ते यान्तु महितम् ॥४२॥

तथा भवत्वित्यमुमभ्युदेर्यं जगत्पतिः स्वं भवनं जगाम ।
मुनिश्च नत्वा हरिमेत्य सत्यस्थितं विघातारमवोचदेतत् ॥४३॥

सौऽप्यूचे नहि चित्रमेतदखिलाश्चर्यात्मके केशवे
हे वत्सेश्वरमानिनो वयमहो! यन्मायया मोहिताः ।
न त्वं वेत्सि न वेद्मि शम्भुरपि नो वेत्ता तदीहां पुनः
ऋ वान्ये तदभुं भजाखिलगुरुं मायानिवृत्त्यै सदा ॥४४॥

गायं गायं तदनु स मुनिर्नाश्रयेयानि शीरेः
स्मारं स्मारं सजलजलदश्यामलं कोमलाङ्गम् ।
वादं वादं भवभयहरं तस्य चित्रं चरित्रं
लाभं लाभं प्रमदममितं विष्टपे सञ्चचार ॥४५॥
॥इति नारदमोहनं समाप्तम्॥

१. 'अनुषेमत् ये स्नानं मु०३२ विघास्यन्ति सरसि क्षणमायामुक्तास्तव
खलु पदं प्राप्नुयुरिमे' ग .

कार्यदीपिका

अपारघोरसंसारविदारणविशारदम् ।

विनिपातविनाशाय विनायकमुपास्महे ॥१॥

तर्काभासतमस्स्तोमविध्वंसनविघ्नायिर्नमः ।

तत्त्वावबोधसंसिद्धये करिष्ये कार्यदीपिकाम् ॥२॥

कार्ये प्रमाणवैकल्यात् स्वरूपस्यानिरूपणात् ।

न प्रवर्तकना तस्येत्यन्ये केचन मन्वते ॥३॥

अत्र केचिदपरिचिनगुरुमतमुधास्वादनानन्दमन्दा मन्दन्यायविवेक-
विमुखानयः स्वानमभिलषितं साध्याभिलषितसाधनं प्रवर्तकमित्याच-
क्षाणाः कार्यस्वरूपप्रमाणयोरसम्भवोपपादनपुरस्सरं कार्यस्य प्रवर्तकत्वमेव
तावदपलपन्ति । तथा हि-किमिदं कार्यं नाम । यदि कृतिसाध्यं कृतिं प्रति
यत् प्रधानं तत् कार्यमित्युच्यते तदा किमिदं कृतिप्राधान्यं नाम । ननु कृति-
तत्साध्ययोः साध्यसाधनभावसम्बन्धे यदेव साधनभूतायाः कृतेर्गुणरूपतया
तत्साध्यस्य प्राधान्यं तदिदं कृतिप्राधान्यमभिमतमिति चेद्—

Kāryadīpikā is a treatise on the Prabhākara School of Mīmamsā Philosophy. Prabhākara's views about Kārya (effect) "Kāryam Pravartakam" etc are discussed and established in this work.

The work is included in the Codex No. 5970, as A, and it is a gift from Vattappilli matom, in the Kannya Kumari District. The Manuscript is written in Malayalam scripts.

कार्यदीपिका

मैत्रम्; कृतितत्साध्ययोः क्रमयोगादयथा गुणप्रधानभावासम्भवात् । यदि हि तयोर्गुणप्रधानभावः क्रमेणोत्पद्यते । यद्वा य गद्येन । नाद्यः । गुण-
प्रधानभावस्य सम्बन्धरूपत्वात् सम्बन्धस्य चोभयसम्बन्धसत्तापेक्षत्वात्
तयोश्चैककालवर्तित्वाभावात् । नापि द्वितीयः । आश्रयभूतकृतितत्साध्यः
एकक्षणवृत्त्ययोगात् तद्धर्मयोगपक्षस्य मुनिरामसम्भावनीयत्वात् । नन्विदानीं
गुणप्रधानभावनिरासवत् साध्यसाधनभावपक्षमपि कौ निवारयेत् तत्राप्ये-
तन्न्यायानपायात् । अस्तु तदपक्षं ऽपि का नाहानिः । स धनत्वं तु नाप-
क्ष्वार्हम् तस्य साध्यजननशक्तिमत्त्वरूपेण दिष्टमनत्वात् । साध्यत्वं तु न
वस्तुतः सम्भवति तस्य हि साध्यपदार्थोत्पत्तेः प्राग् उत्पत्तिर्न सम्भवति धर्म्य-
भावे धर्मानुत्पत्तेः । न च तदुत्पत्त्युत्तरकालम् । तस्य तदा सिद्धत्वेन स धनत्वा-
सम्भवात् । न च पक्षोत्पत्तिः, धर्मधर्मिभावानुत्पत्तेः । अतः साध्यजननशक्ति-
मत्त्वक्रमेण साधनत्वमेव परमार्थतो विद्यते । साध्यत्वं तु तच्छक्तिनिरूपक-
व्यतिरेकेण नास्ति । अतो गुणप्रधानभावासम्भवात् प्राधान्यं नाम न
किञ्चिदस्ति ।

किञ्च कृतिप्राधान्यं किं कृतितत् यद्वा वस्तुगतम् । नाद्यः, विवक्षा-
सहत्वात् । किं कृतेः स्वाभाविको धर्मः प्राधान्यम् । यद्वा कारणान्तरजन्यः ।
अथवावस्थाविशेषः । तत्र न तावदाद्यः । अनुकूलकृतौ कृतिप्राधान्यव्यवहार-
वत् श्रमादिकृतावपि प्राधान्यव्यवहारापत्तेः । स्वाभाविकधर्मस्य समान-
विषयेषु किञ्चित् प्रति विशेषाभावात् । नहि प्रकाशस्वभावस्य प्रदीपादेः
किञ्चित् प्रति प्रकाशत्वं किञ्चित् प्रति न इति विशेषमुपलभ्यते । ततो न
स्वाभाविकः । नापि द्वितीयः, तस्यां धर्मोत्पत्त्यनुपपत्तेः । एकक्षणे कृत्युत्पत्तिः

कार्यदीपिका

द्वितीयक्षणे संवायियोगः तृतीयक्षणे कार्यजन्म । नच तावन्तं कालं कृतिरेव स्थायिनी तस्या एव क्षणिकत्वात् । अतः कारणान्तरजन्यतापि नोपगन्तु-
मुचिना । नाहि कृत्वा स्थाविशेषः कृत्युद्देश्यत्वम् । अवस्थाया वस्तुत्वेऽभावात् ।
केवलं कृतिधर्मः प्राधान्यं तर्हि मा भूत् (कृति) रेव कृत्युद्देश्यत्वमित्यापत्तेत् ।
तस्याश्च भावनारूपत्वात् भावनायाः प्रवृत्तिहेतुत्वस्यानिष्टत्वात् । अतो न
कृतिधर्मः प्राधान्यम् ।

तर्हि मा भूत् कृतिगतं प्राधान्यम् । वस्तुगतत्वे को विरोधः । नच
समस्तवस्तुगततामभ्युपगच्छामः येन समस्तवस्तुज्ञानेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यु-
पालभ्येमहि । कथं तर्हि यस्य हि वस्तुनः कृतिसाध्यत्वमनुकूलत्वञ्च तदग-
तमेव धर्मः प्राधान्यमिति चेद् मैवम्, तस्यापि किं कुतश्चित्कारणादुत्पद्यते
प्राधान्यं किंवा तस्यैव किञ्चिदवस्थादिशेषमाहम् । नाद्यः, प्राधान्ये च
स्वयमुत्पन्ने केनचिदुपाधिना तदानीमेव तदीप्सिततायामुपरतायां घटादि-
गतलोहित्यादिवत् तत्कालेऽप्यनपायात् प्राधान्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः,
साधनसाधनत्वप्रतीतिविषयतातिरेकेण अवस्थाया अनिरूपणत्वात् ।
तत्प्रवर्तकत्वे आत्मन्मताङ्गीकारप्रसङ्ग इति वस्तुतः अनुसंधीयमाने कार्यं नाम
न किञ्चिदस्ति । किञ्च यदि कृतिसाध्यकृत्युद्देश्यरूपमेव कार्यं स्यात्
तदा निजरिपुनरशरीरबोधात् निजतनयशरीरविदारणोन्मुखस्य निजतनय-
शरीरविदारणपि कार्यं स्यात् । कार्यता चापूर्वस्य न स्यात् । यस्य हि
कृतिसाध्यत्वं कृतीप्सितत्वं च तदेव कार्यम् । नचापूर्वस्य कृतिसाध्यत्वं

कार्यदीपिका

तस्य भावार्थत्वाभावात् । भावार्थकविषयत्वाच्च कृतेः । अतः अपि न कार्य-
स्वरूपसम्भवः ।

नापि प्रमाण(त?)म् । कृतिसाध्यकृत्युद्देश्यत्वस्यास्य कार्यस्य स्वरूप-
सिद्धावनुमानं मानसप्रत्यक्षं च प्रमाणम् । नत्र साध्यत्वमनुमानावसेयं
प्राधान्यं मानसवेद्यमिति ह्यङ्गीक्रियते । तच्चेन्ननुपपन्नम्, साध्यत्वस्यानुमा-
नावसेयत्वेऽपि प्राधान्यस्य मानसवेद्यत्वासम्भवात् । कृतिधर्मताङ्गीकारे हि
मानसेन्द्रियस्यापि चान्येन्द्रियवत् स्वसम्बन्धार्थग्राहकत्वे संयोगसमवाययोरसं-
युक्तसमवायस्य चात्मधर्मभूतकृतिधर्मेणासम्भवात् । संयुक्तसमवायस्यैव पग-
मार्हत्वम् । नच तथाभूतसम्बन्धोऽभ्युपेयते । अतो न कृतिगतत्वे मानसत्व-
पपत्तिः । नापि वस्तुगतत्वे, मनसो बहिर्व्यापारविरहात् । तस्मात् स्वरूपा-
निरूपाणात् प्रमाणाभावः च न कार्यस्य प्रवर्तकता । नन्वेवमपि व्यवहारतः
पूर्वमेवमेवेदमिति धीरुपलभ्यते । मैवम्; चिकीर्षवैषा न कार्यधीः । नन्वेवं
व्यवहारभूतकार्यदर्शनमनुपपन्नं स्यात् । तन्न, अभिलषितसाधनताबन्धादेव
तदुपपत्तेः । न चातीतादौ व्यभिचारः, कृतिसाध्यतासहितस्यैवेष्टोपायस्य
प्रवर्तकत्वाङ्गीकारत् । मतान्तरेऽपि कृत्युद्देश्यताजननार्थं तत्साहित्यस्यावश्य-
कत्वात् । अन्यथा उद्देश्यत्वधीरप्यतीतादौ स्यात् । अतः सिद्धं कार्य-
स्य दुर्निरूपत्वेन प्रवृत्त्यहेतुत्वं सास्त्रोपायस्यैव प्रवर्तकत्वमिति ।

अतोच्यते—

अनुकूलार्थविषया कृतिसाध्यत्वधीः स्वतः ।

भवेत्प्राधान्यपर्यन्ता तद्वीरेव हि कार्यधीः ॥

कार्यदीपिका

अत्र हि तावत् कस्य प्रवर्तकत्वमिति परीक्षामहे । तत्र वयं कार्यस्य प्रवर्तकत्वमभ्युपगच्छामः । साध्योपायस्य च भवन्तः । तत्र यदि साध्योपायनाव्यतिरेकेण कृत्युद्देश्यत्वरूपं कार्यस्वरूपमुपपादयेम तदा लाघवाव्यवधानाभ्यां तदेव प्रवर्तकमिति साधयामः । कार्यं च उद्देशकरूपकृतिप्रतियोगित्वरूपोद्देश्यत्वरूपमिति वदामः । अत्र हि तावदात्मधर्मभूतानामिच्छाद्वेषप्रयत्नादीनां यं कञ्चन विषयमधिकृत्योत्पत्तिः । सा च ग्रहणनियता । ग्रहणञ्च विषयावच्छिन्नतयादी इति स्वभावसाम्यम् । कस्यचिदनुकूलविषयत्वकस्यचित् प्रतिफलविषयत्वमित्यादिस्वभाववैषम्यम् । तत्र कृतेः सर्वसाधारणं विषयावच्छेद्यत्वमुत्पादकत्वमुद्देशकत्वञ्च तस्या असाधारणो धर्मः । यथा ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नोत्पत्तित्वेऽपि प्रकाशकत्वमसाधारणं स्वरूपमप्यात्र ज्ञानविशेषस्यैव सम्प्रयुक्ताविषयत्वेन प्रत्यक्षत्वरूपेण विशेषः तथा साध्यविशेषोत्पादकत्वे कृतेरुद्देशकत्वं रूपम् । तत्र प्रकाशभेदापेक्षया प्रकाशकज्ञानभेदः । इह तु साध्यभेदापेक्षया साध्यकरूपकृतिभेदः । साध्यं च द्विविधम् अनुकूलमननुकूलं च । अनुकूलत्वं च पुरुषेच्छायोग्यत्वम् । न च सुखत्वमेव तदिति वाच्यम्; दुःखनिवृत्तादावपि तद्दर्शनात् । तत्र पुरुषोपयोगित्वरूपेण यदनुकूलं साध्यं तद्विषयप्रवृत्ता कृतिर्गुणकृतिरुद्देशककृतिरित्यादिशब्देरभिधीयते । तत्प्रतियोगित्वरूपावस्थाविशेषरूपत्वमेव कार्यत्वम् । तदवस्थाप्रधानतया तद्विषयत्वरूपानुकूलसाध्यस्य हि कृतसम्बन्धः प्राधान्येनैव । यथा स्वकीयस्वामिपुरुषबहूपकारकपुरुषान्तरं प्रति तदीयपरिचारकसमुदायस्य गुणभावः नरान्तरस्य च तं प्रति प्राधान्यं तथा स्वाश्रयभूतपुरुषोपकारकपदार्थं प्रति कृतेर्गुणभावे तस्यै कृतिं प्रति प्राधान्यमपि भवत्येव । उद्दे-

कार्यदीपिका

इयत्त्वमपि तदेव । उद्देशकत्वस्य प्राधान्येन विषयीकाररूपत्वात् । तस्मादुद्देशकरूपकृतिविषयत्वमेव प्राधान्यम् । तदेव च कार्यत्वम् । न चानुकूल्यमेव तदिति वाच्यम्; तस्य पुरुषेच्छार्हं रूपत्वात् । न च जन्यत्वरूपं साध्यत्वमेव तत्; तस्य जनकरूपकृतिप्रतियोगित्वात् । न च तस्य चिकीर्षारूपत्वम् तस्याः कृतिप्रत्युपसर्जनोभूतत्वात् । नन्वानुकूल्यसाध्यत्वं हेतुत्वानामेकधर्मिधर्मत्वे प्रवर्तकत्वमुद्देश्यताया एव नानुकूल्यसाध्यत्वयोरिति विवेकः कथं सिध्येत् । उच्यते-यद्यपि चेतान्येकधर्मिधर्मतयावभान्ति तथाप्युद्देश्यत्वमेव प्रवर्तकत्वं लाघवाद् । इतरत्र तु गौरवं तावदनिवार्यम् । तत्र हि तावदानुकूल्यमात्रं न प्रवर्तकम् । नापि साध्यत्वमात्रम् । सम्भूयकारत्वे च गौरवम् उभयसम्बन्धित्वाङ्गीकारात् । अनुकूलकृत्यविनाभाविनोद्देश्यत्वेन व्यवधानं च । तस्मादुद्देशकरूपकृतिविषयत्वरूपमुद्देश्यत्वमेव प्रवर्तकमिति सिद्धम् ।

या पुनः साधनरूपा कृतिः सैव भावनाशब्देनोच्यते । ननु व्यवहारदशायामेकोद्देश्यत्वोत्पत्तिः इति तत्पूर्वभावितज्ज्ञानं न प्रवर्तकम् । नन्वस्मिन्नपि मते कृतिसाध्यत्वेष्टत्वे अपेक्षणीये हि कुतो लाघवाभ्युपगमः सङ्गच्छते । सत्यम् । उत्पत्तावेव तदपेक्षा, न पुनर्व्यवहारजनने । व्यवहारहेतुनिरूपणं चेह प्रस्तुतम् । नन्वेवमुद्देश्यताज्ञानादेव प्रवृत्तिः, तज्ज्ञानञ्च तदुत्पत्त्युत्तरकालम् । तदुत्पत्तिश्च तज्ज्ञानपूर्विका इत्यन्योन्याश्रयः । मैवम्-यज्जातीये वस्तुनि पूर्वमनुभवः तज्जातीये पुरोवर्तिनि पुनस्तद्योग्यत्वानुसन्धानादेवोपपत्तेः । मतान्तरेऽपि तुल्यमेतत् । तत्रापि साध्योपायस्य स्मृत्यारूढस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् । यत्पुनरुक्तं कृतितत्साध्यययुगपदवस्थानाभा-

कार्यदीपिका

वात् गुणप्रधानभावासम्भव इति तन्न, तयोरेकक्षणकालं सहावस्थानाङ्गीका-
रात् । यत्पुनः स्वतन्त्रशरीरविदारणमपि कार्यं स्यादिति तदपि किञ्चिद-
सहनाविजृम्भितमेव, इष्टसाधनतामतेऽपि तुल्यत्वात् । तत्रापि स्वतन्त्रशरी-
रादेरिष्टसाधनत्वप्रसङ्गात् । अथ तत्र भ्रमत्यपपत्तिः । तर्ह्यत्र भेदाग्रह-
तयोपपत्तिः इत्युभयत्रापि समो न्यायः । यत्पुनरपूर्वस्य कार्यता न स्या-
दिति तदपि न, साधनप्रवृत्तित एव तस्यापि प्रवृत्तिविषयतोपगमात् ।
यथारूप्यस्य साधनावच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्वं यथा वा “व्रीहिभिर्यजेत”
इत्यत्र व्रीहिसाध्यत्वं यागस्य स्वसाधनावच्छेदद्वारा निबर्हति तथात्रापि न
न दोषः । यदुक्तं वस्तुगतत्वं कृतिगतत्वं च न सम्भवतीति तदपि न युक्तम्,
वस्तुगतत्वे तत्सम्भवप्रकारस्योक्तत्वात् ।

केचित्तु द्विरूपाया एव कृतेः स्वनिरूपकनिरूप्यावाः कार्यत्वमभ्यु-
पगच्छन्ति । तन्मते कृत्यवस्थाविशेषस्यैव कार्यत्वमिति विशेषः । एवञ्च
सति स्वरूपं तावत् सम्भवति । प्रमाणमपि तत्र मानसप्रत्यक्षमेव । इत्यव-
स्थाविशेषपक्षे तावदुपपन्नं मानसवेद्यत्वम् । वस्तुगतत्वेऽपि तदुपपन्नं कृति-
हि मनसावसीयते । उत्पत्तिसमय एव तदनुभवः । उत्पत्तिश्च विषयावच्छे-
द्यतयैव । तदत्रावच्छेद्यकृतिप्रतीतिौ तदवच्छेदकधीरपि भवत्येव । यथा
जानिब्यक्त्योरेकतरावगतिरितरावगतिनियता । ननु कृत्यवच्छेदकभूतपा-
दसञ्चारादिरन्यप्रमाणप्रमेयमेव । सत्यम् । अस्ति तु तत् । किन्तु तदव-
स्थायाम् अवच्छेद्यार्थप्रमाणप्रमेयरूपमेव तत् । नन्वेवमुद्देशकरूपकृतिविषय-
त्वरूपमुद्देश्यत्वं नावगतम् । तन्न । यथा कश्चिदनेकवस्तुषु कस्यार्थस्य भव-
दिच्छाविषयत्वमिति पृष्टो निर्दिशति अस्यार्थस्येति । तत्र तावत् स्वीपयोगि-
पदार्थज्ञाने सहसैव तत्वेच्छा जायते । तस्याश्चोत्पत्तिर्ग्रहणनियता इत्युत्प-

कार्यदीपिका

तदनन्तरमेव तदवगतौ तद्विषयत्वमपि प्रतीयत एव । अन्यथा ममेच्छा
जाता । कस्य तावदिच्छाविषयत्वमिति न जानामीत्येवं निदिशेत् । न
चैवं दृश्यते । कथं तर्हि अयमेवेच्छाविषय इति । तथात्रापि कृतिप्रतीतौ
तद्विषयत्वमपि प्रतीयत एव इति प्रमाणमपि कार्यस्वरूपे सुनिरूपमेव ।
तस्मात् कार्यस्य स्वरूपाप्रमाणयोः सुनिरूपितत्वात्तस्यैव प्रवर्तकत्वमिति
सिद्धम् ।

एवं कार्यस्वरूपे सत्युपपन्ने प्रवर्तके ।

गामानयेतिवाक्योक्तिसमनन्तरभाविनः

व्यवहारस्य कार्यस्य वाक्यकारणता तदा ।

दृष्टापि निजैष्टासु दृष्टानुसरणात् भवेत् ।

तत्र कार्यावबोधस्य हेतुत्वमवधारितम् ।

इति कार्यावबोधस्य कारणत्वे (प्र)कल्पिते

तद्वोधकत्वमेवास्य वाक्यस्य परिकल्प्यते ।

वाक्यानन्तरभावित्वमेवं सति च युज्यते ॥

एवं सामान्यतः सिद्धे सामर्थ्ये पदगोचरे ।

आवापोद्वापभेदेन विशेषे शक्तिधीर्भवेत् ॥

इत्थं प्रथमतः कार्ये सङ्गतिग्रहणे सति ।

सिद्धा तदनुसारेण कार्यबोधकता गिराम् ॥

इति वेदेऽपि शब्दानां कार्यार्थत्वं भविष्यति ।

अत एव हि वेदार्थः कार्यरूप इतीरितम् ॥

नन्वानन्दादिवाक्यानां सिद्धे तात्पर्यदर्शनात् ।

कार्यदीपिका

कथं सकलवेदानां कथयेत् कार्यवाचिताम् ॥

इह खलु केचित् स्वकीयमनोरथैकपरिपूरणपराः स्वास्तिकीं विधि-
त्रिहिनार्थस्तुतिपरतामनङ्गीकुर्वाणाः सकलवेदान्तवाक्यान्यपि सिद्धरूपब्रह्मण
आनन्दादिरूपप्रतिपादने पर्यवस्यन्तीत्याचक्षते । ते हि मन्यन्ते-सर्वत्रैव हि
तावदभिधानविवेकसमये यस्य पदस्य यस्मिन्नर्थे मुख्यैव वृत्तिः सम्भवति
तदसम्भव एव वृत्त्यन्तरमनुसरणीयम् । न चात्र तदसम्भवः; अनानन्दनि-
वर्तकतया तद्रूपनादिप्रतिपादनपरत्वसम्भवात् । न च व्युत्पत्तौ सकलपदा-
नां कार्यार्थत्वावधारणात् सिद्धार्थपरताङ्गीकारे व्युत्पत्तिसिद्धशक्तिबाधः;
सकलपदानां कार्यार्थत्वासिद्धेः । पुत्रस्ते जात इत्यादावकार्यार्थेऽपि व्युत्प-
त्तिदर्शनात् । यथा हि यः कश्चिद्यत्र क्वचन वेश्मनि समुपनिविष्टस्तत्र-
त्यसमस्तवस्तुविषयावबोधव्यापृतमतिस्तदानीन्तनतनयजननमपि समदले-
कयन्नन्तरसमय एव ततः प्रतियान् भृत्यमपि सहसैव समनुधावन्नन्तःक्षण
यं कञ्चन नरवरं प्रति पुत्रस्ते जात इति भृत्यवाक्यप्रयोगे सति तद्वाक्यश्रव-
णानन्तरं तदीयमुखविकासमपि समवधारयन्नस्य किं कारणमिति चिन्ता-
नन्तरमान्तरहर्षहेतुत्वमात्मनि सिद्धमन्यत्रापि कल्पयन्नस्यापि कादाचित्कत्वेन
किं कारणमिति गवेषणायां तत्रापि स्वस्मिन्नवगतसमभिलषितार्थप्रतिपत्तिमे-
व प्रकल्प्य तस्याश्च वाक्यानन्तरभवत्वेन वाक्यहेतुत्वमेव प्रकल्पयन् सामान्य-
तस्तत्प्रतिपादकोऽयं पदसमुदय इति परिकल्प्य पुनरपि भूयः भूयः प्रयोगदर्शने
सति विशेषऽपि व्युत्पद्यते । न च श्रोतृगतहर्षहेतुजिज्ञासायां स्वगतसुतज-
ननज्ञानपरिकल्पनेऽसन्निधिदोषः तत्रापि शब्दप्रयोगानन्तरभवत्वेन तद्धेतुत्व-

काहंदीपिका

भवधार्यं किमयमवबुध्य तज्ज्ञापनाय वाक्यं प्रयुक्तवानिति समनुसन्धाय पुत्रजन्मज्ञानमेव सन्निहितमवगतमिति तदेव कारणमिति कल्पने तावदसंनिधिशेषस्यानाशङ्कनीयत्वात् । न चैवमप्यदृष्टादिशङ्का, दृष्टकारणपरित्यागे कारणाभावात् । किञ्च अदृष्टादिशङ्कया व्युत्पत्त्यसिद्धिः कार्यव्युत्पत्तिपक्षेऽपि तुल्या । तत्राप्युत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगभावमध्यमवृद्धव्यवहारस्यान्यहेतुत्वकल्पनाप्रसङ्गात् । अथ वाक्यप्रयोगस्य कारणत्वं मतद्वयेऽप्यङ्गीकरणीयम् । तदर्हबोध्यविशेषपर्यवसानमपि तुल्यमेव । क्वचिद् दृष्टं क्वचिद् दृश्यमानं बोध्यमित्येतावानेव विशेषः । न चैतावता व्युत्पत्त्यसिद्धिः । तस्मात् कार्यव्युत्पत्तिवत् सिद्धव्युत्पत्तिरपि सुलभैव । तस्मात् सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिसम्भवात् आनन्दादिवाक्यानामपि यथाश्रुतार्थतात्पर्योपगमे व्युत्पत्तिविरोधाभाव इति सिद्धम् ।

अत्रोच्यते—

अद्वैतागमवाक्यानां न सिद्धार्थत्वसम्भवः ।

व्युत्पत्तिविरहात्कार्ये सङ्गतिनियता यतः ॥

अत्र हि तावद्देकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादि वेदान्तवाक्यानाम् “आत्मा ज्ञातव्यः” इत्यपुनरावृत्तिफलकविधिविहिता-र्थस्तुतिपरतां स्वारसिकीमबधूय सिद्धार्थपरताङ्गीकारो न युक्तः, व्युत्पत्तिविरोधात् । तत्र सकलपदानां कार्यार्थत्वावधारणात् । यत्पुनः पुत्ररतं जात इत्यत्र व्युत्पत्तिसमर्थनं तत्किमपि सम्भ्रमविजृम्भितमेव । तत्र हि तावत् पितृगतमुत्रविकासादिकार्यकल्प्यहर्षहेतुभूतप्रियार्थज्ञानदिशेषः देहण्यां पदनिचयपरिज्ञानानुपातित्वात्तत्परिज्ञानमेव तत्कारणमिति बालः समनुसन्धत्ते ।

कार्यदीपिका

अ पुनस्तद्वाक्यप्रतिपादितार्थविशेषज्ञानं तस्य तदानीम् । व वयनां वाच्यता-
शक्तेरेवासिद्धेः । एवञ्च दृष्टपुत्रजन्म शब्दाभिधेयमिति नायाति । न च
शब्दानां हर्षहेतुत्वमात्रावधारणे व्युत्पत्तिः सिद्धा भवति, अर्थदिप्यसामर्थ्या-
वधारणरूपत्वाद् व्युत्पत्तेः । न च हर्षहेतुत्वे शब्दो बालस्यापि हर्षहेतुः
स्यादिति वाच्यम्, पदार्थानां विषमस्वभावत्वात् । स हि तदानीं तावदित्थं
शेने । कथमिदमेवमासीत् । यदिदं पदजातमस्य प्रियं न मम । न चास्त्यप्रतीती
कश्चिद्विशेषः । तदत्र केन कृतां विशेषः । किं पदार्थस्वभावैलक्षण्यकृतः बहूनि
हि वस्तूनि मया समधिगतानि । तत्र कानिचित् सकलजनानामनुकूलस्वभा-
वानि । कानिचित् सकलजनानां प्रतिकूलस्वभावानि । पुनश्च कानिचित् केषा-
ञ्चिदनुकूलस्वभावानि । तान्येव पुनरन्येषां प्रतिकूलरूपाणि । पुनश्च कानिचित्
केषाञ्चित् समरूपाणि । तान्येव पुनरन्येषां केषाञ्चिदनुकूलानि । केषाञ्चि-
त्प्रतिकूलानि । देशकालादिभेदेन च नानास्वभावानि सम्नुभूतानि तानि त्वं
स्वं स्वभावमतिलङ्घ्य न वर्तन्ते । तदत्र पदार्थकृतां विशेषो नास्ति तर्हि
किमिच्छास्वभावभेदादुपपद्यते । सा तु प्रतिपुरुषं प्रति (ल)क्षणञ्च स्व-
भावभेदवती दृश्यते । तदत्रेच्छास्वभावभेदकृतो विशेषः । ततश्च पदजा-
तमेतत् सकलैरनुभूतमपि तस्यैवानुकूलमिति तं प्रत्येव हर्षहेतुत्वमपि तस्यै-
वपद्यते । न ममेत्यपि इति । तस्मात् पुत्रस्ते जात इत्यत्राभिधायकत्वं
विनापि स्वरूपमात्रावगमादेव हर्षोत्पत्तिकार्यस्योपपत्तेर्व्युत्पत्तिसिद्धिरप्यारं-
क्तिरयुक्ता । ननु गामानयेत्यादावपि सम. नमेतद्, मैवम्, स्वकीयव्यवहारे
सर्वत्रापि कार्यबोधाव्यभिचाराद् अन्यस्य व्यवहारेऽपि तददबोधेऽवश्यम्भः—

कार्यदीपिका

विनि तत्र हेतुत्वे शब्दस्य कलिातेऽर्थात् बोधकत्वमेव शब्दस्य पतति इति तत्र शब्दस्य बोधकत्वम् । ननु व्यवहारस्य कार्यबोधाव्यभिचारेऽपि यदेक तद्धेतुतया स्वात्मनि दृष्टं तदेवान्यत्रापि । न च शब्दस्य हेतुत्वं स्वात्मनि दृष्टमिति चेत् तन्न; वाक्यप्रयोगानन्तरं व्यवहारे सति वाक्यप्रयोगानन्तर-भावित्र्वेन वाक्यस्य कारणत्वे प्राप्ते अव्यभिचारिकार्यबोधे च प्राप्ते तयोर-न्योन्यविरोधेन हेतुत्वकल्पनायां स्वस्मिन्नवगतानां नानाभूतहेतूनामपि हेतुत्वे प्राप्ते वाक्यस्य ररमरया कल्पमाने कार्यधीहेतुत्वं वा स्वस्मिन्नवगतकार्य-बोधहेतुबोधकत्वं वा इति विवेके स्वावगतानामानन्त्यादन्योन्यं व्यभिचारा-च्च तद्धेतुत्वकल्पनायामनेकत्र शक्तिकल्पनापत्तेरसम्भवाच्च कार्यधीहेतुत्वमेव शब्दस्य कलयति । किञ्च मनान्तरेऽपि तुल्यमेतत् । तत्रापि इष्टसाधक-ताद्योहेतुबोधकत्वापत्तेः । तस्मात् कार्यबोधकत्वमेव शब्दानामिति स्थितम् । तस्मात् नामानयेत्यादौ व्युत्पत्तिर्युक्ता । पुनस्ते जात इत्यादौ न इति सिद्धम् । तस्मिन्द्वैतागमवाक्यानां सिद्धार्थत्वाङ्गीकारे व्युत्पत्तिविरोधः सिद्धः । अपि च एतत्वादिश्रुतेष्वेवाश्रुतार्थतात्पर्योपगमे प्रत्यक्षादिविरोधोऽपि, तस्य भेदवि-षयत्वात् । ऐकत्वश्रुतेश्चैक्यविषयत्वात् । ततश्चादित्यो यूप इत्यादाविव गोण्या लाक्षणिण्या वा वृत्त्या कार्यार्थतैव युक्ता ।

ननु नाद्वैतवाक्यानामर्थः प्रत्यक्षबाधितः ।

यतो भेदात्मको भावो नास्ति प्रत्यक्षगोचरः ॥

सिद्धिः सकलभावानां मानाधीना हि नान्यथा ।

* तैत्तिरीयब्राह्मणम् २.१.५

कार्यदीपिका

नापि चासम्भवन्नर्थः प्रमाणैरवगम्यते ॥
तत्र तावदयं भेदः किरूपेण निरूप्यते ।
यदि रूपरसादीनामसौ धर्मात्मको मतः ॥
अन्योन्याभावरूपो वा स्वरूपमथवा पुनः ।
न तावत्प्रथमः वक्षः साधनीयानिच लक्ष्यते ॥
धर्मिणो धर्ममूतस्य भेदस्य च परस्परम् ।
यदि भेदस्तथा भेदस्तस्यैव स्वस्व धर्मिणः ॥
तस्यापि च तथेत्येवं प्रसक्तवानवस्थितिः ।
अनवस्थाभयादेव भेदे भेदान्तरं न चेत् ॥
आद्य एव तदा भेदो नीपेतव्यस्तमापतेत् ।
आनन्त्यमार्तं भेदानां न दीक्षायीपजायते ॥
यदा निःशेषसापेक्षस्तदैकाग्रमयी भवेत् ।
अनवस्थापि हि तदा मूलक्षणकरी भवेत् ॥
इह भिन्नोऽयमित्यादौ भेदस्तावत्प्रतीयते ।
जिज्ञासोपरमस्तत्र भेदमात्रे यदा भवेत् ॥
जिज्ञासोपरमात्रैव तदा भेदान्तरग्रहः ।
भेदान्तरेऽपि जिज्ञासा यदा समुपपन्नमसौ ॥
तदा तदपि गृह्येतानिति चेदयं मन्यसे ।
नैतद्भिन्नोऽयमित्यत्र भेदस्तावद्विशेषणम् ॥
तदा भिन्नतया तस्य ग्रहणे तद्विशेषणम् ।
भेदेन प्रतिपन्नं हि दण्ड्यादिषु विशेषणम् ॥

कार्यदीपिका

तथा च सति वेद्योऽयं भिन्नोऽयमिति पूर्वतः ।
तद्विशेषणभेदोऽपि तथा वेद्यः समापतेत् ॥
एवं सत्यनवस्थापि मूलक्षयकरी स्थिता ॥
न चेद्भिन्नतया वस्तु प्रतिपन्नं विशेषणम् ।
एवं सति भवेदेव स्वयं स्वस्य विशेषणम् ।
अपि चास्मादयं भिन्न इत्यादिप्रतिपत्तिषु ॥
भेदेन प्रतिपन्नस्य भिन्नधीप्रतियोगिता ।
अन्यथा प्रतियोगित्वं स्वस्य रवं प्रति जायते ॥
तथा च सति रूपेभ्यो रसभेदप्रतीतये ॥
रूपभेदोऽवगन्तव्यस्तद्भेदप्रतिपत्तये ॥
रसभेदोऽपि वेद्यस्स्यादित्यन्योन्याश्रयं भवेत् ।
किञ्च न स्वत एवासौ धर्मिशून्यः प्रकाशते ।
तत्सापेक्षत्वपक्षे च तत्प्रतीतिपुरस्सरः ॥
किमस्य प्रतिभासः स्यादस्य बोधपुरस्सरः ।
अपरस्यावभासो वा युगपद्बोध्यग्रहः ॥
न तावदाद्यः संवित्तेविरम्यानन्तरक्षणं ।
व्यापारविरहादेव न तु ज्ञानान्तराच्च धीः ॥
इतरेतरवृत्तान्तपरामर्शविवर्जनात् ।
वेद्यभेदावधिज्ञानात् पूर्वमपि भेदधीः ॥
उभयप्रत्ययाधीनजन्यत्वाद्भेदसंविदः ।
युगपद्द्वयबोधोऽपि न साधुरिव भासते ॥

कार्यदीपिका

कार्यकारणता येन तथा सति विरुध्यते ।

भेदभेदावधिज्ञानसापेक्षं सविकल्पकम् ॥

तज्ज्ञाननिरपेक्षं तु जायते निविकल्पकम् ।

इति चेन्नानुमानेन तदपेक्षानिवारणात् ॥

भेदभेदावधिज्ञानपूर्वकं निविकल्पकम् ।

प्रत्यक्षत्वाद्यथा तावत् सविकल्पकधीरिति ॥

निविकल्पकबोधेऽपि न भेदः प्रतिभास्ते ।

सविकल्पकबोधत्वविरहात्तदशुद्धवत् ॥

अपि वा विशदाकारणोचरे निविकल्पके ।

स्वरूपमात्रमेवास्य भेदस्य प्रतिभास्ते ॥

न विशेषणता भाति न च सम्बन्धिरूपता ।

तथा सति प्र(ती)त्तेऽपि नःसौ धर्मविशेषणम् ॥

अविशिष्टरय चार्थस्य न दृष्टा प्रतीयोऽस्ति ॥

भिन्नोऽयमनयोर्भाति यत्समनन्तरविज्ञा (?) ॥

स्य सविकल्पकरूपता ।

तस्य तद्वोधकत्वं तु पूर्वमेव निराकृतम् ॥

तस्मादस्मिन्मते भेदसाधुत्वं न व्यवस्थितम् ।

अन्योन्याभावयोः अपि न क्षमो भेदसाधने ॥

भेदपक्षोक्तदोषाणामत्राप्यनतिलङ्घनात् ।

नापि भेदः पदार्थानां स्वरूपमिति युज्यते ॥

कार्यदीपिका

भेदधीरितरापेक्षा निरपेक्षा स्वरूपधीः ।
 दृश्यते हि तयोरेक्ये कथमेते विलक्षणे ॥
 ज्ञेये भेदादृते क्वापि नहि ज्ञानं विलक्षणम् ।
 ततश्च न तयोरेक्यं शक्यमाश्रयितुं भवेत् ॥
 अभेदवति भावे हि समर्थेति तथैकता ।
 भेदे स्वरूपरूपे तु विरोधोऽस्माः प्रसज्यते ॥
 तद्विरोधादतः किञ्चिद्वेकमेव न जायते ।
 एकाभावे च निश्चेषं त्रिश्वं शून्यं समापदेत् ॥
 तस्यैव समुदायत्वाच्च स्वरूपमतो भिदा ।
 भेदो विदारणाकारः स चेद्भावः स्वयं भवेत् ॥
 विदारणात्मना तेन भावेनापि तदा कथम् ।
 व्यवहारः प्रवर्तते हानादानादिलक्षणः ॥
 भिन्नोऽयमनयोर्भेद इत्यादिप्रतिपत्तिषु ।
 विक्षेपणविशेष्यत्वप्रत्ययोऽपि विरुध्यते ॥
 स्वरूपव्यतिरेकेण यदि भेदो न विद्यते ।
 तदा भेदपक्षेनापि नीलपत्तिरिदं सम्भवत् ॥
 स्वरूपमवभासेत नीलपीतादिवस्तुनः ।
 तस्मात्स्वरूपपक्षेऽपि सावुत्वं न व्यवस्थितम् ॥
 अत एवानुमानादेरपि तन्मानता हता ।
 अतः सिद्धमिदं तावद्धेदञ्जालममानकम् ॥
 ननु भेदनिषेधेषु यदि भेदः प्रतीयते ।
 तदा तेनैव भेदेन विरोधः केन वार्यते ॥
 अथ नायं प्रतीयेत निषेधोऽपि कथं तदा ।

कार्यदीपिका

अपि ज्ञातेषु भावेषु निषेधो न हि दृश्यते ।
तस्माद्भेदापलापोऽयं भेदबुद्ध्या विरुध्यते ॥
अत्राभिधीयते भेदो मिथ्यारूपोऽभ्युपेयते ।
अतः प्रागवबुद्धोऽपि यश्चादेषु निषिध्यते ॥
मिथ्यारूपं यथा रूप्यं शुक्त्यः धीस्थं निषिध्यते ।
असिद्धमेव मिथ्यात्वमिति वक्तुं न शक्यते ॥
अनुमानेन मिथ्यात्वसिद्धेः सकलवस्तुनः ।
यथा हि विमतो भेदो मिथ्या भवितुमर्हति ॥
भेदत्वान्मुखभेदोऽयं यथादर्शजलादिषु ।
अथवा विमतं मिथ्या दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवत् ॥
इत्थं मिथ्यात्वसिद्धौ च सिद्धमस्मत्समीहितम् ।
नन्वेवं यादृशं रूपं शुक्तिकारजतादिषु ॥
दृश्यते तादृशं रूपं विश्वस्यापि च कल्प्यताम् ।
न तु मिथ्यात्वमत्रास्ति शुक्तिकारजतादिषु ॥
विज्ञाने द्वे इमे तावद्ग्रहणस्मरणात्मके ।
तत्रेदमिति यज्ज्ञानं ग्रहणात्मकमेव तत् ॥
रजताकारविषयमपरं स्मरणात्मकम् ।
शुक्तिकारजते तावत्प्रतीयेते सदात्मके ॥
तयोर्भेदाग्रहादेव प्रवृत्तिरुपपद्यते ।
एवं सति न मिथ्यात्वं शुक्तिकारजतादिनः ॥
अतो दृष्टान्तता तस्य न स्यान्मिथ्यात्वसाधने ।
मैवं रजतविज्ञानं न भवेत् स्मरणात्मकम् ॥

कार्यदीपिका

त्पनन्तरमेव तदवगतौ तद्विषयत्वमपि प्रतीयत एव । अन्यथा ममेच्छा
जाता । कस्य तावदिच्छाविषयत्वमिति न जानामीत्येवं निदिशेत् । न
चैवं दृश्यते । कथं तर्हि अयमेवेच्छाविषय इति । तथात्रापि कृतिप्रतीतौ
तद्विषयत्वमपि प्रतीयत एव इति प्रमाणमपि कार्यस्वरूपे सुनिरूपमेव ।
तस्मात् कार्यस्य स्वरूपाप्रमाणयोः सुनिरूपितत्वात्तस्यैव प्रवर्तकत्वमिति
सिद्धम् ।

एवं कार्यस्वरूपे सत्पुपपन्ने प्रवर्तके ।

गामानयेतिवाक्योक्तिसमनन्तरभाविनः

व्यवहारस्य कार्यस्य वाक्यकारणता तदा ।

दृष्टापि निजर्षेष्टासु दृष्टानुसरणात् भवेत् ।

तत्र कार्यावबोधस्य हेतुत्वमवधारितम् ।

इति कार्यावबोधस्य कारणत्वे (प्र)कल्पिते

तद्वोधकत्वमेवास्य वाक्यस्य परिकल्प्यते ।

वाक्यानन्तरभावित्वमेवं सति च युज्यते ॥

एवं सामान्यतः सिद्धे सामर्थ्ये पदगोचरे ।

आवापोद्वापभेदेन विशेषे शक्तिधीर्भवेत् ॥

इत्थं प्रथमतः कार्ये सङ्गतिग्रहणे सति ।

सिद्धा तदनुसारेण कार्यबोधकता गिराम् ॥

इति वेदेऽपि शब्दानां कार्यार्थत्वं भविष्यति ।

अत एव हि वेदार्थः कार्यरूप इतीरितम् ॥

नन्वानन्दादिवाक्यानां सिद्धे तात्पर्यदर्शनात् ।

कार्यदीपिका

कथं सकलवेदानां कथयेत् कार्यवाचिताम् ॥

इह खलु केचित् स्वकीयमनोरथेकपरिपूरणपराः स्वास्तिकीं विधि-
विहितार्थस्तुतिपरतामनङ्गीकुर्वाणाः सकलवेदान्तवाक्यान्यपि सिद्धरूपब्रह्मण
आनन्दादिरूपप्रतिपादने पर्यवस्यन्तीत्याचक्षते । ते हि मन्यन्ते-सर्वत्रैव हि
तावदभिधानविवेकसमये यस्य पदस्य यस्मिन्नर्थे मुख्यैव वृत्तिः सम्भवति
तदसम्भव एव वृत्त्यन्तरमनुसरणीयम् । न चात्र तदसम्भवः; अनानन्दनि-
वर्तकतया तद्रूपनादिप्रतिपादनपरत्वसम्भवात् । न च व्युत्पत्तौ सकलपदा-
नां कार्यार्थत्वावधारणात् सिद्धार्थपरताङ्गीकारे व्युत्पत्तिसिद्धशक्तिबाधः;
सकलपदानां कार्यार्थत्वासिद्धेः । पुनस्ते जात इत्यादावकार्यार्थेऽपि व्युत्प-
त्तिदर्शनात् । यथा हि यः कश्चिद्यत्र क्वचन वेश्मनि समुपनिविष्टस्तत्र-
त्यसमस्तवस्तुविषयावबोधव्यापृतमतिस्तदानीन्तनतनयजननमपि समदले-
कयन्नन्तरसमय एव ततः प्रतियान् भृत्यमपि सहसैव समनुधावन्नन्तःक्षण
यं कञ्चन नरवरं प्रति पुनस्ते जात इति भृत्यवाक्यप्रयोगे सति तद्वाक्यश्रव-
णानन्तरं तदीयमुखविकासमपि समवधारयन्नस्य किं कारणमिति चिन्ता-
नन्तरमान्तरहर्षहेतुत्वमात्मनि सिद्धमन्यत्रापि कल्पयन्नस्यापि कादाचित्कत्वेन
किं कारणमिति गवेषणायां तत्रापि स्वस्मिन्नवगतसमभिलषितार्थप्रतिपत्तिमे-
व प्रकल्प्य तस्याश्च वाक्यानन्तरभवत्वेन वाक्यहेतुत्वमेव प्रकल्पयन् सामान्य-
तस्तत्प्रतिपादकोऽयं पदसमुदय इति परिकल्प्य पुनरपि भूयो भूयः प्रयोगदर्शने
सति विशेषऽपि व्युत्पद्यते । नच श्रोतृगतहर्षहेतुजिज्ञासायां स्वगतसुतज-
ननज्ञानपरिकल्पनेऽसन्निधिदोषः तत्रापि शब्दप्रयोगानन्तरभवत्वेन तद्धेतुत्व-

काहंदीपिका

मवधार्यं किमयमवबुध्य तज्ज्ञापनाय वाक्यं प्रयुक्तवानिति समनुसन्धाय पुत्रजन्मज्ञानमेव सन्निहितमवगतमिति तदेव कारणमिति कल्पने तावदसन्नि-
धिशेषस्यानाशङ्कनीयत्वात् । न चैवमप्यदृष्टादिशङ्का, दृष्टकारणपरित्यागे
कारणाभावात् । किञ्च अदृष्टादिशङ्कया व्युत्पत्त्यसिद्धिः कार्यव्युत्पत्तिप-
क्षऽपि तुल्या । तत्राप्युत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगभाविमध्यमवृद्धव्यवहारस्यान्यहे-
तुत्वकल्पनाप्रसङ्गात् । अथ वाक्यप्रयोगस्य कारणत्वं मतद्वयेऽप्यङ्गीकर-
णीयम् । तदर्हबोध्यविशेषपर्यवसानमपि तुल्यमेव । ववचिद् दृष्टं ववचिद्
दृश्यमानं बोध्यमित्येतावानेव विशेषः । न चैतावता व्युत्पत्त्यसिद्धिः ।
तस्मात् कार्यव्युत्पत्तिवत् सिद्धव्युत्पत्तिरपि सुलभैव । तस्मात् सिद्धार्थेऽपि
व्युत्पत्तिसम्भवात् आनन्दादिवाक्यानामपि यथाश्रुतार्थतात्पर्योपगमे व्युत्प-
त्तिविरोधाभाव इति सिद्धम् ।

अत्रोच्यते—

अद्वैतागमवाक्यानां न सिद्धार्थत्वसम्भवः ।

व्युत्पत्तिविरहात्कार्ये सङ्गतिनियता यतः ॥

अत्र हि तावद्“देकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादि
वेदान्तवाक्यानाम् “आत्मा ज्ञातव्यः” इत्यपुनरावृत्तिफलकविधिविहिता-
र्थस्तुतिपरतां स्वारसिकीमबधूय सिद्धार्थपरताङ्गीकारो न युक्तः, व्युत्पत्ति-
विरोधात् । तत्र सकलपदानां कार्यार्थत्वावधारणात् । यत्पुनः पुनरतं जात
इत्यत्र व्युत्पत्तिसमर्थनं तत्किमपि सम्भ्रमविजृम्भितमेव । तत्र हि तावत्
पितृगतमुत्रविकासादिकार्यकल्प्यहर्षहेतुभूतप्रियार्थज्ञानदिशेषः देष्टव्यः पद-
निचयपरिज्ञानानुपातित्वात्तत्परिज्ञानमेव तत्कारणमिति बालः समनुसन्धत्ते ।

कायेदीपिका

अ पुनस्तद्वाक्यप्रतिपादितार्थविशेषज्ञानं तस्य तदानीम् । व वयनां वाच्यता-
शक्तेरेवासिद्धेः । एवञ्च दृष्टः पुत्रजन्म शब्दाभिधेयमिति नायाति । न च
अब्दानां हर्षहेतुत्वमात्रावधारणे व्युत्पत्तिः सिद्धा भवति, अर्थदिष्यसामर्थ्या-
वधारणरूपत्वाद् व्युत्पत्तेः । न च हर्षहेतुत्वे शब्दो बालस्यापि हर्षहेतुः
स्यादिति वाच्यम्, पदार्थानां विषयस्वभावत्वात् । स हि तदानीं तावदित्यं
शब्दे । कथमिदमेवमासीत् । यदिदं पदजातमस्य प्रियं न मम । न चास्त्यप्रति तो
कश्चिद्विशेषः । तदत्र केन कृतो विशेषः । किं पदार्थस्वभाववैलक्षण्यकृतः बहूनि
हि वस्तूनि मया समधिगतानि । तत्र कानिचित् सकलजनानामनुकूलस्वभा-
वानि । कानिचित् सकलजनानां प्रतिकूलस्वभावानि । पुनश्च कानिचित् केषा-
ञ्चिदनुकूलस्वभावानि । सान्येव पुनरन्येषां प्रतिकूलरूपाणि । पुनश्च कानिचित्
केषाञ्चित् समरूपाणि । तान्येव पुनरन्येषां केषाञ्चिदनुकूलानि । केषाञ्चि-
त्प्रतिकूलानि । देशकालादिभेदेन च नानास्वभावानि सम्नुभूतानि तानि स्व-
स्वं स्वभावमतिलङ्घ्य न वर्तन्ते । तदत्र पदार्थकृतो विशेषो नारित तर्हि
किमिच्छास्वभावभेदादुपपद्यते । सा तु प्रतिपुरुषं प्रति (ल)क्षणञ्च स्व-
भावभेदवती दृश्यते । तदत्रेच्छास्वभावभेदकृतो विशेषः । ततश्च पदजा-
तमेतत् सकलैरनुभूतमपि तस्यैवानुकूलमिति तं प्रत्येव हर्षहेतुत्वमपि तस्यै-
वपद्यते । न ममेत्यपि इति । तस्मात् पुत्रस्ते जात इत्यत्राभिधायकत्वं
विनापि स्वरूपमात्रावगमः देव हर्षोत्पत्तिकार्यस्य पपत्तेर्व्युत्पत्तिसिद्धिप्रकारे-
क्तिरयुक्ता । ननु गामानयेत्यादावपि सम. नमेतद्, मैवम्, स्वकीयव्यवहारे
सर्वत्रापि कार्यबोधव्यभिचाराद् अन्यस्य व्यवहारेऽपि तदद्वन्द्वेऽवश्यम्भः—

कार्यदीपिका

विनि तत्र हेतुत्वे शब्दस्य कलितेऽर्थात् बोधकत्वमेव शब्दस्य पतति इति तत्र शब्दस्य बोधकत्वम् । ननु व्यवहारस्य कार्यबोधवाक्यभिचारेऽपि यदेव तद्धेतुतया स्वात्मनि दृष्टं तदेवान्यत्रापि । न च शब्दस्य हेतुत्वं स्वात्मनि दृष्टमिति चेत् तन्न; वाक्यप्रयोगानन्तरं व्यवहारे सति वाक्यप्रयोगानन्तर-भात्रित्वेन वाक्यस्य कारणत्वे प्राप्ते अव्यभिचारिकार्यबोधे च प्राप्ते तयोरन्योन्यविरोधेन हेतुत्वकल्पनायां स्वस्मिन्नवगतानां नानाभूतहेतूनामपि हेतुत्वे प्राप्ते वाक्यस्य परम्परया कल्प्यमाने कार्यधीहेतुत्वं वा स्वस्मिन्नवगतकार्य-बोधहेतुबोधकत्वं वा इति विवेके स्वावगतानामानन्त्यादन्योन्यं व्यभिचाराच्च तद्धेतुत्वकल्पनायामनेकत्र शक्तिकल्पनापत्तेरसम्भवाच्च कार्यधीहेतुत्वमेव शब्दस्य कल्पयति । किञ्च मनान्तरेऽपि तुल्यमेतत् । तत्रापि इष्टसाधक-ताद्योहेतुबोधकत्वापत्तेः । तस्मात् कार्यबोधकत्वमेव शब्दानामिति स्थितम् । तस्मात् नामानयेत्यादौ व्युत्पत्तिर्युक्ता । पुत्रस्ते जात इत्यादौ न इति सिद्धम् । तस्मादद्वैतागमवाक्यानां सिद्धार्थत्वाङ्गीकारे व्युत्पत्तिविरोधः सिद्धः । अपि च एतन्नादिश्रुतेरेयाश्रुतार्थतात्पर्योपगमे प्रत्यक्षादिविरोधोऽपि, तस्य भेदविषयत्वात् । ऐकत्वश्रुतेश्चैक्यविषयत्वात् । ततश्चादित्यो यूप इत्यादाविव गोण्या लाक्षणिक्या वा वृत्त्या कार्यार्थतैव युक्ता ।

ननु नाद्वैतवाक्यानामर्थः प्रत्यक्षबाधितः ।

यतो भेदात्मको भावो नास्ति प्रत्यक्षगोचरः ॥

सिद्धिः सकलभावानां मानाधीना हि नान्यथा ।

* तैत्तिरीयब्राह्मणम् २.१.५

कार्यदीपिका

नापि चासम्भ्रमार्थः प्रमाणैरवगम्यते ॥
तत्र तावदयं भेदः किरूपेण निरूप्यते ।
यदि रूपरसादीनामसौ धर्मात्मको मतः ॥
अन्योन्याभावरूपो वा स्वरूपमथवा पुनः ।
न तावत्प्रथमः वक्षः साक्षीयामिव लक्ष्यते ॥
धर्मिणो धर्मभूतस्य भेदस्य न परस्परम् ।
यदि भेदस्तथा भेदस्तस्यैव स्वस्व धर्मिणः ॥
तस्यापि च तथेत्येवं प्रसक्तवानवस्थितिः ।
अनवस्थाभयादेव भेदे भेदान्तरं न चेत् ॥
आद्य एव तदा भेदो नीपेतव्यस्तमापतेत् ।
आनन्त्यमार्तं भेदानां न दीर्घायीपजायते ॥
यदा निःशेषसापेक्षस्तदैकावगमी भवेत् ।
अनवस्थापि हि तदा मूलक्षणकरी भवेत् ॥
इह भिन्नोऽयमित्यादौ भेदस्तावत्प्रसीयते ।
जिज्ञासीवरमस्तत्र भेदमात्रे यदा भवेत् ॥
जिज्ञासोपरमार्गैव तदा भेदान्तरग्रहः ।
भेदान्तरेऽपि जिज्ञासा यदा समुपपद्यते ॥
तदा तदपि गृह्येतानिति चेदत्र मन्यसे ।
नेतद्भिन्नोऽयमित्यत्र भेदस्तावद्विशेषणम् ॥
तदा भिन्नतया तस्य ग्रहणे तद्विशेषणम् ।
भेदेन प्रतिपन्नं हि दण्ड्यादिषु विशेषणम् ॥

कार्यद्वैपिका

तथा च सति वेद्योऽयं भिन्नोऽयमिति पूर्वतः ।
तद्विशेषणभेदोऽपि तथा वेद्यः समापत्तेत् ॥
एवं सत्यनवस्थापि मूलक्षयकरी स्थिता ॥
न चेद्भिन्नस्तथा वस्तु प्रतिपन्नं विशेषणम् ।
एवं सति भवेदेव स्वयं स्वस्य विशेषणम् ।
अपि चास्मादयं भिन्न इत्यादिप्रतिपत्तिषु ॥
भेदेन प्रतिपन्नस्य भिन्नधीप्रतियोगिता ।
अन्यथा प्रतियोगित्वं स्वस्य रवं प्रति जायते ॥
तथा च सति रूपेभ्यो रसभेदप्रतीतये ॥
रूपभेदोऽवगन्तव्यस्तद्भेदप्रतिपत्तये ॥
रसभेदोऽपि वेद्यस्स्यादित्यन्योन्याश्रयं भवेत् ।
किञ्च न स्वत एवासी धर्मिशून्यः प्रकाशते ।
तत्सापेक्षत्वपक्षे च तत्प्रतीतिपुरस्सरः ॥
किमस्य प्रतिभासः स्यादस्य बोधपुरस्सरः ।
अपरस्यावभासो वा युगपद्बोध्यग्रहः ॥
न तावदाद्यः संवित्तेविरम्यानन्तरक्षणं ।
व्यापारविरहादेव न तु ज्ञानान्तराच्च धीः ॥
इतरेतरवृत्तान्तपरामर्शविवर्जनात् ।
भेद्यभेदावधिज्ञानान्न पूर्वमपि भेदधीः ॥
उभयप्रत्ययाधीनजन्यत्वाद्भेदसंविदः ।
युगपद्द्वयबोधोऽपि न साधुरिव भासते ॥

कार्यदीपिका

कार्यकारणता येन तथा सति विरुध्यते ।
भेदभेदावधिज्ञानसापेक्षं सविकल्पकम् ॥
तज्ज्ञाननिरपेक्षं तु जायते निविकल्पकम् ।
इति चेन्नानुमानेन तदपेक्षानिवारणात् ॥
भेदभेदावधिज्ञानपूर्वकं निविकल्पकम् ।
प्रत्यक्षत्वाद्यथा तावत् सविकल्पकधीरिति ॥
निविकल्पकबोधेऽपि न भेदः प्रतिभास्ते ।
सविकल्पकवेद्यत्वाविरहात्संशुद्धवत् ॥
अपि वा विशदाकारगोचरे निविकल्पके ।
स्वरूपमात्रमेवायं भेदस्य प्रतिभास्ते ॥
न विशेषणता भाति न च सम्बन्धिरूपता ।
तथा सति प्रतीतिरपि नासीद्विनिर्देशणम् ॥
अविशिष्टस्य चार्थस्य न दृष्टा प्रतीयोक्तिरिति ।
अज्ञोऽयमनयोर्भाति यत्समनन्तरविज्ञा (?) ॥
स्य सविकल्पकरूपता ।
तस्य तद्वोधकत्वं तु पूर्वमेव निराकृतम् ॥
तस्मादस्मिन्मते भेदसाधुत्वं न व्यवस्थितम् ।
अन्योन्याभावपक्षोऽपि न क्षमो भेदसाधने ॥
भेदपक्षोक्तदोषाणामत्राप्यनतिलङ्घनात् ।
नापि भेदः पदार्थानां स्वरूपमिति युज्यते ॥

कार्यदीपिका

भेदधीरितरापेक्षा निरपेक्षा स्वरूपधीः ।
 दृश्यते हि तयोरेक्ये कथमेते विलक्षणे ॥
 ज्ञेये भेदादृते क्वापि नहि ज्ञानं विलक्षणम् ।
 ततश्च न तयोरेक्यं शक्यमाश्रयितुं भवेत् ॥
 अभेदवति भावे हि समर्थेति तर्ककता ।
 भेदे स्वरूपरूपे तु विरोधोऽस्याः प्रसज्यते ॥
 तद्विरोधादतः किञ्चिद्वेकमेव न जायते ।
 एकाभावे च निःशेषं त्रिश्वं शून्यं समापद्येत् ॥
 तस्यैव समुदायत्वाच्च स्वरूपमतो भिदा ।
 भेदो विदारणाकारः स चेद्भावाः स्वयं भवेत् ॥
 विदारणात्मना तेन भावेनापि तदा कथम् ।
 व्यवहारः प्रवर्तते हानादानादिलक्षणः ॥
 भिन्नोऽयमनयोर्भेद इत्यादिप्रतिपत्तिषु ।
 विक्षेपणविशेष्यत्वप्रत्ययोऽपि विरुध्यते ॥
 स्वरूपव्यतिरेकेण यदि भेदो न विद्यते ।
 तदा भेदपक्षेनापि नीलपक्षादि शङ्क्यते ॥
 स्वरूपमवभासेन नीलपीतादिवस्तुनः ।
 तस्मात्स्वरूपपक्षेऽपि सावुत्वं न व्यवस्थितम् ॥
 अत एवानुमानादेरपि तन्मानता हता ।
 अतः सिद्धमिदं तावद्भेदजालममानकम् ॥
 ननु भेदनिषेधेषु यदि भेदः प्रतीयते ।
 तदा तेनैव भेदेन विरोधः केन वार्यते ॥
 अथ नायं प्रतीयेत निषेधोऽपि कथं तदा ।

कार्यदीपिका

अपि ज्ञातेषु भावेषु निषेधो न हि दृश्यते ।
तस्माद्भेदापलापोऽयं भेदबुद्ध्या विरुध्यते ॥
अत्राभिधीयते भेदो मिथ्यारूपोऽभ्युपेयते ।
अतः प्रागवबुद्धोऽपि यस्मादेषु निषिध्यते ॥
मिथ्यारूपं यथा रूप्यं शुक्त्या धीस्थं निषिध्यते ।
असिद्धमेव मिथ्यात्वमिति वक्तुं न शक्यते ॥
अनुमानेन मिथ्यात्वसिद्धेः सकलवस्तुनः ।
यथा हि विमतो भेदो मिथ्या भवितुमर्हति ॥
भेदत्वान्मुख्यभेदोऽयं यथादर्शजलादिषु ।
अथवा विमतं मिथ्या दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवत् ॥
इत्थं मिथ्यात्वसिद्धौ च सिद्धमस्मत्समीहितम् ।
नन्वेवं यादृशं रूपं शुक्तिकारजतादिषु ॥
दृश्यते तादृशं रूपं विश्वस्यापि च कल्प्यताम् ।
न तु मिथ्यात्वमत्रास्ति शुक्तिकारजतादिषु ॥
विज्ञाने द्वे इमे तावद्ग्रहणस्मरणात्मके ।
तत्रेदमिति यज्ज्ञानं ग्रहणात्मकमेव तत् ॥
रजताकारविषयमपरं स्मरणात्मकम् ।
शुक्तिकारजते तावत्प्रतीयेते सदात्मके ॥
तयोर्भेदाग्रहादेव प्रवृत्तिरुपपद्यते ।
एवं सति न मिथ्यात्वं शुक्तिकारजतादिनः ॥
अतो दृष्टान्तता तस्य न स्यान्मिथ्यात्वसाधने ।
मैवं रजतविज्ञानं न भवेत् स्मरणात्मकम् ॥

कार्यदीपिका

तदित्याकारविरहात् स्मरणं हि तदात्मकम् ।
पुरोवर्तिनि तज्ज्ञानमनुमातुं च शक्यते ॥
विवादाध्यासिता येयं प्रवृत्तिरुपलभ्यते ।
सा पुरोवर्तिविषयरजतज्ञानपूर्विका ॥
रजतार्थिप्रवृत्तित्वात् समीचीनप्रवृत्तिवत् ।
न च भेदाग्रहादेव प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥
स्वरूपस्यैव भेदत्वात् स्वरूपस्य तदा ग्रहात् ।
असाधारणधर्माणामग्रहादिति चेन्मते ॥
एवं तर्हि पुरोवर्तिपाषाणस्याग्रहे सति ।
रूप्यसाधारणे धर्मे स्मृते च रजतार्थिनः ॥
पुरोवर्तिनि पाषाणे प्रवृत्तिः केन वार्यते ।
अथ सादृश्यमप्यत्र प्रवृत्तावुपयुज्यते ॥
न तस्य व्यभिचारित्वात्पीतशङ्खादिविभ्रमे ।
संस्कारोद्बोधनायैव सादृश्यमुपयुज्यते ॥
अन्यथापि च तत्सिद्धौ तत्र तत्करणा वृथा ।
तेन भेदाग्रहात्तत्र प्रवृत्तिर्नोपपद्यते ॥
पुरोवर्तितया तेन रजतं प्रतिभासते ।
न सद्वाधोदयादेतन्नचासत्प्रत्ययोदयात् ॥
सदसद्रूपता तस्य विरोधादवधीर्यते ।
अतश्च तदनिर्वाच्यं सदसद्भूयां विलक्षणम् ।
मिथ्यारूपमतस्तत्र शुक्तिकारजतादिकम् ।
तन्मिथ्यात्वे प्रपञ्चोऽपि तथा भवितुमर्हति ॥

कार्यदे पिक्का

प्रपञ्चस्यापि मिथ्यात्वे भेदेनापि तदात्मना ।

विरोधान्नागमार्थोऽपि वर्णनीयोऽयमन्यथा ॥

अत्राभिधीयतेः— भेदस्तावत्स्वरूपान्यो भावानामिह सम्मतः ।
नयं मिथ्यात्मकस्तेन तद्विरुद्धार्थता श्रुतेः ॥

अत्र हि तावद्वैतवादिभिरपि यदा कदाचिदपि यस्य वरयचित् यत्
क्वचन भेदस्य प्रतिभासोऽवश्याभ्युपगमनीयः, अन्यथा निषेधस्यैवानुपपत्तेः।
न ह्यन्तःप्रसिद्धे वस्तुनि निषेधः प्रवर्तते । यत्पुनरिदं शशशृङ्गादिनिषेधद-
र्शनं तदपि नात्यन्ताप्रसिद्धविषयम् । अन्यसम्बन्धितयानुभूतस्य दिक्पादेः
शशविषयविज्ञाने सति चतुष्पात्त्वादिधर्मैः सह अनुभूतत्वात्तद्विषयं स्मरणमु-
पजायते । अनन्तरं शशविषयं नास्तीति व्यवहारः प्रवर्तते इति न क्वचि-
दपि नात्यन्तिकनिषेधो दृष्टचरः । अतो भेदोऽपि क्वचिदवश्याश्रयणीयः।
स च स्वरूपमेव इति नेतरमतदर्शितदं षणिरप्रत्ययः । तत्क्षेत्रे तु दृष्टेः
जातमुद्दिष्टं तत्राभिधीयतेः-तत्र यत्तावदुक्तमनपेक्षं स्वरूपं सापेक्षो भेदइति तद-
युक्तम्; स्वरूपभेदपक्षे सापेक्षत्वासिद्धेः । अस्माद्धेदः इत्यादाववच्छेदभेद एव
प्रतीयते । तत्रैवापरापेक्षा, तस्यैतरसापेक्षत्वात् । द्विविधो हि भेदः स्वरूपरू-
पोऽवच्छेदकरश्च । तत्राद्यस्तावत् द्रव्यगुणादीनां यदिदमसाधारणं स्वरूपं
तद्व्यतिरेकेण नास्ति । न च तत्र परापेक्षा । स्वरूपस्यैव विरुक्षणरूपत्वात् ।
तत्परिज्ञानादेव भेदप्रतीतिप्रवृत्त्योरुपपत्तेः । यत्र पुनरतिसादृश्यादिभि-
स्तस्यानवलम्बितः तत्रावच्छेदभेदापेक्षो भेदव्यवहारः । स हि तावत् सक-
लार्थानां स्वकीयासाधारणाकारविशिष्टभानरूपः । तस्य व्यवहारहेतु-
विधा चोपरिष्ठाद्वक्ष्यते । यत् पुनः स्वरूपभेदपक्षे विश्वस्य शून्यत्वप्रसङ्ग

कार्यदीपिका

इत्यापादितं तन्न धर्मपक्षेऽपि तुल्यत्वत् । तन्न यथा धर्मभूतभेदमात्रे एव-
 (क)ता समवेति तथा कापि सम्भवात् ?) अन्यथा विश्ववदेव भेदजातमपि
 शून्यमेव प्रमज्येत । यत् पुनरुक्तं भेदस्य विदारणात्मकत्वात् तस्य स्वरूप-
 रूपात्वे नव किञ्चित् समदिति, तदपि न; भेदप्रतीतिप्रवृत्त्योः किं धर्मान्तर-
 निबन्धनत्वमुत यद्विधमेव भावस्वरूपं तदाश्रयणे तत्समवाययोग्यं तन्निबन्ध-
 नत्वमिति विवेके सरूपाभावावगमादेवं तदुपगतिरित्युक्ते भेदो हि विदार-
 णात्तत्र इत्यङ्गाकृत्य दूषणापादनस्यानवकाशात् । यत् पुनरिदं दूषणान्तर
 स्वरूपात्रनिमित्ते भेदव्यवहारे स्वरूपावगमानन्तरमेव व्यवहारोदय इति
 तदपि न घटते; व्यवहारमात्रस्य परसापेक्षत्वाङ्गीकारात् । यथा धर्मपक्षे
 परसव्यपेक्षा विज्ञानोत्पत्तिः तत्र भेदस्वभावप्रयुक्ता तदपेक्षा । अन्यत्र शब्द-
 स्वभावप्रयुक्ता इति न विशेषः । यच्चेदमुदितं स्वरूपभेदपक्षे घटो भिन्नः
 घटस्य भेद इति विशेषणत्वेन सम्बन्धित्वेन च भेदस्य प्रतिभासो विरुध्यत
 इति, तन्न; अवच्छेदबन्धनत्वेनापि तथा प्रतिपत्तेरुपपत्तेः । किञ्च यथा
 मतान्तरे भिन्नो, भिन्नो भेद इत्यादौ भेदसमवेतभेदान्तराभावेऽपि विशेषण-
 विशेष्यभावोपपत्तिः । यत् पुनः स्वरूपाभेदयोरैक्ये घटभेदपटयोः पर्याय-
 त्वात्तिरिति नैतत्; घटस्य स्वरूपं पटस्य स्वरूपमित्यादौ स्वरूपघटयोरै-
 क्येऽपि यथा घटस्वरूपादयोरैक्येऽपि यथा घटस्वरूपपटयोरपर्यायता यथा
 वा जात्यादिशब्दस्य बहुषु सामान्येषु वर्तमानस्य गोत्वाद्यव्यतिरिक्तार्थवा-
 चित्वेऽपि तदर्थबोधनाय यदादिपदप्रयोगवत् जातिपदं न प्रयुज्यते तत्रेहापि
 इति न विरोधः । अथ भेदशब्दस्यनेकविधपदार्थस्वरूपवाचित्वे सङ्गति-
 ग्रहणायोग इति मतं तन्न; प्रतियोगिसव्यपेक्षस्वरूपव्युत्पत्तेः । अभेदशब्दोऽ-

कार्यदं पिक्का

प्यवच्छेदानुपपत्तिविषय एव प्रवर्तते । अत्र तावदित्थं मतस्थितिः-हीना-
दानादिकार्यकराणि हि तावत् सकलविज्ञानानि । तत्प्रवृत्तिश्च द्रव्यविष-
यैव । गुणजात्यादीनामपि द्रव्यद्वारमेव व्यवहारविषयत्वम् । तत्र यदा ता-
वत् जलानयनादिकं घटादिभिरमिनिर्वर्तनीयं तदा घटादिस्वरूपग्रहणं तावत्
अवश्यम्भावि । तत्स्वरूपञ्चानेकविशेषणविशिष्टम् । विशेषणानि च सा-
धारणासाधारणरूपेण द्विप्रकाराणि । तत्र प्रत्यक्षज्ञाने तावत् प्रथमभाविनि-
विकल्पक एव घटादिस्वरूपं तद्विशेषणपदार्थानां स्वरूपमपि प्रमितमेव ।
स्वरूपभेदोऽपि तदवस्थायामेव प्रतीतः । तस्य तदनन्तिरेकित्वात् । अनन्त-
रभाविसविकल्पकदशायां तेषामेव द्रव्यतद्विशेषणानां स्वतन्त्रपरतन्त्रस्वभा-
वानां स्थित्यवगमयोरितरेतराकाङ्क्षणां विशेषणविशेष्यत्वावस्था जायते ।
तदवस्था च निरन्तरधैविषयतात्मिका । सैव चासाधारणावच्छेदकविष-
यापर्यवमानधीपर्यवसितविषयत्वरूपा तदनन्तरमेव घटादिद्रव्योपादानं स-
भवति । तस्य कार्यबोधानन्तर्यनियमात् । कार्यबोधस्य च पूर्वानुभूतकार्य-
त्वव्यक्त्यैकजातीयत्वानुसन्धानापेक्षत्वात् । तद्रूपत्वावच्छेदभेदबुद्धेः । यत्र
पुनर्निविकल्पकत्वानुभूतनिजजात्यादेर्विशेषणता तत्र व्यवहाराविसंवादितया
सत्यत्वम् । यत्र च निविकल्पकदशायां नयनादिदोषेण असाधारण आकारो
नानुभूतः । साधारणाकारा अवबुद्धाः । अनन्तरञ्च तत्सहानुभूतपरकीय
आकारे निरन्तरं स्मरणमुपजायते । तत्रान्यदीयाकारावच्छिन्नतया व्यवहा-
रबाधात् भ्रान्तित्वम् । यत्र पुनर्निविकल्पकावस्थायामनुभूतेषु द्रव्यतद्विशेष-
णेषु साधारणधर्मैस्सहानुभूतपरकीयासाधारणाकारस्मरणमुपजायते स्वकी-
याकारोऽपि तदेव प्रतीयते तत्रैकतराकारप्रयुक्तकार्याधिपुरुषो न पुरोवर्तिनि
प्रवर्तितुमलम् । पुनश्चाकारान्तरीयाकारस्मृतौ तयोराकारयोरुभयत्राकारि-
णि चानुवृत्तिव्यावृत्ती प्रतीत्य विशिष्टविकल्पो भवति । स चायमवच्छे-

कार्यदीपिका

दभेद इत्युच्यते । अस्मिन् भेद इतरापेक्षव्यावृत्तिबुद्धेः इतरापेक्षित्वात् । यद्यपि चानुवृत्तिव्यावृत्ती प्रति नेन्द्रियमात्रं समर्थं तथापि संस्कारसहितमिन्द्रियं बोधसमर्थमेव । तादृशसंस्कारसद्भावे च विशिष्टविकल्प एव प्रमाणम् । तस्मात् स्वरूपभेदोऽवच्छेदकभेदश्च सिद्धः । अतो न किञ्चिद(न) वक्ष्यम् । न चासौ मिथ्या मानाभावात् । यत् पुनरनुमानं मानमित्युक्तं तन्न; विवादपदं भेदज्ञानं सत्यं भेदज्ञानत्वात् घटभेदज्ञानवदिति प्रत्यनुमानबाधितत्वात् । यत् पुनर्विवादपदं मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदिति सकलं मिथ्यात्वसाधनं विवादपदं सत्यं दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् इत्येवं रूपानुमानान्तरबाधात् तदप्युक्तम् । ननु शुक्तिरजतादेः सत्यत्वासिद्धेः तद्दृष्टान्ततया सत्यत्वसाधनमयुक्तमिति चेत् सत्यम्, शुक्तिरजतादेर्मिथ्यात्वस्यापि असिद्धस्तद्दृष्टान्ततया मिथ्यात्वसाधनमप्युक्तमेव । ननु बाधदर्शनात् मिथ्यात्वं सिद्धमेव । अत्र हि तावत् बहुधा वादिनो विवदन्ते । तत्रात्मख्यातिवादिनाऽसत्ख्यातिवादिनो निविषयख्यातिवादिना विमतमान्यादेवावधी [रणा? रणीयाः] ये पुनरन्यथाख्यातिवादिनः पुरोवर्तिशुक्त्यदिकमेव रजताद्यत्मनावभातीत्याचक्षते तेऽपि न साधु समनुसन्दधते । तथा हि—यदि पुरोवर्तिनो रजतत्वं विद्यते तदा नान्यथा ख्यानम् । किन्तु यथार्थभानमेव । अथ नास्ति तदापि नान्यथाख्यानम् । असत्ख्यानमेव । अथ शुक्तिरजतयोः सतोरेव ख्यानम् । ऐदमात्म्यमात्रमेवासत् ख्यायत इति नासद्विषयत्वमिति चेत् मैवम् : ऐदमात्म्यवदेव शुक्तिरजतयोरप्यस्ततोरेव प्रतिभास इत्यापादनस्य दुष्परिहरत्वात् । किञ्चासद्रूपस्यैदमात्म्यस्य प्रतिभासो नोपपद्यत, भावप्रमाणानां तद्गोचरत्वासम्भावात्, अभावप्रमाणस्य सदात्मना धो जनकत्वाभावात् । तस्मादैदमात्म्यमात्रमेवासदिति विशेषोक्तिरयुक्ता । अपि च देशान्तरे सदपि रजतादिकं न सत्तामात्रेण विज्ञानस्य विषयतामापादयति । किन्तु विषयतापन्नतयैव, न चात्र विषयता । तस्य हि विषय—

कायदीपिका

एवे नेदं रजतमिति बाधनमये शुक्तिरजते इमे, तादात्म्यमात्रमेवासदिति धी-
रुजायेत । यथा तरुद्वयस्यैकनाबुद्धिबाधे तरुद्वयमेतत् प्रतिभाति ऐक्यबु-
द्धिरेव अनद्धिरया इति धोः । अथ पुरोवर्तिशुक्तिरेव ज्ञानस्य विषयः तस्या
एव प्राकट्याश्रयत्वात् । तत्प्राकट्यं रजतव्यहारानुगुणमिति रचतार्थी तत्र
प्रवर्तते इति चेद् मैवम्; ज्ञायमानरजतव्यवहारानुगुणत्वे तज्ज्ञानस्य देशान्त-
रोपरजनविषयत्वे स्मृतितापातादख्यातिमतानुप्रवेशः । पुरोवर्तिविषयत्वेऽस-
त्ख्यातिप्रसङ्गः । अज्ञायमानविषयत्वेऽतिप्रसङ्गः । तस्माच्छुक्तिरेव रजततया
प्रतीयत इति पक्षस्तावन्न.....तर्हि माभूदन्यथाख्यानम् । अख्यातिमतमेव
तवत् साधु सपनुसन्धीयताम् । तत्र हीदमिति साधारणाकारानुभवसम्बद्धसं-
स्कारस्य रजताश्रितोऽन्तरमेव रजतस्मरणादेव व्यवहार उपपद्यते । मैवम्;
पुरोवर्तिन व्यवहारस्य देशान्तरोपरजतस्मरणकारणताङ्गीकारस्य विवादा-
ध्यासिता प्रवृत्तिः पुरोवर्तिविषयरजतज्ञानपूर्विका रजताश्रिप्रवृत्तित्वात् समी-
चीनप्रवृत्तिवत् इति मानान्तराविरोधात् । न च तयोर्विवेकाग्रहादेव व्यव-
हार उपपद्यत इति वाच्यम् । विवेको हि भेदः । स हि प्रतिभास्यभूतयोर्व-
स्तुनोः । किं वा तत्प्रतिभासयोः । स्वरूपग्रहणसमये एव भेदस्यापि गृही-
तत्वात् भेदाग्रहासम्भवात् । नापि द्वितीयः स्वप्रतिभासयोरपि तयोः स्वप्र-
सङ्गसमये एवावगतत्वत् । तर्हि भेदकाग्रहणं प्रवृत्तिहेतुरिति चेत् तन्न; स्व-
रूपभेदपक्षे स्वरूपोत्पादकं स्वरूपज्ञापकं वा भेदकं भवति । तत्रातिप्रसङ्गो
दुष्परिहरः । सकलप्रतिफलितोत्पादकज्ञापकयोरनवबोधात् अन्यथाव्यवहा-
रापातात् । अथ भेद्यगतधर्मो भेदकोऽभिमत इति चेत् तन्न; वेद्यभूतयोरेवे-
दमंशरजतांशयोः विशेषणशून्यतया प्रतीतिविषयत्वानुपपत्तेः तत्प्रतिभासे
भेदकाग्रहणायोगात् । अथ भेद्यगतधर्मो भेदकोऽभिमत इति चेत् तन्न; वेद्य-
भूतयोरेवेदमंशरजतांशयोः विशेषणशून्यतया प्रतीतिविषयत्वानुपपत्तेः तत्प्र-
तिभासे भेदकाग्रहणायोगात् । अथ भेद्यगतप्रातिसिक्कधर्म एव विवक्षित इति

कार्यरतिना

चेत् नैवम्; कतिपयासाधारणधर्माग्रहे घटाथिनः पटेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गः ।
प्रान्तिविह्वलनप्रसम्प्रयोगादेरसाधारणभूतस्याग्रहणात् सकलासाधारणधर्मा-
ग्रहणञ्चात्रापि नास्ति । शुक्लते पुरोदशसम्बद्धादेः रजते रजतत्वस्यापि गृही-
तत्वात् यथार्थत्वापातात् । अथान्यत्रासम्भविनः शुक्लित्वादेरग्रहो विवक्षित
इति चेद् मैवम्; पुरोवर्तिनि शिलाशकलेऽपि शिलात्वाग्रहे सति रजतजा-
तिस्मृती च रजताथिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अथ सादृश्यमपि तत्र
हेतुः । शिलाशकले तु तन्नास्तीति चेद् तन्न; सादृश्यस्य भ्रमहेतुत्वे स्मृत्यु-
पमानयोरपि भ्रान्तित्वापातात् । अथ सादृश्यस्य संस्कार द्वाघ एव व्या-
पारः । न; चिन्तादृष्टादेरपि तदुद्बोधकत्वदर्शनात् तद्वद्वारापि सादृश्यस्या-
हेतुत्वात् । अतः सादृश्यस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वे रजतार्थी पाषाणेऽपि प्रवर्तते इति
सिद्धम् । तस्मात् भेदकाग्रहणमपि न प्रवृत्तिकारणमिति स्थितम् । अतोऽ-
न्यथानुपपद्यमाना प्रवृत्तिः पुरावर्तिविषयं रजतज्ञानं कल्पयतीति सिद्धम् ।

अत्रेदं सम्प्रधार्यम् । किमेषा रजतबुद्धिः सदैव रजतं गोचरयति ।
किं वासत् । यद्वा किं स्वदुभयात्मकम् । यद्वै भयदिलक्षणम् । नाद्यः
बाधविरोधात् । नापि द्वितीयः ख्यानदर्शनान् । नापि तृतीयः इतरेतर-
विरोधात् । तस्मादुभयविलक्षणमेतत् । सत्तया असत्तया वक्तुमशक्यत्वा-
दनिर्वचनीयमिति गीयते । तच्च कादचित्कम् । अकादाचित्कत्व सर्वदो-
षलब्धिप्रसङ्गात् । कदाचित्कस्योपदानकारणमन्तरेणानुपपत्तिरिति चेत्
अस्तु तावत्तदनुगुणमुपादानमपि कार्यवशात् । नहि तावत् सत्यरूपं भवि-
तुमर्हति; कार्यस्यापि सत्यताप्रसक्तेः । सुवर्णकुण्डलदौ कार्यकारणयोस्ता-
दात्म्यदर्शनाद् अत्यन्तासतस्तु विरतसमस्तसामर्थ्यस्य कारणतैव न सम्भ-
वति । दूरे तद्विशेषोपादानकारणता । तच्चानदि सादित्वे कारणपरम्परा-
कल्पनाप्रसङ्गात् । तस्मात्तदनिर्वचनीयम् । तदेवाविष्टानविद्याविराद्या-
दविद्येति गीयते । न च तदपि सर्वदा कार्यं प्रसूते; दुष्टेन्द्रियादिभिरभि-

क्षुब्धस्यैतत्कारणत्वात् । तस्मादनाद्यविद्याकारणमतिर्वचनीयं मिथ्या-
भूतं वस्तु रजतज्ञानं गोचरयतीति प्रपञ्चस्यापि तथात्वान्मिथ्यात्वमु-
पगन्तुमुचितमेव । अत्रोच्यते—

लाघवादपुरोवर्तिगोचरा रजते मतिः ।

व्यवहारोज्ज्वलापि स्यात् पुरोवर्तिनि वस्तुनि ॥

अत्र तावन्मिथ्यात्ववादिभिरनुमानेन रजतज्ञानस्य पुरोवर्तिविषयत्वं
प्रसाध्य तन्निबन्धनमिथ्यात्वं साध्यते ।

तत्र पुरोवर्तिविषयत्वमेव तावदनुमानमुपशक्यम्; अनुमानस्य सत्प्र-
तिपक्षतादोषदुष्टत्वात् । विद्यादाध्यासिता प्रवृत्तिः पुरोवर्तिविषया
न भवति; पुरोवर्त्यसमवेताकारप्रत्ययपूर्वप्रवृत्तित्वात् तद्वज्रतमिति धी-
पूर्वकप्रवृत्तिवत् इति । किञ्च रजताधिप्रवृत्तित्वान्न तत्र पुरोवर्तिविष-
यत्वम् । किन्तु पुरोवर्तिसमवेतत्वादेव इत्योपाधिकत्वान्न साध्यसा-
धकता । नन्वेवं व्यवहारस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गः । तन्न; शुक्तिरज-
तयोर्भेदकग्रहादेवोपपत्तेः । कथं हि पुरोवर्तिशुक्तिकावस्तुनि नयन-
सम्प्रयोगानन्तरमिदमिति बोधोदये नयनदोषादसाधारणाकाराग्रहे सा-
धारणग्रहे च तत्साहचर्यादन्यदीयासाधारणाकारस्मरणे तत्स्मरणस्य च
पूर्वानुभवजनितसंस्कारहेतुत्वात् संस्कारस्य च प्राचीनानुभवदेशकाल-
विषयप्रकाशसमर्थज्ञानजननशक्तत्वेऽपि तदीयासाधारणाकारव्यतिरि-
क्तज्ञानजननशक्त्यंशाभिभवकरूपनयोपपत्तेः तस्य च पुरोवर्तिधीनिरन्त-
रत्वेन विशिष्टप्रत्ययरूपत्वात् रजताधिप्रवृत्तेश्च रजतविशिष्टवस्तुगो-

चरत्वात् पुरोवर्तिनि शुक्तिकाशकले रजतार्थिनः प्रवृत्तिरुपपद्यते । न
 चेवमगृहीतभेदयोः रूपरूपिणोनिरन्तरभानात् प्रवृत्तिरित्यङ्गीकृतं
 स्यात् । एवं च सति यदा शुक्तिरजते गवाश्वे न इत्युभयविषयं वि-
 ज्ञानमुत्पद्यते तदा गवार्थी रजतार्थी च न विरजते च नियमेन न प्रव-
 र्तेत । मैवम् ; तत्र समवायस्यैव नियामकत्वात् । ननु समवायस्य
 नियामकत्वमेव तावन्नास्ति । तस्य हि नियामकत्वं सत्तया चेत् शुक्ति-
 रजतयोः विशिष्टत्वं न स्यात्, ज्ञाततया चेद् ज्ञाते सति तन्नियमवशात्
 विशिष्टत्वधीः तद्विशिष्ट्यधीतः तज्ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः ।

अत्रोच्यते— दोषाभावे तावत् गवाश्चावित्यादौ पुरोवर्तिरूपद्वयं
 रूपिद्वयं च निरन्तरमवसीयते । दोषोपेते तु शुक्तिरजतज्ञानादौ पुरो-
 वर्तिरूपिमात्रं देशान्तरीयरूपमात्रं च निरन्तरमवसीयते । तत्रोभय-
 त्वादि विशिष्टरूपत्वमविशिष्टम् । समवायश्चोभयत्राप्यविशिष्टः ।
 तत्र एकत्र समवायस्य सम्बन्धिद्वयमवगतम् । अन्यत्रैकमेव सम्बन्धि
 शुक्तिव्यक्तिमात्रमवबुद्धम् । न शुक्तित्वादिरूपम् । तत्राहं सुखीत्या-
 दौ दोषाभावे समवायस्य स्वसम्बन्धिवैशिष्ट्यप्रयोजकत्वदर्शनात् गवा-
 श्चादावपि दोषाभावे तथैवोपगन्तुमुचितत्वात् गवार्थी गवि प्रवर्तते—
 इत्युपपद्यते । अन्यत्र तु दोषवशात् स्वसम्बन्धिद्वयाप्रतीती नियामक-
 त्वशक्त्यभिभवः उत्पद्यते । अथवा रूपस्वभावप्रयुक्त एवायं विशेषः ।
 नैरन्तर्याविशेषेऽपि दोषाभावे गोत्वाद्याकारधीपर्यवसानं गोव्यक्तावे-
 वेति । यथा नयनसंयोगादेः सत्तामात्रेण स्वसम्बन्धिनि ज्ञानहेतुत्वम् ।
 अतः सिद्धं गवाश्चादौ न साङ्कर्यमिति । एवं च भेदाग्रहात् भेदकाग्रहा-

दपि प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति पङ्क्तिर्भवति । यत् पुनः शिलाशकले-
 ऽपि रजतार्थप्रवृत्तिरिति तन्न; सदृशस्यैव संस्कारोद्बोधहेतुत्वात् ।
 अथान्यथापि तत्सिद्धिः तत्र तथैवास्तु किं तन्न सादृश्येन । किञ्च
 भवन्मतेऽपि सादृश्यापेक्षास्त्येव । अन्यथा शिलायामपि किमिति रज-
 तसमारूपो न स्यात् । नन्वेवं विशिष्टज्ञानेषु प्रवृत्तिर्भेदेऽदृष्टोऽपि
 परिकल्पनीयः, पुनस्तयोरेकस्य स्मृतत्वं । तस्यास्तत्तांशशून्यतया
 भानमपरम् । तस्य च हेतुः संस्कारस्यैकांशशक्त्यभिभवः । अन्य-
 विषयस्यान्यत्र प्रवृत्तिहेतुत्वमित्यादिबहूनां कल्पनीयत्वात् । उच्यते-
 यद्यपि चात्रानेककल्पना तथापि स्तान्तो लाघवमस्मिन्मते इत्येव
 विशेषः । तत्रान्यथाख्यातिमते तावदद्रूपतादात्म्यस्यात्यन्तासत्तः
 प्रतिभासः सत्तया इति एकं तत्राभादप्रमाणस्य रद्रूपतादात्म्यप्रतीति-
 सामर्थ्यम् अभावस्य च तदसामर्थ्यम् । तस्मादत्र प्रति.... एवायं तर्कः
 इति स्थितम् । तस्मादुक्तेन न्यायेन एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिबेदान्त-
 बाक्यानां गोण्या वा लाक्षणिक्या वा वृत्तिः इति सिद्धमेव ॥

कार्यदीपिका

इत्यापादितं तन्न धर्मपक्षेऽपि तुल्यत्वत् । तत्र यथा धर्मभूतभेदमात्रे एवं-
 (क)ता समत्रैति तथा कापि सम्भवात् ?) अन्यथा विश्ववदेव भेदजातमपि
 शून्यमेव प्रपज्येत । यत् पुनरुक्तं भेदस्य विदारणात्मकत्वात् तस्य स्वरूप-
 रूपात्वे नव किञ्चित् समदिति, तदपि न; भेदप्रतीतिप्रवृत्त्योः किं धर्मान्तर-
 निबन्धनत्वमुत यद्विधमेव भावस्वरूपं तदाश्रयणे तत्समवाययोग्यं तन्निबन्ध-
 नत्वमिति विवेके सरूपाभावावगमादेवं तदुपगतिरित्युक्ते भेदो हि विदार-
 णात्तत्र इत्यङ्गाकृत्य दूषणापादनस्यानवकाशात् । यत् पुनरिदं दूषणान्तर
 स्वरूपाभावनिमित्ते भेदव्यवहारे स्वरूपावगमानन्तरमेव व्यवहारोदय इति
 तदपि न घटते; व्यवहारमात्रस्य परसापेक्षत्वाङ्गीकारात् । यथा धर्मपक्षे
 परसव्यपेक्षा विज्ञानोत्पत्तिः तत्र भेदस्वभावप्रयुक्ता तदपेक्षा । अन्यत्र शब्द-
 स्वभावप्रयुक्ता इति न विशेषः । यच्चेदमुदितं स्वरूपभेदपक्षे घटो भिन्नः
 घटस्य भेद इति विशेषणत्वेन सम्बन्धित्वेन च भेदस्य प्रतिभासो विरुध्यत
 इति, तन्न; अवच्छेदबन्धनत्वेनापि तथा प्रतिपत्तेरुपपत्तेः । किञ्च यथा
 मान्तरे भिन्नो, भिन्नो भेद इत्यादौ भेदसमवेतभेदान्तराभावेऽपि विशेषण-
 विशेष्यभावोत्पत्तिः । यत् पुनः स्वरूपाभेदयोरैक्ये घटभेदपटयोः पर्याय-
 त्वात्तिरिति नैतत्; घटस्य स्वरूपं पटस्य स्वरूपमित्यादौ स्वरूपघटयोरै-
 क्येऽपि यथा घटस्वरूपादयोरैक्येऽपि यथा घटस्वरूपपदयोरपर्यायता यथा
 वा जात्यादिशब्दस्य बहुषु सामान्येषु वर्तमानस्य गोत्वाद्यव्यतिरिक्तार्थवा-
 चित्वेऽपि तदर्थबोधनाय यवादिपदप्रयोगवत् जातिपदं न प्रयुज्यते तत्रेहापि
 इति न विरोधः । अथ भेदशब्दस्यानेकविधपदार्थस्वरूपवाचित्वे सङ्गति-
 ग्रहमायोग इति मतं तन्न; प्रतियोगिसव्यपेक्षस्वरूपव्युत्पत्तेः । अभेदशब्दोऽ-

कार्यं दे पिक्का

प्यवच्छेदानुपपत्तिविषय एव प्रवर्तते । अत्र तावदित्थं मतस्थितिः-होना-
दानादिकार्यकराणि हि तावत् सकलविज्ञानानि । तत्प्रवृत्तिश्च द्रव्यविष-
यैव । गुणजात्यादीनामपि द्रव्यद्वारमेव व्यवहारविषयत्वम् । तत्र यदा ता-
वत् जलानयनादिकं घटादिभिरभिनिर्वर्तनीयं तदा घटादिस्वरूपग्रहणं तावत्
अवश्यम्भावि । तत्स्वरूपस्यानेकविशेषणविशिष्टम् । विशेषणानि च सा-
धारणासाधारणरूपेण द्विप्रकाराणि । तत्र प्रत्यक्षज्ञाने तावत् प्रथमभाविनि-
विकल्पक एव घटादिस्वरूपं तद्विशेषणपदार्थानां स्वरूपमपि प्रसिद्धमेव ।
स्वरूपभेदोऽपि तदवस्थायामेव प्रतीयते । तस्य तदनन्तिरेवित्वात् । अनन्त-
रभाविसविकल्पकदशायां तेषामेव द्रव्यतद्विशेषणानां स्वतन्त्रपरतन्त्रस्वभा-
वानां स्थित्यवगमयोरितरेतराकाङ्क्षिणां विशेषणविशेष्यत्वावस्था जायते ।
तदवस्था च निरन्तरधीविषयतात्मिका । सैव चासाधारणावच्छेदकविष-
यापर्यवमानधीपर्यवसितविषयत्वरूपा तदनन्तरमेव घटादिद्रव्योपादानं स-
भवति । तस्य कार्यबोधानन्तर्यनियमात् । कार्यबोधस्य च पूर्वानुभूतकार्य-
त्वव्यक्त्यैकजातीयत्वानुसन्धानापेक्षत्वात् । तद्रूपत्वावच्छेदभेदबुद्धेः । यत्र
पुनर्निविकल्पकत्वानुभूतनिजजात्यादेर्विशेषणता तत्र व्यवहाराविसर्वादितया
सत्यत्वम् । यत्र च निविकल्पकदशायां नयनादिदोषेण असाधारण आकारा-
नानुभूतः । साधारणाकारा अवबुद्धाः । अनन्तरञ्च तत्सहानुभूतपरकीय
आकारे निरन्तरं स्मरणमुपजायते । तत्रान्यदीयाकारावच्छिन्नतया व्यवहा-
रबाधात् भ्रान्तित्वम् । यत्र पुनर्निविकल्पकावस्थायामनुभूतेषु द्रव्यतद्विशेष-
णेषु साधारणधर्मैस्सहानुभूतपरकीयासाधारणकारस्मरणमुपजायते स्वकी-
याकारोऽपि तदेव प्रतीयते तत्रैकतराकारप्रयुक्तकार्याधिपुरुषो न पुरोवर्तिनि
प्रवर्तितुमलम् । पुनश्चाकारान्तरीयाकारस्मृती तयोराकारयोरुभयत्राकारि-
णि चानुवृत्तिव्यावृत्ती प्रतीयते विशिष्टविकल्पो भवति । स चायमवच्छे-

कार्यदीपिका

दभेद इत्युच्यते । अस्मिन् भेद इतरापेक्षव्यावृत्तिबुद्धेतिरापेक्षित्वात् । यद्यपि चानुवृत्तिव्यावृत्ती प्रति नेन्द्रियमात्रं समर्थं तथापि संस्कारसहितमिन्द्रियं बोधसमर्थमेव । तादृशसंस्कारसद्भावे च विशिष्टविकल्प एव प्रमाणम् । तस्मात् स्वरूपभेदोऽवच्छेदकभेदश्च सिद्धः । अतो न किञ्चिद(न) वक्ष्यम् । न चासौ मिथ्या मानाभावात् । यत् पुनरनुमानं मानमित्युक्तं तन्न; विवादादं भेदज्ञानं सत्यं भेदज्ञानत्वात् घटभेदज्ञानवदिति प्रत्यनुमानबाधितत्वात् । यत् पुनर्विवादपदं मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदिति सकलं मिथ्यात्वसाधनं विवादपदं सत्यं दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् इत्येवं रूपानुमानान्तरबाधात् तदप्युक्तम् । ननु शुक्तिरजतादेः सत्यत्वासिद्धेः तद्दृष्टान्ततया सत्यत्वसाधनमयुक्तमिति चेत् सत्यम्, शुक्तिरजतादेर्मिथ्यात्वस्यापि असिद्धस्तद्दृष्टान्ततया मिथ्यात्वसाधनमप्युक्तमेव । ननु बाधदर्शनात् मिथ्यात्वं सिद्धमेव । अत्र हि तावत् बहुधा वादिनो विवदन्ते । तत्रात्मख्यातिवादिनाऽसत्ख्यातिवादिनो निविषयख्यातिवादिना विमतमान्यादेवावधी [रणा? रणीयाः] ये पुनरन्यथाख्यातिवादिनः पुरोवर्तिशुक्त्यदिकमेव रजताद्यत्पनावभातीत्याचक्षते तेऽपि न साधु समनुसन्दधते । तथा हि—यदि पुरोवर्तिनो रजतत्वं विद्यते तदा नान्यथा ख्यानम् । किन्तु यथाथं भानमेव । अथ नास्ति तदापि नान्यथाख्यानम् । असत्ख्यानमेव । अथ शुक्तिरजतयोः सतोरेव ख्यानम् । ऐदमात्म्यमात्रमेवासत् ख्यायत इति ना—सद्विषयत्वमिति चेत् मैवम् : ऐदमात्म्यवदेव शुक्तिरजतयोरप्यस्तं रेव प्रतिभास इत्यापादनस्य दुष्परिहरत्वात् । किञ्चासद्रूपस्यैदमात्म्यस्य प्रतिभासो नोपपद्यत, भावप्रमाणानां तद्गोचरत्वासम्भावात्, अभावप्रमाणस्य सदात्मना धोजनकत्वाभावात् । तस्मादैदमात्म्यमात्रमेवासदिति विशेषोक्तिरयुक्ता । अपि च देशान्तरे सदपि रजतादिकं न सत्तामात्रेण विज्ञानस्य विषयतामापादयति । किन्तु विषयतापन्नतयैव, न चात्र विषयता । तस्य हि विषय—

कार्यदीपिका

इत्रे नेदं रजतमिति बाधप्रमये शुक्तिरजते इमे, तादात्म्यमात्रमेवासदिति धी-
रुजायेत । यथा तरुद्वयस्यैकनाबुद्धिबाधे तरुद्वयमेतत् प्रतिभाति ऐक्यबु-
द्धिरेव अनद्विषया इति धोः । अथ पुरोवर्तिशुक्तिरेव ज्ञानस्य विषयः तस्मा
एव प्राकट्याश्रयत्वात् । तत्प्राकट्यं रजतव्यहारानुगुणमिति रचतार्थी तत्र
प्रवर्तते इति चेद् मैवम् ; ज्ञायमानरजतव्यवहारानुगुणत्वे सज्ज्ञानस्य देशान्त-
रोपरजतविषयत्वे स्मृतितापातादख्यातिमतानुप्रवेशः । पुरोवर्तिविषयत्वेऽस-
त्ख्यातिप्रसङ्गः । अज्ञायमानविषयत्वेऽतिप्रसङ्गः । तस्माच्छुक्तिरेव रजततया
प्रतीयत इति पक्षस्तावन्न.....तर्हि माभूदन्यथाख्यानम् । अख्यातिमतमेव
तवन् साधु सपनुसन्धीयताम् । तत्र हीदमिति साधारणाकारानुभवसम्बद्धसं-
स्कारस्य रजताधिनाऽनन्तरमेव रजतस्मरणादेव व्यवहार उपपद्यते । मैवम् ;
पुरोवर्तिनि व्यवहारस्य देशान्तरोपरजतस्मरणकारणताङ्गीकारस्य विवादा-
ध्यासिता प्रवृत्तिः पुरोवर्तिविषयरजतज्ञानपूर्विका रजताधिप्रवृत्तित्वात् समी-
चीनप्रवृत्तिवत् इति मानान्तराविरोधात् । न च तयोर्विवेकाग्रहादेव व्यव-
हार उपपद्यत इति वाच्यम् । विवेको हि भेदः । स हि प्रतिभास्यभूतयोर्वे-
स्तुनोः । किं वा तत्प्रतिभासयोः । स्वरूपग्रहणसमये एव भेदस्यापि गृही-
तत्वात् भेदाग्रहासम्भवात् । नापि द्वितीयः स्वप्रतिभासयोरपि तयोः स्वप्र-
सङ्गसमये एवावगतत्वत् । तर्हि भेदकाग्रहणं प्रवृत्तिहेतुरिति चेत् तन्न ; स्व-
रूपभेदपक्षे स्वरूपोत्पादकं स्वरूपज्ञापकं वा भेदकं भवति । तस्मात्तिप्रसङ्गो
दुष्परिहरः । सकलप्रतिफलितोत्पादकज्ञापकयोरनवबोधात् अन्यथाव्यवहा-
रापातात् । अथ भेद्यगतधर्मो भेदकोऽभिमत इति चेत् तन्न ; वेद्यभूतयोरेवे-
दमंशरजतांशयोः विशेषणशून्यतया प्रतीतिविषयत्वानुपपत्तेः तत्प्रतिभासे
भेदकाग्रहणायोगात् । अथ भेद्यगतधर्मो भेदकोऽभिमत इति चेत् तन्न ; वेद्य-
भूतयोरेवेदमंशरजतांशयोः विशेषणशून्यतया प्रतीतिविषयत्वानुपपत्तेः तत्प्र-
तिभासे भेदकाग्रहणायोगात् । अथ भेद्यगतप्रातिस्विकधर्म एव विवक्षित इति

कार्यदर्शिका

चेन् नैवम्; कतिपयासाधारणधर्माग्रहे घटाथिनः पटेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गः । प्रातिविचनपनसम्प्रयोगादेरसाधारणभूतस्याग्रहणात् सकलासाधारणधर्माग्रहणञ्चात्रापि नास्ति । शुक्ते पुरोऽशसम्बद्धादेः रजते रजतत्वस्यापि गृहीतत्वात् यथार्थत्वापातात् । अथान्यत्रासम्भविनः शुचित्वादेरग्रहो विवक्षित इति चेद् मैवम्; पुरोर्वतिनि शिलाशकलेऽपि शिलात्वाग्रहे सति रजतजातिस्मृतौ च रजताथिनः पुरोर्वतिनि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अथ सादृश्यमपि तत्र हेतुः । शिलाशकले तु तन्नास्तीति चेद् तन्न; सादृश्यस्य भ्रमहेतुत्वे स्मृत्युपमानयोरपि भ्रान्तिर्वापातात् । अथ सादृश्यस्य संस्कार द्वाघ एव व्यापारः । न; चिन्तादृष्टादेरपि तदुद्बोधकत्वदर्शनात् तद्द्वारापि सादृश्यस्याहेतुत्वात् । अतः सादृश्यस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वे रजतार्थी पाषाणेऽपि प्रवर्तत इति सिद्धम् । तस्मात् भेदकाग्रहणमपि न प्रवृत्तिकारणमिति स्थितम् । अतोऽन्यथानुपपद्यमाना प्रवृत्तिः पुरोर्वतिविषयं रजतज्ञानं कल्पयतीति सिद्धम् ।

अत्रेदं सम्प्रधार्यम् । किमेषा रजतबुद्धिः सदेव रजतं गोचरयति । किं वासत् । यद्वा किं सिद्धदुभयात्मकम् । यद्वा भयदिलक्षणम् । नाद्यः बाधविराधात् । नापि द्वितीयः ख्यानदर्शनान् । नापि तृतीयः इतरेतरविरोधात् । तस्मादुभयविलक्षणमेतत् । सत्तया असत्तया वक्तुमशक्यत्वादनिरवचनीयमिति गीयते । तच्च कादचित्कम् । अकादाचित्कत्व सर्वदोषलब्धिप्रसङ्गात् । कदाचित्कस्योपदानकारणमन्तरेणानुपपत्तिरिति चेत् अस्तु तावत्तदनुगुणमुपादानमपि कार्यवशात् । नहि तावत् सत्यरूपं भवितुमर्हति; कार्यस्यापि सत्यताप्रसक्तेः । सुवर्णकुण्डलदौ कार्यकारणयोस्तादात्म्यदर्शनाद् अत्यन्तासतस्तु निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य कारणतैव न सम्भवति । दूरे तद्विशेषोपादानकारणता । तच्चानदि सादित्वे करणपरम्पराकल्पनाप्रसङ्गात् । तस्मात्तदनिरवचनीयम् । तदेवाधिष्ठानविद्याविराधादविद्येति गीयते । न च तदपि सर्वदा कार्यं प्रसूते; दुष्टेन्द्रियादिभिरभि-

क्षुब्धस्यैतत्कारणत्वात् । तस्मादनाद्यविद्याकारणमतिर्वचनीयं मिथ्या-
भूतं वस्तु रजतज्ञानं गोचरयतीति प्रपञ्चस्यापि तथात्वान्मिथ्यात्वमु-
पगन्तुमुचितमेव । अत्रोच्यते—

लाघवादपुरोवर्तिगोचरा रजते मतिः ।

व्यवहारोऽन्यथापि स्यात् पुरोवर्तिनि वस्तुनि ॥

अत्र तावन्मिथ्यात्ववादिभिरनुमानेन रजतज्ञानस्य पुरोवर्तिविषयत्वं
प्रसाध्य तस्मिन्धनमिथ्यात्वं साध्यते ।

तत्र पुरोवर्तिविषयत्वमेव तावदनुमानुमशक्यम्; अनुमानस्य सत्प्र-
तिपक्षतादोषदुष्टत्वात् । विद्यादाध्यासिता प्रवृत्तिः पुरोवर्तिविषया
न भवति; पुरोवर्त्यसमवेताकारप्रत्ययपूर्वप्रवृत्तित्वात् तद्वज्रतमिति धी-
पूर्वकप्रवृत्तिवत् इति । किञ्च रजतार्थिप्रवृत्तित्वात् तत्र पुरोवर्तिविष-
यत्वम् । किन्तु पुरोवर्तिसमवेतत्वादेव इत्योपाधिकत्वान्न साध्यसा-
धकता । नन्वेवं व्यवहारस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गः । तन्न; शुक्तिरज-
तयोर्भेदकग्रहादेवोपपत्तेः । कथं हि पुरोवर्तिशुक्तिकावस्तुनि नयन-
सम्प्रयोगानन्तरमिदमिति बोधोदये नयनदोषादसाधारणाकाराग्रहे सा-
धारणग्रहे च तत्साहचर्यादन्यदीयासाधारणाकारस्मरणे तत्स्मरणस्य च
पूर्वानुभवजनितसंस्कारहेतुत्वात् संस्कारस्य च प्राचीनानुभवदेशकाल-
विषयप्रकाशसमर्थज्ञानजननशक्तत्वेऽपि तदीयासाधारणाकारव्यतिरि-
क्तज्ञानजननशक्त्यंशाभिभवकरूपनयोपपत्तेः तस्य च पुरोवर्तिधीनिरन्त-
रत्वेन विशिष्टप्रत्ययरूपत्वात् रजतार्थिप्रवृत्तेश्च रजतविशिष्टवस्तुगो-

चरत्वात् पुरोवर्तिनि शुक्तिकाशकले रजतार्थिनः प्रवृत्तिरुपपद्यते । न
 चेवमगृहीतभेदयोः रूपरूपिणोनिरन्तरभानात् प्रवृत्तिरित्यङ्गीकृतं
 स्यात् । एवं च सति यदा शुक्तिरजते गवाश्वे न इत्युभयविषयं वि-
 ज्ञानमुत्पद्यते तदा गवार्थी रजतार्थी च गवि रजते च नियमेन न प्रव-
 र्तेत । मैवम् ; तत्र समवायस्यैव नियामकत्वात् । ननु समवायस्य
 नियामकत्वमेव तावन्नास्ति । तस्य हि नियामकत्वं सत्तया चेत् शुक्ति-
 रजतयोः विशिष्टत्वं न स्यात्, ज्ञाततया चेद् ज्ञाते सति तन्नियमवशात्
 विशिष्टत्वधीः तद्वैशिष्ट्यधीतः तज्ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः ।

अत्रोच्यते— दोषाभावे तावत् गवाश्चावित्यादौ पुरोवर्तिरूपद्वयं
 रूपिद्वयं च निरन्तरमवसीयते । दोषोपेते तु शुक्तिरजतज्ञानादौ पुरो-
 वर्तिरूपिमात्रं देशान्तरीयरूपमात्रं च निरन्तरमवसीयते । नत्रोभय-
 त्रानि विशिष्टरूपत्वमविशिष्टम् । समवायश्चोभयत्राप्यविशिष्टः ।
 तत्र एकत्र समवायस्य सम्बन्धिद्वयमवगतम् । अन्यत्रैकमेव सम्बन्धि
 शुक्तिव्यक्तिमात्रमवबुद्धम् । न शुक्तित्वादिरूपम् । तत्राहं सुखीत्या-
 दौ दोषाभावे समवायस्य स्वसम्बन्धिवैशिष्ट्यप्रयोजकत्वदर्शनात् गवा-
 श्चादावपि दोषाभावे तथैवोपगन्तुमुचितत्वात् गवार्थी गवि प्रवर्तते—
 इत्युपपद्यते । अन्यत्र तु दोषवशात् स्वसम्बन्धिद्वयाप्रतीती नियामक-
 त्वशक्त्यभिभवः उत्पद्यते । अथवा रूपस्वभावप्रयुक्त एवायं विशेषः ।
 नैरन्तर्याविशेषेऽपि दोषाभावे गोत्वाद्याकारधीपर्यवसानं गोव्यक्तावे-
 वेति । यथा नयनसंयोगादेः सत्तामात्रेण स्वसम्बन्धिनि ज्ञानहेतुत्वम् ।
 अतः सिद्धं गवाश्चादौ न साङ्कर्यमिति । एवं च भेदाग्रहात् भेदकाग्रहा-

दपि प्रवृत्तिनेऽसम्भवतीति पङ्क्तिं भवति । यत् पुनः शिलाशकले-
 ऽपि रज्ज्वायिप्रवृत्तिरिति तन्न; सदृशस्यैव संस्कारोद्बोधहेतुत्वात् ।
 अथान्यथापि तत्सिद्धिः तन्न तथैवास्तु किं तन्न सादृश्येन । किञ्च
 भवन्मतेऽपि सादृश्यापेक्षास्त्येव । अन्यथा शिलायामपि किमिति रज-
 तसमारोपो न स्यात् । नन्वेवं विशिष्टज्ञानेषु प्रतीतिहेतुऽदृष्टोऽपि
 परिकल्पनीयः, पुनस्तयोरेकस्य स्मृतत्वं । तस्यास्तत्तांशशून्यतया
 भानमपरम् । तस्य च हेतुः संस्कारस्यैकांशशक्त्यभिभवः । अन्य-
 विषयस्यान्यत्र प्रवृत्तिहेतुत्वमित्यादिबहूनां कल्पनीयत्वात् । उच्यते-
 यद्यपि चात्रानेककल्पना तथापि स्तान्तस्तो लाघवमस्मिन्मते इत्येव
 विशेषः । तत्रान्वयाख्यातिमते तावदद्रूपतादात्म्यस्यात्यन्तासतः
 प्रतिभासः सतया इति एकं तत्राभावप्रमाणस्य द्रष्टृतादात्म्यप्रतीति-
 सामर्थ्यम् अभावस्य च तदसामर्थ्यम् । तस्मादत्र प्रति.... एवायं तर्कः
 इति स्थितम् । तस्मादुक्तेन न्यायेन एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मोत्पादिवेदान्त-
 बाक्यानां गोण्या वा लाक्षणिक्या वा वृत्तिः इति सिद्धमेव ।

कुमारीविलसितम्

प्रेक्षणकम्

(मुदर्शनविरचितम्)

यस्याः प्राहुः सकलजगतीमङ्गिकं वाचिकं च
स्फोटं नानानिगमनिवहं दीव्यदाहार्यलक्ष्मीम् ।
चन्द्रादित्यप्रमुखनिखिलज्योतिराद्या नटी सा
लक्ष्मीमिष्टां दिशतु भवतां सत्त्वसम्पन्नमूर्तिः ॥
[नान्यन्ते ततः प्रविशति भूतधारः ।]

सूत्रधारः—[परिक्रम्य] आदिष्टोऽस्मि सकलसुरासुरचूडामणिमरीच-
राजिनीराजितचरणारविन्दाया भीषणतरदनुजबलोन्मेष-
मोषणपोषितदिविषत्प्रहर्षाया निजभुजस्तम्भसम्भार—
स्तम्भितजम्भारिगाभीर्यसुम्भानिसुम्भप्रमथनसम्भृतादभ्रभूम-
स्तवनसनुद्युञ्जदम्भोजसम्भवाया मुद्रारथाङ्गपङ्कजशङ्खा-
लङ्कृतचतुर्बाहुदण्डायाःप्रचण्डतरदोर्दण्डमण्डनायमानकुण्डलि

This is a Prekṣanka type of Uparūpaka. Ms no. 22505 is used for its Publication.

लिकुलाखण्डलाखण्डफणामण्डलषण्डघटितमणिकिरणः डिज-
तदिङ्मण्डलायाः पुण्डरीकाक्षसोदरायाः त्रिभुवनप्रथितप्र-
पापुरनिरन्तरविहारिण्याः सुदुस्तरतरदुरितजलघितारि-
ण्याः सान्द्रतरकारुण्यसुधाप्रवाहसारण्याः भगवत्या नारा-
यण्या दिव्योत्सवसेवाप्रसङ्गतः सङ्गतैरनेकदेशवास्तव्यै-
श्चनवद्यविद्यावैशारद्यसाम्राज्यमूर्ध्निभिषिक्तैः अतिमहत्त्वाद्यो-
पणपुरस्सरम् आर्यमिश्रैः ।

यथा—

क्यातस्त्वमसि जगत्यां गुरुरिति रङ्गोपजीविनामधिकम् ।
अभिनवतरं प्रयोगं ततो दिक्षादृमहे वयं भवतः ॥

इति । निपुणतरमन्विष्यमाणोऽपि न स्मरणपथमवतरति
तादृशः प्रबन्धः । भवतु । प्रियतमया सह विचारयामि ।
[पदान्तरे स्थित्वा नैपथ्याभिमुखमवलोक्य]

प्रिये सुमुखि कार्यज्ञे मम चिन्तामुवर्तिनि ।
सकलानां कलाध्वीनां पारगे त्वमितो भव ॥

[प्रविश्य]

नटी— अय्य एस ह्ति । अहिमए णिओए णिओअणीओ अअ
जगो । (आर्य एषास्मि । अभिमते नियोगे नियोज-
नोयोऽयं जनः ।)

सूत्रधारः— नवादिष्टोऽस्मि परिषदा । अदृष्टपूर्वेण प्रयोगेण वयमा-

नन्दीया इति । तादृशप्रबन्धमपश्यन्नाकुलीभवामि ।

नटी— एतिषं खु दे आउल्लणं सकाळणं, । णं एआरिसो पबंघो
सुदंणो एव्व । (एतावत् खलु ते आकुलत्वं सकाणम् ।
नन्वेतादृशः प्रबन्धः सुदर्शन एव ।)

सूत्रधारः— [स्मरणमभिनीय सानन्दम्] आर्ये सुदर्शन एवेति कथ-
यन्त्या भवत्या स्मारितोऽस्मि सरसकविताधुरन्धरं तं
कविपुरन्दरम् ।

नटी— अय्य को उण एसो अय्यस्स वि सिळाहणिज्जकइत्तउणो
कविराओ । (आर्य कः पुनरेष आर्यस्यापि श्लाघनी-
यकवित्वगुणः कविराजः ।)

सूत्रधारः— आर्ये किं न जानमसि तं यः खलु सकलजनश्रवणपारणा-
यमानगुणसमुदायः ।

भरद्वाजमाहान्वयेऽजनि महीसाराभिधानो बुधः
श्रौतस्मार्तपुराणतर्ककवितारङ्कारसङ्केतभूः ।
तस्मात् सोऽयमभूत् सुदर्शन इति ख्यातोऽनुगृह्णाति यं
निर्व्याजं दयया प्रपापुरकृतावासा मुहुर्मृत्का ॥

तस्य खलु भगवतीप्रसादलब्धकवितासौभाग्यस्य,
वाणीवतं मकलिकामकरन्दस्यन्दमाधुरीधुर्याः ।

जनयन्ति वाग्बिलासाः सहृदयहृदयेषु सान्द्रमात्तम् ।

तेन हि कविना कुमारीविलमितं नाम प्रेक्षणकं विधाय
मम हस्ते समर्पितमासीत् । तेनैवेमां परिषदं प्रहर्षय वः

नटी— जुज्जइ । (युज्यते)

सूत्रधारः— आर्ये पश्य नः सामाजिकसामग्रीम् ।

परिषद्विशेषविदुषो वयमपि नाट्येषु विदितवेदगंध्याः ।
अभिनेयो भगवत्या नारायण्या बलिमहः श्रेयान् ॥

[प्राचीं दिशमवलोक्य] अये समुदित एवायमखिलति-
मिरहरकरनिकरविलसितगगनसरणिस्तरणिः । तथाहि-

आश्लिष्टं प्रभया स्वयं यदधुना प्रोढोभवद्रागया
हृत्वा सान्द्रतमोवगुण्ठनमसौ प्राचीमुखं चुम्बति ।

आघत्ते करलालनैः कमलिनीवक्त्रे विकासश्रियं
तद्दक्षिण्यममुष्य वासरमणेरत्यद्भुतं दृश्यते ॥

[परितोऽवलोक्य] आर्ये विलोक्यतां वसन्तस्य सान्त-
त्यम् । अद्य हि—

कौरकितचूतनिवहाः कूलच्छूषरागकोकिलालापाः ।
दीव्यन्ति केऽपि दिवसा मन्दं बलमानमलयपवमानाः ॥

अपि च, आर्ये, कन्दलितानन्दपदपौद्यमं कालमधिकृत्य
गीयतां तावत् ।

नटी— पवनचल्लिए किरतो पल्लवदहणे प्रसूनलाजाः ।
मधुकररवमन्त्रेहि चूओ परिणोइ माहवीळइअं ॥

(पवनचलिते किरन् पल्लवदहने प्रसूनलाजान् ।
मधुकररवमन्त्रेश्चूतः परिणयति माञ्जवोलतिक्राम् ।)

सूत्रधारः— प्रिये साधु गतं भवत्या ।

[नेपथ्ये]

आरुह्यतामम्बुरुहायताक्षि मुक्ताधितानस्फुरितं विमानम् ।
अनेन गत्वा हृदयङ्गमेन दशं तमर्द्यं विलोकयावः ॥

सूत्रधारः— [कणं दत्त्वा] अहो कस्यायमवधोरितवीणालापः सत्सा-
पः । भवतु, ज्ञातम् । भगवतः कैलासगिरिशिखरवि-
हारिणश्चन्द्रशेखरस्य चरणमूलाद्देवीं प्रपानगरकृतनिलयां
नारायणीमभिवन्दितुं विद्याधरमिथुनमित एवाभिवर्तते
तदावामप्यनन्तरकरणीयाय सज्जीभवावः ॥

[निष्क्रान्तौ]

[ततः प्रविशत्याकाशयानेन विद्याधरो विद्याधरी च ।]

विद्याधरः [‘आरुह्यता’मिति पठति ।]

विद्याधरी— णाह तं देसं त्ति को देसो भणीअति । (नाथ, तं देश-
मिति को देशे भण्यते ।)

विद्याधरः— प्रिये कलभाषिणि, किं किं न विदितस्त्वया स देशः,

ख्यातः केरल इत्यनन्तमहिमा भूमण्डलीभूषणं
सन्तो यं कथयन्ति गामुपगतं लोकं सुधाभोजिनाम् ।
रम्भासम्भृतसम्पदं प्रतिदिनस्फायत्सुधर्मोज्ज्वलं
संक्रान्तं विबुधैः सनन्दनवनं लभ्यं सपुण्यैर्जनैः ॥

कलभाषिणी—णाह जइ एठवं गन्तव्वो एव्व सो देसो । (नाथ पश्य
गन्तव्य एव स देशः ।)

विद्याधरः— प्रिये, तत्र खलु

नखमुखरितवीणानाददत्तानुवादः

सुमुखि मधुरगीतैर्मोहयन्ती कुरङ्गान् ।

अनुवनमनुशंसं त्वं परिक्रीडमाना

रजतगिरिविहारं विस्मरस्येव यावत् ॥

कजभाषिणी—णाह एवमं मणहरं देशं दक्षिणस्सं त्ति कन्दलिओ मम
मणोरहमहीरुहो । (नाथ एवं मनोहरं देशं द्रक्ष्यामीति
कन्दलितो मम मनोरथमहीरुहः ।)

विद्याधरः— तत्राप्यन्यदस्त्यक्ष्णोः फलम् ।

कजभाषिणी—कीरिसं तं । (कीदृशं तत् ।)

विद्याधरः— तत्र हि त्रिदशालय इव अमरावती महती केरलविषये
प्रपाशब्दोपपदा सकलजननयनक्षेमङ्करी नगरी ।

कजभाषिणी—णाह पुठमं कन्दलिओ मम मणोरहमहीरुहो दक्षिण कोर-
इओ । (नाथ प्रथमं कन्दलितो मम मनोरथमहीरुह
इदानीं कोरकितः ।)

विद्याधरः— प्रिये अप्रतिस्माप्यं मे वचनम् ।

कजभाषिणी—तदो तदो । (ततस्ततः ।)

विद्याधरः— निजमहिमविजितराजराजनगरी तरयां महर्ष्या,

देवी नारायणी सा विहरति विबुधस्तोमसस्तूयमाना

कल्याणी कामधेनुः सकृदपि भजतां कालमेघप्रकाशः ।

यस्याः शीर्षे कृशानो महिषमुखमहादामवेधोऽभिवृद्धे
देवाः साकं वधूभिः प्रतिदिनमकुतोभीतयः सञ्चरन्ति ।।

तस्यास्तमालतरुपलवमेचकाया-

स्तारुण्यभूषणसन्तोस्तस्मिन्नुभोसिः ।

आत्मानमिन्दुतपमानलोचनायाः

पादाम्बुजप्रणमनेन कृतार्थयावः ।।

कलभाषिणी- णाह तिअसअवरवणिणीणं वि कुल्लहं भअवईए
पअकमळप्पणाममुहं ळहिस्सामो ति पुणोवि सो फळिओ-
वि संवृत्ते । (नाथ त्रिदशपुरवरवणिनीनामपि दुर्लभ
भगवत्याः पदकमलप्रणामसुखं लप्स्यावह इति पुनरपि
स फलितः संवृत्तः ।)

विद्याधरः- प्रिये सत्यमेतत् ।

कलभाषिणी- ळहि एसो वृत्तंती णाहेण अळढो । (कुसुमाभूतास्तो
नार्थनोपलब्धः ।)

विद्याधरः- प्रिये श्रूयताम् । भगवन्तमुद्यन्तमशुभंस्तमुपतिष्ठमानायां
भवत्यां गतोऽहमिदानीमरघिन्दासमपुरन्दरप्रमुख्येर्वाण-
मणमुकुटतटघटितबहुविधमणिगणकिरणशबलितचरण-
पोठपर्यन्तस्य भगवतः सकलभुवनेकनाथस्य कैलासना-
थस्य चरणसरसीरुहं वरिचक्षितुं गत्वाऽविहितप्रणतिशते
मधुरतरविपञ्चीगुणव्यणितमेदुहं मातुं मयि प्रवृत्ते -

आविर्भवत्सन्द्वादयस्तरङ्गैरालोक्य मां भूतपतिः कटाक्षैः ।

आदाय मालां निजपादमूलाद्वारगन्धाम्भेदवत्पद्मानने ॥

कलभाषिणी-णाह महंतो खु भवतेसु भववन्तस्स पमहणाहस्स पसाद-
विसेसो । तदो तदो । (नाथ महान् खलु भवत्सु भग-
वतः प्रमथनाथस्य प्रसादविशेषः । ततस्ततः ।)

विद्याधरः - ततश्च सासूयमिव पश्यद्वीरसन्नासीनयोः स्निग्धुरवदन-
स्कन्दयोस्तृतीयं मामकार्षीदम्बिकावल्लभः ।

कलभाषिणी-तदो तदो । (ततस्ततः ।)

विद्याधरः-ततश्च तस्मिन् क्षणे
आसफालयन्नखमुखैर्महतीं विपञ्ची-
मावर्तयन् हरपराक्रमशंसि गीतत् ।

आनन्दमन्-तुल्यमागमनेन शब्धो-
राशिवंशुव मुनिरन्नभवाङ्गजन्मा ॥

कलभाषिणी-तदो तदो । (ततस्ततः ।)

विद्याधरः- ततश्च शिवसमावेशसन्तुष्टवन्दिप्रमुखससस्तमार्षदप्रत्यु-
द्गम्यमानो भगवान्भारदः सरभसमुपसृत्य भगवन्तमम्बि-
कारमणं प्राणंसीत् ॥

कलभाषिणी-तदो तदो । (ततस्ततः ।)

विद्याधरः- ततश्च सबहुमानम् इतो नारद इत्याहूय दयमाननयनया
देव्या भवान्या चन्द्रमोहिना च सरभसं भृङ्गिनाथसमा-

नीते विष्टरे समुपवेशितः सान्द्रानन्दतरङ्गिताः तः कणः
पुनः पुनर्महतो निनादमाधुर्यमोहितसकलसदस्यत्वं व भ्रतु—
रतरमिदमगासीत् ।

कलभाषिणी—संगीतविद्वज्जणो खु सो मुनिराजो । कीरिसं तं
संगीतम् । (सङ्गीतविचक्षणः खलु स मुनिराजः ।
कीदृशं तत् सङ्गीतम् ।)

विद्याधरः प्रिये इदमावेद्यते—
पालयति या जगदिदं बालं जननीव वर्धितस्नेहा
नारायणी जयति सा प्रपापुरवासिनी देवी ॥

कलभाषिणी—तदो तदो । तस्ततः)

विद्याधरः—ततश्च तदाकर्ण्य गीतम् उत्कूलितप्रणयविस्मयानन्दाभ्यां
शिवाभ्यां क्व तत् पुरम् कुतो निवसति सा समददनुजस-
न्दोहसंहारिणी कुमारी नागायणीति मुहुर्मुहुर्हर्षदग्दं
निगद्यमानो मुनिरपरिमितविज्ञानो विज्ञापितवान् ।

कलभाषिणी—किं त्ति । (किमिति ।)

विद्याधरः—भगवन् पञ्चायुधपरिपन्थिन् नाथ नाथ भूतनाथ,
अवनित्वलये लोपामुद्रापवित्तदिगन्तरे
महति विषये चेतोरभ्ये च केरलसंज्ञके ।
दशरथगिरिप्रान्ते दिव्यं प्रप पुरनाम तद्
विहरणपदं देव्य विद्यामयं विबुधाचितम् ।

किंच

गच्छन्ति ये केरलनामधेयं देशं न तेऽन्यत्र जना रमन्ते ।
चूतावलिं प्राप्य सुजातपुष्पां किं कोकिला निम्बवन-
स्मरन्ति ॥

कलभाषिणी— तदो तदो । (ततस्ततः ।)

विद्याधरः— ततश्च तदाकर्ण्य तत्क्षणोपजातप्रहर्षोन्मेषनिर्भरमानस-
स्तस्या भगवत्याः पदकमलप्रणामप्रणयप्रगुणितकौतू-
हलः तत्क्षणमेवोत्थाय प्रणम्य भगवते भूतपतये प्रस्थि-
तोऽस्मि भवत्या सह तमुद्देशम् ॥

कलभाषिणी— विविहविम्हअविळोअणकोऊहळदुळ्ळिअहिअअस्स (दे)
जुज्जह एसो आरम्भो । [पुरतोऽवलोक्य] णाह भअ-
वइं पवाणअरविहारिणि मादुअं पणमिदुं केळासाओ
दक्खिणदो पठ्ठिदाणं अम्हाणं पुणोवि सो सेळीं स-
व्वदो पसप्पिअरुप्पाकिदी पुरट्ठिओ दीसइ । कि एदं
सव्वदो विअब्भंतपफुळ्ळकमळामोआपूरिअसअळहरि
आमंडळं तुंगतरंगसंहविहरद्धंसमाळादंसणिज्जं इदो
तदो किळन्तसारसगणमहुरणाअमुहरिअणहअळं मण-
हरं माणसणामहेअं सरं च भूसेइ तस्स पस्सं । अवि
अ, अगगदो अ तस्स दीसइ णिउण्णइणिरुद्धगअणव्भं—
तरो अच्चणुज्जुत्ततिअसणअरवरवहकरप्पवाळसमप्पि-

उज्जंतकप्पअरुप्फसमूहेण अग्गळग्गेण अज्जवि वढ्ढन्त-
 व्व महन्तो वुसहंकिओ धओ सो सक्कं वेळासो विअ
 मे पडिभाइ ।

(विविधविस्मयविलोकनकौतूहलदुर्ललितहृदयस्य
 तव युज्यत एष आरम्भः । नाथ भगवतीं प्रपानगर-
 विहारिणीं मातृकां प्रणन्तुं कैलासाद् दक्षिणतः प्रस्थि-
 तयोरावयोः पुनरपि स शैलः सर्वतः प्रसर्पितरूप्याकृ-
 तिः पुरः स्थितो दृश्यते । किमेतत् सर्वतो विजृम्भ-
 माणप्रफुल्लकमलामोदापूरितसकलहरिन्मण्डलं तुङ्गत-
 रङ्गसङ्घविहरद्वंसमालादर्शनैयं सरश्च भूषयति तस्य
 पाश्वर्यम् । अपिच अग्रतश्च तस्य दृश्यते निजोन्नति-
 निरुद्धगगनाभ्यन्तरः अर्चनीद्युक्तादिदशनगरवरवधूकर
 प्रवालसमर्प्यमाणकल्पतरुपुष्पसमूहेनाग्नग्नेनाद्यापि
 वर्धमान इव महान् वृषाङ्कितो ध्वजः स सत्यं कैलास
 इव मे प्रतिभाति ।)

विद्याधरः— [विहस्य] मुग्धे नैष कैलासः ।

प्रासाद एष सितसान्द्रसुधावलिप्तो
 वाराणसीपुरवरे मदनान्तकस्य ।

इदमपि च तन्मानसाभिधानं सरः । यं खलु
 पुण्या नदी वहति तत्सविधे सुराणाम्
 अयमपि न तत्तयः ।

अत्रत्य एष सुमहान् वृषभध्वजश्च ॥

कलभाषिणी— णाह सरिसदंसणादो मए भमिअं । सअळजणमणो-
हरिणी खु वाराणई णअरी । (नाथ सदृशदर्शनात्मया
भ्रान्तम् । सकलंजनमनोहारिणी खलु वाराणसी
नगरी ।)

विद्याधरः—

वाराणसी मे मनसः प्रमोदं दत्तेतरां शङ्करराजधानी ।
स्रोतस्विनी शौरिपदप्रसूता यस्यां गृहोद्यानविहारवापी ॥

अपि च, अत्र खलु प्रिये महदाश्चर्यम् ।

अस्यां पुर्यामहह भनुजाः कालपाकं पचन्तः
सव्याङ्गेनादधति गृहिणीं श्वेलमाहारयन्ति ।
पश्यन्त्युच्चैरहितनिवहं भूयसा फालभूमनो ।
मौर्वीमाबिभ्रति परिदधत्यात्मकेशं विशालम् ॥

अङ्गुल्या निर्दिशन्—

इयं हि मणिःकणिका क्षितिसरोरुहः कणिका

[अन्यतोऽवलोक्य]

प्रयाग इह दृश्यतां दुरितसंप्रयोगापहः ।

[परतो निर्दिश्य]

गयेयमवलोक्यतां पितृगणैः सदा सेविता
तपस्विजनमानिता धरणिमण्डलीभूषणम् ॥

षणी- [अग्रतो विलोक्य] णाह का एसा दोसु प्पि तीरेसु
मणहरपुळिणासणणि सणतवस्सिमंडलसमुत्थोसिअणि-
अमहोसमुहरिअदसदिसाभाआ सिसिरअतरंगमारु-
द्धअसोअरुसारपूरिअवाणीरळआअरुअंतरविहरंतकि-
ण्णरमिहुणगीअराअळुद्धविवसविविहमिअउळमंडिअती-
रकाणणुद्देसह्णणंतसिद्धंगणातुंगअरत्थण सिहरंगरा-
अमिअणाहिरसब्बाळणकसाइअसळिअसोता तदो तदो
वि(सब्भ? विअ) सन्तकन्दोट्टपवद्धन्तकन्तिविसेसा
सरिआ । (नाथ कैषा द्वयोस्तीरयोर्मनोहरपुलिना-
सननिषण्णतपस्विमण्डलसमुद्धोषितनिगमघोषमुखरित-
दशदिशाभागा शिशिरतरतरङ्गमास्तोद्धूतशीकरासा-
रपूरितवानोरलतागृहाभ्यन्तरविहरत्विन्नरमिथुनगीत-
रागलुब्धविवशविविधमृगकुलमण्डिततीरकाननोद्देशा
स्नायत्तिसद्धाङ्गनातुङ्गतस्तनशिखराङ्गरागमृगनाभि-
रसक्षालनकषायितसलिलस्रोताः ततस्ततो विकरन्ती-
लोत्पलप्रवर्धमानकान्तिविशेषा सरित् ।)

विद्याधरः— प्रिये कलभाषिणि

त्वङ्गत्तुङ्गततरङ्गसङ्घविहरत्सानन्दहंसाङ्गना-
चञ्चूखण्डितपद्मकन्दशकलप्रोद्धासिपाथोभरा ।

अभ्यर्णाश्रमसञ्चरन्मुनिवधूदक्तार्घ्यपुष्पावलि-

सफूर्जत्सैकतमण्डला भगवती गोदावरी दृश्यते ॥

अस्यास्तीरे वनभुवि चिरं पञ्चवट्याह्वयायो
वित्रादेश्च नमुपगतो रामभद्रो न्यवारसीत् ।
दर्शोद्विक्तानिह खरमुखान् राक्षसान् घोररूपान्

कलभाषिणी — णाह हद्धि । हद्धि । खरमुखा रक्खसत्ति सुणिअ वेवइ
मे हिअअं । परित्ताअह मं । (नाण हाधिक् । हा
धिक् । खरमुखा राक्षसा इति श्रुत्वा वेपते मे हृद-
यम् । परित्रायस्व माम् ।)

विद्याधरः भीरु मा भूषीः । पुरावृत्तमेवोच्यते । अपरिसमाप्तं
मे ववनम् ।
एकः सर्वान् स खलु समरे पत्निभोज्यानकार्षीत् ॥

कलभाषिणी — दाणिं अस्ससिदम्हि संवुत्ता । (इदानीमाश्वासिता-
स्मि संवृत्ता ।)

विद्याधरः — अमी खलु—
पूर्वं विदेहसुतया सुतनिविशेषं
संभाषिताः करसरोरुहलालनेन ।
श्रुत्वाधुना रघुपतेश्चरितं मदुव्रतं
पश्यन्ति मां प्रणयफुल्लदृशो मृगीघाः ॥

कलभाषिणी — णाह का एसा इदो तदो वेळास्सेळसिहरेहि विअ
गअणपहं ठिहंतेहि पच्चगपरिकळिअसुहाळेवणेहिं
णिअइअचक्क खळणभीएण भअवदेण सुय्दरेण विदूरा-

हिन्तो मुच्चुज्जन्तेहि पासदेहि परिवुदा अबहीरणःकु-
 विअकुम्भसम्भवप्पसदिपुडब्भन्तरणिवासायासमी विअ
 कुदोवि धाविण समुद्रेणव परिखावळएण परिक्षि-
 त्तरम्भा सञ्चरन्तसिधुरिदगंधमंसळप्पसप्पन्तदानसळि
 लसोत्तसं भाविअदुक्करदुग्गममग्ग खळंतकीळंतडिभवी
 भममणहरां णिअचंगत्त णेण तिअसणअ रि पि परिहसं
 ती सअळळोअळोअणाणंदअरी णअरी । (नाथ कैषा
 इतस्ततः कैलासशैलशिखरैरिव गगनपथं लिहद्भिः
 प्रत्यग्रपरिकलितसृधालेपनैः निजैकचक्रस्खलनभीतेन
 भगवता सूर्येण विदूरान्मुच्यमानैर्भहद्भिः प्रासदैः परि-
 वृता अवधीरणाकुपितकुम्भसम्भवप्रसृतिपुटाभ्यन्तरनि-
 वासायासभिया इव कुतोऽपि धावितेन समुद्रेणैव परि-
 खावलयेन परिक्षिप्तारम्भा सञ्चरत्सिन्धुरेन्द्रगन्ध-
 मांसलप्रसर्पद्दानसलिलस्रोतस्संभावितदुष्करदुर्गममा-
 र्गस्खलत्क्वेडडिम्भविभ्रममनोहरा निजसौन्दर्येण त्रिद-
 शनगरीमपि परिसहन्ती सकललोकलोचनानन्दकरी
 नगरी ।)

विद्याधरः— एषा हि सा काञ्चीपुरी । अत्र हि—

मूलेन सूते सहकारशाखी

फलं किमप्यागमसारगन्धि ।

आस्वादयच्चेतसि नीलशीत-

मानन्दमत्यन्तमयन्ति सन्तः ॥

प्रिये श्रूयताम् ।

धनुषा हतमेकेन दृषदान्धेन ताडितम् ।

आवाभ्यां भाग्यतो लब्धं मूले चूततरोः फलम् ॥

किञ्चन्यत्र—

विख्यातपाकनवभक्तविराजमान-

दर्शीपरिष्कृतकराम्बुजचंभवेन ।

आर्तिं हरन्त्यनुकलं हरधर्मदाराः

काञ्चीपुरे करुणया सकलप्रजानाम् ॥

इतो देहि विकसितकुबलयदलचातुर्यगर्वपरिमोचने लोचने ।

[अङ्गुल्या निर्दिश्य]

एष हस्तिगिरिरत्न पद्मभू-

रश्वमेधमकरोन्महाक्रतुम् ।

तत्र वेदिधितलेऽनले पशं

ज्योतिराविरभवच्चतुर्भुजम् ॥

हविर्भुजि प्रादुरास भगवानधोक्षजः । अभिवन्द्यताम-

खिलभुवनैकनाथो हस्तिगिरिनाथः । [इति प्रणम-

ति ।] कमलाक्ष कम्बुकन्धर काञ्चीपुरनाथ हस्ति-

गिरिनाथ कमलासख करुणाकर कामितफलकल्पपादप

नमस्ते ।

कलभाषिणी — (अञ्जलि बध्वा) करिसिहरिसिहरकमलअवक दुवेइ
 किदसमुब्भाव कमलाकुअकुंकुमकरूपूरच्छुरिअवच्छअ णमो दे ।
 (करिशिखरिशिखरकमलार्क द्वयोः कृतसमुद्भाव कमलाकुच-
 कुङ्कुमरूपूरच्छुरिवक्षः नम्रस्ते ।)

विद्याधरः— प्रिये,

विलोक्यतां वेदवती नदीयं
 विलोलवी चीलतिकाभिरामा ।
 कर्णाभिरामैः कलहंसनादै-
 रद्यावयोः स्वागतमालपन्ती ॥

कलभाषिणी— णाह इमा खु सअळजणदुरिअहरणे वेवइ वेअवई ।
 (नाथ इयं खुलु सकलजनदुरितहरणे वेपते वेद-
 वती ।)

कन्दोदृदीहणअणं कमणीअवीइ-
 हत्थोज्जळं महरसारसणाअवाअं ।
 अक्कत्थणिं पुळिणचंगणिअंबळच्छि
 दक्खेमि वामणअणं विअ फेणहासं ॥

(उत्पलदीर्घनयनां कमनीवीची-
 हस्तोज्ज्वलां मधुरसारसनादवाचम् ।
 चक्रस्तनीं पुलिनसुन्दरनितम्बलक्ष्मीं
 पश्यामि वामनयनामिव फेनहासाम् ॥)

विद्यधरः — प्रिये सधु वर्णितं सरसालापसोभाग्यवत्या भदत्या ।

[स्पर्शमभिनीय]

अम्भोजगन्धलुब्धैर्गलिनिवहैरधिकमनुसृतो दूरम् ।

मरुदेष नन्दयति नो वेगवतीसरलवीचिकाजन्मा ॥

कलभाषिणी — चोरो विअ पवमाणी धावइ अवहरिअ पंकआमोअं ।

तं अणुमरंति दाणिं भमरअणा रक्खणव्व णिणदंता ॥

(चोर इव गवान्तो धावत्यपहृत्य पङ्कजामोदम् ।

तमनुमरन्तीदानीं भ्रमरगणा रक्षण इव निनदन्तः ।)

विद्याधरः — अयि कलभाषिणि अनिसरसपेशला खलु तव वविता ।

[अन्यतो दर्शयन्]

पर्येतं नृत्तभाजस्त्रिपुरविजयिनः कानकं नृत्तरङ्गं

दूरानघ्रैः शिरोभिः प्रतिदिनममरैः शश्वदारा-

ध्यमानम् ।

स्फायन्माणिक्यभित्तिप्रसुमरकिरणैर्यत्र देदीप्यमानैः-

वर्यस्मारि प्रेयसीभिर्निशि विरहकथा दीघिका-

चक्रवाकैः ॥

अत्र हि—

भ्राम्यद्भूषणपन्नगं प्रविगलच्चेलं कपालाकुलं

शीर्यच्छेखरसिद्धसिन्धु शिथिलीभूतक्षमाबन्धनम् ।

दीर्घण्डभ्रमितप्रचण्डडमरुप्रोड्डीनटुङ्कारकं

सन्ध्याताण्डवडम्बरं विजयते सन्ध्यानटं

शाश्वतम् ॥

कलभाषिणी — णाह अच्चम्भुदो खु एसो देसो । तं एदं दट्ठूण दिट्ठी
किदत्थहा । (नाथ अत्यद्भुतः खल्वेष देशः । तमेतं
दृष्ट्वा दृष्टी कृतार्थयावः ।)

विद्याधरः— प्रिये युज्यते तत् । [उभावपि तथा कुरुतः ।]

विद्याधरः— इतो दीयतां दृष्टिः—

भस्मोद्धूलितविग्रहाः करधृतप्रस्फूितरुद्राक्षकाः

स्फायद्दीर्घजटाधराः परिहितव्याघ्राजिनाल—
ङ्कताः ।

ध्यायन्तो दरमालिताक्षियुगला निस्पन्दरवेन्द्रिया

योगीन्द्राः परिशीलयन्ति मनसा तद्देववं शाम्भ—
वम् ॥

अपि च । इमे च कतिचित्

तर्कैर्युक्पुपसंहितैरुपचितप्रामाणिकोपक्रमै-

राग्नायैरपि तादृशैः शिथिलिप्रत्ययि-

सिद्धान्तकाः ।

श्लाघाकुञ्चितसर्वलोकशिरसो विद्वद्वरा भूयसा

प्रतिपादयन्ति चतुर वेदान्तशास्त्रं महत् ॥

कलभाषिणी — [विलोक्य सविनयमञ्जलिं बद्ध्वा] णमो एदाणं ।

(नम एनेभ्यः) [इति प्रणमति ।]

विद्याधरः— प्रिये प्रागपुराधिदेवतादिदक्षा मां त्वरयति ।

कलभाषिणी — णाह मं पि अदिमत्तं । (नाथ मामध्यतिमात्रम् ।)

[उभे आकाशयानेन परिक्रामतः ।]

कलमःषिणी- [दूरतो विरूप्य] को एसो दूरसंचारखिज्जंततघणरह-
तुरअखणविस्समट्टाणाअन्तेहि बहुवहरअणपरिप्फुरन्त-
सअळजाणुत्तणेण अक्कमग्गं अमरगिरि अपहसन्तेहि
विअ सिहरग्गदेसपुळज्जंतसुरदीहिआसोत्तविसरन्तसी
हरुक्करदिउणिअतारामंडळेहि सव्वदो णवधाउरा-
अखाळणत्तणिज्जरप्पवाहदाए अज्ज वि पक्खखंडणु-
ज्जुताअसामणपाणिप्फुरन्तपविहाराहइक्खअमग्गवि-
अळन्तरुहिरप्पवाहेहि विअ उक्खिप्पज्जन्तेहि महि-
हरन्देहि उव्भासिअपणसपाडळसहआरकणिआरप्पमु-
हेहि विविट्फळदाणदक्खिणेहि अणंतंहेहि महीरुहेहि
पंचवरुक्खळाहळद्धं गव्वावेसं ओहसन्तेण विअ णंदणु-
ज्जापं सव्वदो विहरन्तकरिअळभभज्जन्तसळ्ळईपरि-
मळाहिआसिअसअळदिसागहणतमाळवीहिआदंसण-
जणिअमेहसंकमोरणिउरुंबपक्खट्ठिअणक्खदंसणपइदऊमु-
अपुळिदराअसुंदरीणिरन्तरीकरिज्जन्तळआमंडववभन्त-
रेण विभूसिओ महन्तो देसो ।

(क एष दूरसञ्चारखिद्यत्तपनरथतुरगक्षणविश्रमस्थाना-
यमानैः बहुविधरत्नपरिस्फुरत्सकलसानुत्वेन अर्कमार्ग-
ममरगिरिमपहसद्भिरिव शिखराग्रदेशदृश्यमानसुर-
दीर्घिकास्रोतोविसरच्छीकरोत्करद्विगुणिततारामण्डलैः
सर्वतो नवधातुरागक्षालनरक्तनिर्झरप्रवाहतया अद्यापि
पक्षखण्डनोद्युक्तपाकशासनपाणिस्फुरत्पविधाराहतिक्ष-

तमार्गविगलद्रुधिरप्रवाहैरिवोत्क्षिप्यमाणं मर्हद्भेदः—
रुद्धासितपनसपाटलसहकारकणिकारप्रमुखैर्विद्वदपल-
दानदक्षिणैरनन्तैर्महीरुहैः पञ्चवृक्षलाभलब्धं रवावे-
शमुपहसतेव नन्दनोद्यानं सर्वतो विहरत्करिञ्जलभभ-
ज्यमानसल्लकीपरिमलाधिवासितसकलदिशागहनतमा-
लवीथिकादर्शनजनितमेषशङ्कमयूरनिकुरम्बप्रवर्तितनृ-
त्तदर्शनप्रकृतोत्सुकपुलिन्दराजसुन्दरीनिरन्तरीक्रियमा-
णलतामण्डपाभ्यन्तरेण विभूषितो महान् देशः ।)

विद्याधरः— प्रिये कलभाषिणि,

दिष्टया दृष्टिपथं प्रयाति सहसा संप्राप्तयोरावयोः
श्रीमान् केरलदेश एष जगतां त्रैलोक्यजीवनम् ।
यस्मिन् सा विहरत्यनन्तमहिमा नारायणी मातृका
कैलासे च सुरालये च केशीसिन्धौ च मुक्तादरा ॥

अतिरमणीयोऽयं खलु प्रदशः । अत्र हि,
श्चयोत्तचवूततरुप्रसूनमदिरासंभेदसंवर्धित-
स्तोतोलङ्घितकूलदेशविपिनस्तोतस्विनीवीचिषु ।
क्रीडन्त्यो वनदेवताः सुललितं गायन्ति देव्या यशः
शृण्वन्त्युत्सुकमानसा विवलितग्रीवं कुरङ्गाङ्गानाः ॥

अपि चैतदालोक्यताम् । इह हि—

आलक्ष्यन्ते पृथुतरफलस्तोमसम्भाविताः
सान्द्रीभूता गगनपदवीलङ्घिनो नालिकेराः ।

आबिभ्राणा इव घटगणं स्वादुपावीयपूर्णं
प्रत्यासन्नद्युमणिकिरणोद्भूतसन्तापशान्त्यै ॥

[परितो विलोक्य] प्रिये इतो दीयतां दृष्टिः ।

शय्याः पल्लवकल्पिताः प्रतिलतागेहं प्रियालिङ्गित-
स्वर्गस्त्रीकुचभारमोक्तिसरच्छेदैरिमा दन्तुराः ।

एते किञ्च तदीयकुन्तलगतकल्पद्रुपुष्पावलि-

स्पर्जत्सोरभलाभतो मधुकरा नाद्यापि मुञ्चन्ति ताः ॥

कलभाषिणी— णाह कर्हिणु खु तं भागहेयळहणिज्जं पवाणअरं ।

यत्थ देवीं पणिमिअ किदत्थम्ह । (नाथ कुत्तनु खलु
तद् भागधेयलभ्यं प्रपानगरम् । यत्त देवीं प्रणम्य
कृताशौ भवावः ।)

विद्याधरः— प्रिये आसन्नमेव तत् त्रिभुवनमहनीयं प्रपानगरम् ।

यद्बद्धाञ्जलयः सुराः क्वचिदमी तिष्ठन्ति भक्त्यानता
यत्सामध्वनिरेष भूसुरकुलैरुद्घोषितः श्रूयते ।

यद्यत्रोत्सवताड्यमानपटहध्वानैर्नभः पूर्यते

यच्चान्तःकरणं प्रसीदति तरामन्यैर्विना कारणे ॥

[पुरतोऽवलोक्य सहर्षम्] प्रिये पश्य पश्य ।

आकल्पितो मणिवरैरधिकप्रकाशै-
राविर्भवत्युपरि भासुरहेमकुम्भः ।

अग्रः प्रभानुरिव काञ्चनशैलकूटः

प्रासाद एव भवने पृथुरम्बिकायाः ॥

तापं परं हन्ति समाश्रितानां

श्रद्धावतामप्यमृतं ददाति ।

या वासभूमंङ्गलदेवतायाः

प्रागपुरीति प्रथिता हि सेयम् ॥

अहो-अतिरमणीयता प्रपाननरस्य ।

क्वचिद्वेदाधीतिः क्वचिदमृतवेदान्तविवृतिः

क्वचित् तन्त्राभ्यासः क्वचिदपि च तर्कप्रकटनम् ।

क्वचित् काव्यालापः क्वचिदपि च पौराणिककथः

क्वचिन्मृताश्मः क्वचिदपि च सङ्गीतरचना ॥

अपि च—

स्थित्वा केचन कण्ठदध्नसलिले ध्यायन्ति नारायणीं

तन्नामाक्षरमालिकामघहरीं व्यावर्तयन्तीतरे ।

गात्रं केचन शोषयन्ति विविधैश्चान्द्रायणाद्यैर्व्रतैः

केचित् चित्रतरं सुवन्ति बहुधा देवश्रुतिं महत् ॥

कलभाषिणी- गाह् द्विट्ठिआ समागदा एव्व अम्हे एदं तिभुवणमह-

णिज्जं पवाणअरं । (नाथ द्विट्ठ्या समागतावावा-

मेतत् तिभुवनमहनोयं प्रपाननरम् ।)

विद्याधरः— प्रिये सत्यं खलु सम्पत् सम्पदमनुबध्नातीत्येषा किंवद-

न्ती, चन्द्रशेखरपादाद्यसेवानिर्वृतचेतसोराबयोर्दृश्यतां

प्राप्ता यावत् प्रपापुरदेवता । [ऊर्ध्वमवलोक्य] अयेव
मध्यन्दिनः संबृत्तः । अद्य हि—

प्रानगरदेवताविपुलदिद्ययात्तोत्सव—

प्रणद्धसुपताकिकाशतसहस्ररुद्धे पथि ।

प्रयातुमुपजातभीर्मृगयितुं पदव्यन्तश्च

पत्तिः सद्यदि तेजसां गगनमध्यमारोहति ॥

अपि च,

कान्तां कठोरमिहिरातपतापद्मीना-

मुज्जीवयत्यनिशमुत्सुकितान्तरात्मा ।

छत्रीकृतैकगरुदन्यतमाञ्चलेन

संकीर्णयन्मुदु सरोवरराजहंसः ॥

सदावामुत्तरेण देवतायतनमस्वां प्रपानगर्भा माध्यन्दिनं
नियमं निर्वर्त्य तीरोपान्तलतामण्डलोपशोभमानशि-
शिरतरपूजाद्याने मुहूर्तं विश्रम्य च ततो देवीदर्शनसुख-
मनुभवावः ।

कलभाविणी- यं णाहस्स रोअइ । (यन्नाथाय रोचते)

[उभौ विमानावतरणे नाटयतः]

विद्याधरः— [परितोऽवलोक्य] अहो अस्य स्थलस्य रूपायतया
स्वावराणामपि मन्मथावेशः ।

तथाहि -

प्रफुल्लपालीनवसौरभेण

प्रायः समुद्बोधितकामबोधाः ।

ताम्बूलवल्लीदयितानुषङ्गं

मुञ्चन्ति नेते क्रमुका युवानः ॥

प्रिये अत्र खलु रन्तुमिच्छामि वीणावत्या भवत्या च ।

कलभाषिणी- [मक्रोधमात्मगतम्] अये णाहस्य वीगवइ त्ति कावि
दइआ णूणं, णं अविस्ससणीआइ पुरिसहिअआइ ।
होदु । पुणो वि सुणिस्सं दाव । (अये नाथस्य
वीणावतीति कापि दयिता नूनम् । नन्वविश्वसनीय
नि पुरुषहृदयानि । भवतु । पुनरपि श्रोष्यामि
तावत् ।)

विद्याधरः— [विचार्य] प्रिये वीणावत्या भवत्यैव ।

कलभाषिणी-- [आत्मगतम्] वीणावईए होदीए एव्वत्ति कहअन्तेण
णिवट्ठिओ संदेहो । सच्चं वीणावईए से अहिळासो ।
होदु । एव्वं दाव । [प्रकाशं] णाह वीणावईए एव्व त्ति
वत्तव्वं । किं मए मंदभाअहेआए । (वीणावत्या भव-
त्यैवेति । कथयता निवर्तितः सन्देहः । सत्यं वीणा-
वत्यां अस्यामिलाषः । भवत्वेवं तावत् । नाथ वीण-
ावत्यैवेति वक्तव्यम् । किं मया मन्दभागधेयया ।)

विद्याधरः— [सभयं स्वगतम्] हन्त वीणावत्या चेति कथयता मया
भ्रान्तम् । यदिदमन्यथा सम्भावितवती भवत्वेवं
ब्रूमः । [प्रकाशम्] प्रिये सकलजनहृदयसम्मोहनीभिः
एताभिश्चानयरमराभिः अपहृतचित्तवृत्तिना मया
भ्रान्तम् । तत् क्षमयतामिदं प्रियया ।

कलभाषिणी- वीणावद् एव वक्तादेहि । (वीणावतीमेव प्रसादय ।)

[सरोषं परिक्रामति ।]

विद्याधरः— [सरभसमुपसृत्य] अनुगृह्यतामयं जनः । [इति
पादयोः पतति । कलभाषिणी पादावबधूय पुनः
परिक्रामति ।]

[नैपथ्ये]

अपसरन्तु भवन्तः । सरभसमपसरन्तु ।

पादेन स्थूलदीर्घा नवकनकमयीं शृङ्खलामाशु कर्षन्
मिन्दन् प्राकारभित्तिं दलितगिरितटैस्तौक्ष्णदन्ताभिधातैः ।

हस्तस्तम्भेन भञ्जन्नमितवमधुना तूर्णमुद्यानवृक्षा-
नस्यन् यन्तारमायात्यधिकतरजवः सिन्धुरसेयं मदान्धः॥

[सर्वे संभ्रान्ताः ।]

कलभाषिणी- [सरभसं परिवृत्य] णाह परित्ताआहि परित्ताआहि
इमादो आबछत्तादो दुट्टवारणादो । [इति सरभ-
समुपसृत्य दृढतरमालिङ्गति] । (नाथ परिव्रायस्व
परिव्रायस्व अस्मादागच्छतो दुष्टवारणात् ।)

विद्याधरः— [महर्षम्] प्रिये न भेतव्यं न भेतव्यम् । [इति नाढं
परिवृज्य स्पर्शसुखमभिनीय] प्रियतमालिङ्गनेनाय-
मभूतपूर्वं आनन्दः ।

तुङ्गस्तनद्वयनिपीडितं बाहुमध्य-

मालिङ्गनं भयतरं हितमन्तरन्तः ।

अङ्गेषु वर्धन्ति ममामृतपूरधारां
कम्पोत्तरं कमलपत्रविलोचनायाः ॥

अहो महदुपकृतमनेन मदहस्तिना ।

पादानतं मामवधूय दूराद् गन्तुं पुरो दत्तपदां मृगाक्षीम् ।

निजङ्गमेनेन निवर्त्य दूरादचीकरद् यत् स्वयमाभिमुख्यम् ॥

[पुनर्नपश्ये]

आश्चर्यम् आधोरणकिशोरकस्य महासत्त्वता ।

अयं खलु,

अगणितनिशिताङ्कशाभिघातं

मदवशधूतनिषादिनं महान्तम् ।

गजमिमजधन्निगृह्य शक्त्या

शमयति सम्प्रति सर्वलोकभीतिम् ॥

विद्याधरः— [आकर्ष्य] प्रिये समाश्वसिहि । समाश्वसिहि । निगृ-
हीतोऽयं केनापि महासत्त्वेन मत्तगजः ।

कलभाषिणी— [निःश्वस्य] दिट्ठिआ परित्तादम्ह इमादो दुट्ठवारणा--
दो । तहवि अज्ज मं ण मुञ्चइ उक्कंपो । (दिष्टया
परित्तातो स्वः अस्माद् दुष्टवारणात् । तथाप्यद्य मां
न मुञ्चत्युत्कम्पः ।)

विद्याधरः— सत्यमद्यापि त्वां न मुञ्चत्युत्कम्पः । यतः,
मात्राधिकं प्रवृत्तः श्वासान्निल एष वेपयत्यधरम् ।

अद्यापि न प्रशमयति कुचयोर्मध्ये तवोदितं स्फुरणम् ।

[परिक्रम्य] प्रिये इयं खलु केरलधरा—

वरयुवतिहारवल्ली वल्लीति कल्लोलिनी । तदस्यां
विमलमिशिरमधुरसलिलायां कालोचितं नियमम्
अनुतिष्ठामः ।

कलभाषिणी— जं णाहस्स रोअइ । (यन्नाथाय रोचते) [उभौ
नदीमवतरतः ।]

विद्याधरः — अतिविचित्रमस्याः पवित्रत्वम् ।

तथाहि,

प्रतिवत्सरमुत्सवे कुमारी
स्मृतिमात्रेण विधूतसर्वदोषा ।

विबुधैः सह फाल्गुने हि मासे
विहरत्यन्वहमद्भुते प्रवाहे ॥

अपि च—

गन्धर्वैरभिपूजितानि सिकतालिङ्गान्यमून्यञ्जसा
स्नातानां शुचिबिष्टरे निविशते पङ्क्तिर्मुनीनामियम् ।

एताः संकतभूमयो विहरणव्यालोलकात्यायिनी—
पादन्यासपवित्रिता विदधते स्वान्ते प्रियं मे महत् ॥

कलभाषिणी— तिह्वणपवित्तसोत्तमं इमं सरिअं दक्खिअ सच्चं आ-
णं दसाअरे विहरइ मम हिअअं । (त्रिभुवनपवित्रसो-

तसमिमां सरितं दृष्ट्वा सत्यमानन्दसागरे विहरति
मम हृदयम् ।)

विद्याधरः— सत्यमेतन्मयापि ।

कलभाषिणी— णाह इह णिज्जमो अणु ट्ठीअहु णाहेण । जाव देवच्च-
णकुसुमाइं अवचिणेमि । (ताथ इह नियम अनुष्ठी-
यतां नाथेन । यवद् देवार्चनकुसुमान्यवचिनोमि)

विद्याधरः— यथा भवत्यै रोचते ।

कलभाषिणी— [परिक्रम्य] इदमुज्जाणं । जाव पविसामि । अहो
अदिमत्तरमणिज्जा इमे उज्जाणभाभा । इह हि—

एकक्व त्ववओ विरेअइ परं माअंदओ पुप्फिओ
एको पळ्ळवकप्पिओ विअ इमो रासी असोअदुमो ।

आमूळं लइआ इमा कुसुमिआ एकक्व माळा ण वा
उज्जाणं महण्हमं पुण इमं ऐकक्व भूमीरुहो ॥

[परिक्रम्य पुष्पावचयनं नाटयित्वा प्रतिलतागेहं सञ्च-
रन्ती विचार्य] एत्थ रमणिज्जे लदाघरब्भतरे उपविसिअ
णाहस्स खणमत्तं विअ अत्ताणं अदंसअंती लब्भंतारिआ
चिट्ठिस्सं । [तथा स्थिता ।] (इदमुद्यानम् ।

यावत्प्रविशामि । अहो अत्तिमात्तरमणीया इमे उद्यान-
भागाः । इह हि—

एक एव स्तवको विराजति परं माकन्दकः पुष्पितः

एकः पल्लवकल्पित इवायं राशिरसोकद्रुमः ।

आमूलं लतिका इमाः कुसुमिता एकैव माला न वा

उद्यानं गहनद्रुमं पुनरिदमेक एव भूमिरुहः ॥

अत्र रमणीये लतागृहाभ्यन्तर उपविश्य नाथस्य
क्षणमात्रमिव आत्मानं अदर्शयन्ती लताभ्यन्तरिता
स्थास्यामि ।)

विद्याधरः— आः किमेतत् । देवार्चनकुसुमाहरणाय इतो गता प्रिया
चिरायति । [सरभसमुत्थाय परिक्रम्यावलोक्य] न
क्वापि दृश्यते सा । पुनःपुनराहूयमानायाः प्रियाया
अपि न श्रूयते प्रतिवचनम् ।

कलभाषिणी— कळिस्सं दाव एदिणा णाहस्य उवाळभेण । (कळिडि-
ष्यामि तावदेतेन नाथस्योपालम्भेन)

विद्याधरः— [सोद्वेगम्] हा कष्टं कुत्र गता प्रियतमा ।
क्रीडालिङ्गनसमये भुजयोः किञ्चित् परिश्रयत्वमपि ।
विरहायते हि यस्याः सा दयिता सम्प्रति क्व गता ॥

कलभाषिणी— दइअति कं उद्दिसिअ भणदि । सुणिस्सं दाव । (दयि-
तेति कामुद्दिश्य भणति । श्रोष्यामि तावत् ।)

विद्याधरः— [साश्रुप्रसरम्]

तरलाक्षि तारहसिते तरुणि स्तनभारताम्यदवलम्बे ।
बिम्बीफलाधरदले वीणावति कुत्रवा याति ॥

कलभाषिणी— [सरोषम् पुणो वि इमं ण मुंचइ वीणावइप्पसंगो ।
तं एव्व अण्णे सेदु । (पुनरपीमं न मुञ्चति वीणाव-
तीप्रसङ्गः । तामेवान्विष्यतु ।)

विद्याधरः— [पुरतोऽवलोक्य ससज्वरं परिक्रम्य]
 आविःस्मितमरुणाधरमलिकविलसदलकमाद्र्सत्लापम् ।
 विमलं विशालनयनं भनिनि वदनं प्रदर्शय मे ॥

कलभाषिणी— वीणावद् एव पदसेदु । (वीणावत्येव प्रदर्शयतु ।)

विद्याधरः— [पुरतोऽवलोक्य सहर्षम्] इयं खलु विरहविह्वला पापं
 मां विलोकयन्ती स्मयमानवदना तिष्ठति मनस्विनी
 बालसहकारमाश्रित्य । यावदुपसर्पामि । [उपसृत्य]
 हन्त नैषा प्रियतमा । नवमालिका पुनरियम् ।
 अधर इति बालपल्लवमाभाषणमिति मधुव्रतालापम् ।
 स्तनभर इति स्तनकं प्रदर्शयन्त्या हि वञ्चितोऽस्म्यनया ॥

कलभाषिणी— हिअ किं तुमं उत्तमसि । एसो उण वीणावद् एव
 अण्णेसेदि । (हृदय किं त्वम् उत्ताम्यसि । एष पुन-
 र्वीणावतीमेवान्विष्यति ।)

विद्याधरः— [मदनबाधां निरूप्य] अये प्रियतमावियोगविह्वल-
 हृदयं मामयमपि विवशयति हन्त हतमदनः । [आक.शे
 लक्ष्यं बद्धा ।] भोः श्रूयतां रतिवल्लभ !
 अलं शरैर्ममभिहत्य तीक्ष्णं-
 रद्यापि नाथो मम जीवतीशः ।
 किं व्यस्मरस्तस्य तृतीयनेत्र-
 ज्वालावलीदुःस्थतरामवस्थाम् ॥

अथवा,
 पञ्चापि सायकास्ते पञ्चायुध वञ्चयन्ति धन्वित्वम् ।
 बाला शिरोषमृद्धो लोलाक्षो यैर्न गोचरीक्रियते ॥

[पुरतोऽवलोक्य]
 देशः स एव कालः स एव सेयं नक्षत्रं स एवाहम् ।
 सुदति नव विप्रयोगादेतान्यन्यादृशानि जप्तानि ॥
 [दीर्घं निःश्वस्य] तदा खलु मय्यलीकापराधमारोपयन्त्या
 मदिराक्ष्याः,
 रञ्जितकपोलनयनं स्फुरदधरभ्रूलतायुगलम् ।
 न जहाति मानसं मे वदनं तद् रोषवर्धितश्वासम् ॥

कलभाषिणी— [सविमर्शम्] हन्त मं अणुबन्धइ व वअणं णाहस्स ।
 पुणो वि सुणिस्सं । (हन्त मामनुबध्नातीव वचनं
 नाथस्य । पुनरपि श्रोष्यामि ।)

विद्याधरः— [दीर्घं निःश्वस्य] तदानीं खलु,

आयाति मत्तकरिणि द्रुतमागतायाः

कम्पोत्तरकृशितदुर्भरमानबन्धम् ।

आलिङ्गनं दृढनिषोडितगात्रमस्याः

प्राप्तं मम स्मृतिपथं नितरां दुनोति ॥

कलभाषिणी- हिअअ समस्ससिहि । दाणि दे गओ संसओ । (हृदय
समाश्वसिहि । इदानीं ते गतः संशयः ।)

विद्याधरः- अमृताञ्जनमक्षणोर्मे चेतस्सञ्जीवनोषधम् ।

तामन्तरेण तन्वङ्गीं हा ममाद्यापि जीवितम् ॥

[इति मोहमुपगतः ।]

कलभाषिणी- [सत्वरमुपसृत्य] णाह समस्ससिहि । समस्ससिहि ।

[इति हस्तेन धारयति] (नाथ समाश्वसिहि । समा-
श्वसिहि ।)

विद्याधरः- [आश्वस्य स्पर्शमभिनोय] आः कस्यायं माममृतनि-
ष्यन्दबिन्दुरिव सञ्जीवयत्यङ्गसङ्गः । [चक्षुषी
उन्मील्य] कथं प्रियेव मे कलभाषिणी । प्रिये आलि-
ङ्गयतामनङ्गपरवशोऽयं जनः [इति सरभसम् आलि-
ङ्गति ।]

कलभाषिणी- णाह खणं तुह उवाळभेण कीळिस्सं ति लभाघरंतरि-
दा ए मए मुद्धाए एत्तिअं अवत्थंतरं णाहो आणीदो ।
ता उट्ठेहि । देविए दंसणं कदुअ अत्ताणं कद-
त्थहा । [उभावपि विमानावतरणं नाटयतः ।]
[नाथ क्षणं तत्रोपालम्भेन क्रीडिष्यामीति लतागृहान्त-
रितया मया मुग्धया एतादृशम् अवस्थान्तरं नाथ
आनीतः । तदुत्तिष्ठ । देव्या दर्शनं कृत्वा आत्मानं
कृतार्थयावः ।]

विद्याधरः- प्रिय त्वददर्शने तादृशमवस्थां गतोऽहं त्वददर्शनेन
पुनरप्युज्जीवितोऽस्मि । [पुरतोऽवलोक्य सहर्षम्] अहो
सम्प्रति हि—

भेदीनिस्त्राणढक्कापटहमुरलिकाकाहळीमह्लाद्यै-

वीद्यैःसंवर्तकालक्षुभितजलनिधिध्वानगंभीरघोषैः ।

रोदस्योष्मापयद्भिर्जटिति बहुविधैः सन्निरुद्धाग्रभागा

देवी निर्याति गेहात् त्रिदशगणवृता जैत्रयात्रोत्सवाय ॥

अपि च,

बिभ्राणानल्पकल्पद्रुमकुसुमयीं मालिकां मौलिबन्धे
मुक्ताताटङ्ककान्तिद्विगुणधवलयोगण्डयोः पत्ररेखाम् ।
फाले चन्द्रार्धबिम्बप्रतिभुवि तिलकं स्फारकाशमीररवत्तं
वक्त्रे मन्दस्मितांशुस्फुरदधरदले भूयसीं च प्रसक्तिम् ॥

कण्ठे श्रीपाञ्चजन्योपमरुचि दधती मोक्तिकीं हारमालां
मध्ये विन्यस्तरत्नावलि भुजतटयो रुक्मकेयूरयुग्मम् ।
तुङ्गे वक्षोजकुम्भे बहलमृगमदामोदि दिव्याङ्गरागं
भूषाज्योत्स्नाभिराशा दश च तत इतो द्योतयन्ती
समन्तात् ।

अपि च,

मुद्राशङ्खाब्जचक्रस्फुरितभुजगणा निम्ननाभीसनाथं
मध्यं कौशेयनद्धं मणिमयरशनाभासुरं श्रोणिभारम् ।
पादाब्जे परिजातोत्लसितकिसलयच्छायसच्छायरूपे
शिञ्जन्मञ्जीररम्ये शिव शिव दधती दृश्यते मातृकैषा ॥

कलभाषिणी— णाह दीसइ दाणि जहळं दंसणिज्जं । के उण इमे
देव्हेसमीवदो चिट्ठिअ सेवन्ति धण्णा जणा । (नाथ
दृश्यत इदानीं यथेच्छं दर्शनीयम् । के पुनरिमे देव्हे -
समीपतः स्थित्वा सेवन्ते धन्या जनाः ।)

विद्याधरः— एष खलु,

माणिस्यदण्डघटितं नवहेमसूत्रं
बध्वाभिरामहरिनीलशलाकिकं (च) ।
मुक्तासमुच्चयमनोहरमातपत्रं
धत्ते शतक्रतुरहो सविधे जनन्याः ॥

दृश्यतामिमो च महाभागी ।

चञ्चत्प्रकीर्णककलापविभूषितैःभ्यां

दोभ्यां सुजातमणिकङ्कणशोभिताभ्याम् ।

पश्चद्वये च मुदिते वरुणैकविङ्गौ

देवीं सहर्षमुपवीजयतः कुमारीम् ॥

[पुरतः प्रविश्य] प्रिये इतोऽवलोकय ।

सान्द्रानन्दः सरसिजभवो गाढमाबद्ध(क)क्षयः

पाणी बिभ्रन्मणिविलसितां कञ्चनीं वेत्तयष्टिम् ।

कीडन्त्यस्याः(?) सकलजगतां भातुरग्रे सुरोधा-

नुत्सार्योत्सार्य च पथि भृशं दुःसहोद्धर्षहेतून् ॥

प्रिये पश्य पश्य भगवतः पुरुषोत्तमस्यातिमहान्तं सोदरीस्नेहम् ।

तथाहि,

विष्वक्सेनकराहृतैर्मणिगणप्रोद्धासिभिर्भूषणैः

पश्यत्सु त्रिदशेषु भूषयति हि स्नेहेन नारायणः ।

दत्ते चित्रतरां दुकूलयुगलीमादाय लक्ष्मीकरा-

न्मन्दस्मेरमुखी मुहुर्मुहुरियं प्रीणाति नारायणी ॥

कलभाषिणी— गाह्णं इत्तिआणं पिदुकुळादो लद्धेहि भूषणादिहि
महंतो खु संतोसो होइ । पुणो वि दंसेहि मे एत्थ
अच्छरीआइं । (नाथ ननु स्त्रीणां पितृकुलाद् लब्धैर्भू-
षणादिभिर्महान् खलु सन्तोषो भवति । पुनरपि
दर्शय मे अत्राश्रयाणि)

विद्याधरः— विलोक्यताम्,

द्वादशानां दिनेशानां पङ्क्तिरेषा महीजसाम् ।

देव्याः सञ्चरतामग्रे दीपानामिव दृश्यते ॥

इतश्च,

दूरोत्सारितबाहुदण्डमधिकं बलगज्जटामण्डलं

संसत्प्रच्छदवल्कलं समुदितस्खालित्यपादक्रमम् ।

गायन्तः प्रियगद्गदं मृनिवराः सामानि नृत्यन्त्यमी

दर्शं दर्शमिमाः सुपर्वमुदृशो मन्दं स्मयन्ते मुहुः ॥

कलभाषिणी— णाह अदिभूमि गदो खु दाणि मुणिन्दणं आणंदो ।

जं एदे,

दक्खंति देविं विअडं णडंति

(पडंति) भूमिम्मि अ उप्पडंति ।

खिपंति चीराणि मुहुं णहम्मि

हसंति धावन्ति पुणो पुणो वि ॥

(नाथ अतिभूमि गतः खलु मुनीन्द्राणामानन्दः, । यदेते,

पश्यन्ति देवीं विकटं नटन्ति पतन्ति भूमौ च उत्पतन्ति ।

क्षिपन्ति चीराणि मुहुर्नभसि हसन्ति धावन्ति पुनः पुनरपि ॥

विद्याधरः— इतो दृश्यतामिमाः काश्चिदप्सरसः,

... .. प्रियतमावृन्दे प्रियैः संयुते

स्वैरं दर्शयति स्वयं च भरताचार्येति नीतिक्रमम् ।

पश्यन्त्याः सद्यः प्रपापुरनिघेर्देव्याः पुरस्तादिमाः

सानन्दं सुकुमारलास्यगतयो नृत्यन्ति नाकाङ्क्षनाः ॥

प्रिये इदानीं खलु भगवती,

आरुह्य सिंहमचलप्रतिमं कुमारी

माणिक्यपल्लयनचारुतरावराङ्गम् ।

उद्बुध्यमाणचरिता मुदितैर्मूर्तीन्द्रै-

वीथीं विशत्युदितकाञ्चनतीरगङ्गाम् ॥

अद्य हि,

अहमहमिकया समागतानां

प्रणतिजुषां करदर्शितोपदानाम् ।

गणमिममसकृत् सुधाशनानां

विहरति राजपथे विलोकयन्ती ॥

अयमपि भगवानब्जसमभवः—

पुरतो व्रजत प्रयात मन्दं

परतो गच्छत मुञ्चताम्र मार्गम् ।

वदनैः स शनैर्निजैश्चतुभि-

विबुधानित्यनुशास्ति वीतखेदः ॥

सम्प्रति हि,

केलिनर्तनसमुद्गतश्रमस्वर्वधूसमभिनन्दिताग्रमः ।

सेवते भगवतीं ससौरभो मन्दमन्दसरणः समीरणः ॥

कलभाषिणी — सच्चं केलासादो वि अदिमत्तरमणिज्जो एसो पदेसो ।

के उण एदे मुणिदाणं सुरिदाणं अ मज्झम्मि तण्णि-

व्विसेसाआरदंसणिज्जा मणुइंदा । (सत्यं कैलासा=

दपि अतिमात्ररमणीय एष प्रदेशः । क पुनरेते

मुनीन्द्राणां सुरेन्द्राणां च मध्ये तन्निविशेषाकररम-
णीया मनुजेन्द्राः ।)

विद्याधरः— प्रिये,

एते भूमीगुरेन्द्राः श्रुतिमुखरमुखाः सङ्घशसः स्वर्गन्तः
क्षोणीपालास्तथैते मणिमयमकुटाः पाणिलिङ्गकृपाणः ।
ऊरव्याः स्फारभूषाप्रसृमरकिरणोद्द्योतिदिद्योतिताशाः
दृश्यन्ते पश्य सौमामिह चरणभुवः स्वामनुत्लङ्घयन्तः ॥

कलभाषिणी— किं उण एसो कोळाहळो विअ दीसई देवीए पुरदो
तिअसाणं । (किं पुनरेष कोलाहल इव दृश्यते देव्याः
पुरतस्त्रिदशानाम् ।)

विद्याधरः— प्रिये कलभाषिणि,

अन्योन्यं प्रियनिर्भरं विचरतामस्वामिभृत्यक्रमा-
दन्योन्यंवदने भृशं रंभिकिरतां सिन्दूररेणूत्करम् ।
अन्योन्याहतरत्नशृङ्गसलिलैरभ्युक्षितानां भृशं
देवानामिह दृश्यते सुवदने श्रेयान् वसन्तोत्सवः ॥

अपि चात्रैतदाश्रयम्—

सरसिजभुवि शक्रः सोऽपि तस्मिन्नथैतो
सुरपरिषदि चासावेतयोस्ते च विष्णो ।
स च विकिरति तेषु स्फारसिन्दूरमेषां
स्मितमुखमिति लीलां बीक्षते विश्वमाता ॥

कलभाषिणी— अच्छरासुं पि विहरति इमे केवि सुरतरुणा । एआणं
खु ।

विअलंताओ थणोणं पिअप्पसारिअकुं कुमंबुधाराओ ।
 हिअएसु अमंतीणं सोताओ एव्व अणुराअसरिआणं ॥
 अप्सरस्स्वपि विकिरन्ति इमे केअप सुरतरुणाः (एते खलु
 विगलन्त्यस्तनेभ्यः प्रियप्रसारितकुङ्कुमाम्बुधाराः ।
 ह्ययेव्वमान्तीनां स्रोत एवानुरागसरिताम् ॥

विद्याधरः— आश्चर्यम् । इह तिर्यञ्चोऽपि विहरन्ति । तथाहि—
 प्रविधुतशिराः कुम्भासक्तानसौ घुसृणस्त्रवान्
 विकिरति मुखे रादैरावणो मुहुरभ्रमोः ।
 करवमथुभिः सिञ्चत्येषापि तं मदविह्वला
 नियतमनयोर्दृष्ट्वा लीलां हसन्ति दिवौकसः ॥

कलभाषिणी— अम्हे वि कीलिस्सामो । [इति लीलारविन्दपरागान्
 प्रियस्य मुखे विकिरति ।] (आवामपि क्रीडिष्यावः ।)

विद्याधरः— [सस्मितम्] नायमवसरो विकारस्य । भगवती
 खल्विदानीम्—
 विहृत्य वीथीषु समं सुरेन्द्रैः
 प्रधमापिताशा पटहादिघोषैः ।
 प्रयाति भूयो भवनं मनोज्ञं
 प्रभासितं काञ्चनभित्तिभासा ॥
 कथं, प्रविष्टेव भगवती देवी भवनाभ्यन्तरम् ।
 [सत्वरमुपसृत्य]
 प्रपन्नजनचित्तस्थे प्रपापुरनिवासिनि ।
 चिद्रूपिणि जगन्मातर्नारयणि नमोऽस्तु ते ॥
 [इति साष्टाङ्गपातं प्रणमति ।]

कलभाषिणी- [साञ्जलिबन्धम्]

तिअसउरमहविभञ्जनमहिसादिदंइदणअदमणीए ।

तैळ्ळोककमादुआएँ दवीए ण,म इदं कुमारिए ॥

[इति प्रणमति ।]

(त्रिदशपुरमहविभञ्जनमहिषादिदैत्यदनुजदमन्यै ।

त्रैलोक्यमातृकायै देव्यै नम इदं कुमार्यै ॥)

विद्याधरः— [शिरसि,बद्धाञ्जलिः]

जय जय जगदुदयभरणहरकरणि, गुणपरिणतिमयि
निजचरणपरिचरणपरसंकलजनजननमरणभयहरणि,
तरुणनरसरसिरुहदलललितनयनरुचिमति, शतधृति-
मुखविबुधगणविहितविविधनुतिसुखिनि, निरवधक-
निगमसरसिरुहवनविहरणमधुरि, निजरुचिविभव-
विजितनवविकसितकुवलयवनि, (जगदुपकृतिकरणचर-
णमितबहुविध (भिद?) वगुरुपजनितनिधनविबुधरिपु-
पटलिमननवशशमितवुरितविलसितमुनिवहदय-
भवनविहृति कौतुकि, ?) निरुपमविशदगुणगणेजननि,
नमदमरमकुटतटघटितनवविधमणिकरणं सृणितचरण-
युग्मिनि, युगविगमसमयमटि, रजनिक्वशकलविल-
सितमुकुटि, (वलमथन(न)गरतरुनवकिसलंघमृदुलपद-
युगललगनसुलभगितदशरथगिरिविक्रंततटति? तट्टिदुदय
तरजतरविभवमदविवशतनुभरं वेशदहृदयवंसेति विमु-
खसमुपचितसकलकलंतुहिनकरमणिमूकुरदिवसमुख-

विकसितकमनश्चिपरिभद्रविपजमुखि, महदुपनिषदु-
 पवनपरभृततरुणि, विनतजनविविध (वि)पदपहरणि,
 रथचरणसलिलकररुहदरटिकलनलसितकरवमेलगणव-
 मलिनि, मुरविमतकुलनगरवरयुवतिमदहसितविरति-
 करि, पुरविमतमिषदनिकनयनभवदहनविनिहतरति-
 रमणपुनरुदयकरतरलदृगुपकलितसमभिलषितवरमुदित-
 मुनिमहितनुतिसमनुभवसुमुखि, निखिलभूवनमयि,
 खलजनदमनि, कनकशिखरिशिखरपृथुतरकुचभरभर-
 णायासभुग्नावलगने भगवति निगमान्तवेद्य विद्यामयि
 हृद्यानवद्यगुणाधारे दयाधारे कुमारि कुङ्कुमालेपने
 देवि दैतेयमदिनि जनार्दनानुजे जननि जगन्मङ्गलम-
 ङ्गल्यदायिनि तरुणि तमालप्रभे प्रपापुर्विहारिणि
 नारायणि नमस्ते नमस्ते । [प्रियामालोका]

प्रिये पश्य पश्य । मदभिहितस्तवनसमुपजातहर्षा-
 या भगवत्यः प्रसादातिशयः ।

संस्त्वय्यंवरणमान्यमिवातिरम्यं

माल्यं निगुणितममर्त्यतरुप्रसूनैः ।

आदाय मन्यरतराग्निजकण्ठदेशा-

न्मह्यं ददाति मधुरस्मितपूर्वमेषा ॥

[सहस्रपसृत्य प्रणनेन मूढनी माल्यं प्रगृह्य प्रचुरानन्दनिरन्त-
 रान्तःकरणः सरभामूरकनितवीणाक्वणितमेदुरं कलभाषि-
 ण्या सह गायति]

[नैपथ्ये]

अये प्रवृत्तेव पश्चिमा सन्ध्या । सम्प्रति हि-

अर्धोत्तमीलतिमीलनेन कलतीरांमुच्यमानालिनो-

वपीकैरवपुण्डरीककुलयेस्तुल्या दशा वर्तते ।

प्रत्यग्रस्फुटमल्लिकामुरभयो मन्दं वलन्तेऽनिला

दर्शं दर्शमृज्जकरोति विशिखान् पञ्चापि पञ्चायुधः ॥

विद्याधरः— [आकर्ण्य] प्रिये प्रकृतेव पञ्चिमा सन्ध्या । तदावां
कालोचितं नियममनुतिष्ठतः । [उभावपि देवीसमी-
पात् सरोभिमुखं परिक्रामतः ।]

विद्याधरः— [समन्तादवलोक्य] प्रिये सर्वतः प्रसृत एव सन्धारः ।

सिन्दूरैरिव रञ्जिता गिरिवरा वृक्षा प्रबालोच्चयैः

संछन्ना इव रञ्जिता इव दृशः काश्मीरसारैर्नवैः ।

बन्धूकस्तवकैः स्तुते वसुधा कीमुम्भरक्ताम्बरै-

मन्ये बद्धवितानकं पुनरिदं मेघैर्मूभिर्नभः ॥

आलक्ष्य तारककुलं घनसान्ध्यराग

संछगदितं वियदिदं नितरां बिभाति ।

दुग्धान्धिवोचिपृषताचितमच्युतस्य

वक्षो यथा बहलकुङ्कुमपङ्कलेपम् ॥

[दिशोऽवलोक्य]

एतत् किञ्चित् सान्द्रतमालावलिर्नलं

मन्दं निर्यच्छैलगुहागेहमुखेभ्यः ।

द्रष्टुं पत्युर्ज्योतिरपायं दिवसानां

दार्ढीभूतश्रीवमिवाभाति तमिस्रम् ॥

कलभाषिणी- हृतं अदिभोयं एव अंधीकिञ्चलभुवणेहि अंधआरे-

हि । [सविमर्शं] पुणो वि एसो पटहृदणी सुणी-

अदि कि णिमित्तो । (हृतं अतिभीतमेव अन्धैः कृत-

सकलभुवनैरन्धकारैः । पुनरपि एष पटहृद्वनिः श्रूयते

किन्निमित्तः ।)

विद्याधरः— [निरूप्य] अहो सायन्तनोऽयं बलिमहोत्सवो भगवत्याः ।

तदेहि । देवीं सेवावहे । [परिक्रामतः] विलोकयतां

प्रिये विलोकनीयमिदानीम् ।

सङ्ख्यातिगैरमरमणलघायमाणं-

दीपैः प्रदीपितसमस्तदिशाविभागः ।

आलक्ष्यते सरसिजाक्षि जगज्जनन्याः

सायन्तनो बलिमहोत्सव एव भूयान् ।

अपि च,

अष्टापि वासुकिमुखाः फणिनामधीशाः

स्फायत्फणामणिभृतः पुरतश्चरन्तः ।

भास्तेकभावमुपनीय वरूषि हर्षा-

दष्टाबवैकफलके घटिताः प्रदीपाः ॥

इतश्च काश्चित्,

निजप्रभादीपितसर्वलोका

मूर्तीरिव स्वाः करदीपिकालीः ।

पश्याभिगानामिव चित्तवृत्तेः

सस्नेहमेता दधते तरुण्यः ॥

अपि च,

करोल्लसत्काञ्चनदण्डदीपा

विभान्ति देव्याः पुरतो मृगाक्ष्यः ।

सञ्चारिपद्मिन्य इव प्रफुल्ल-

सोवर्णपुष्पप्रकाराभिरामाः ॥

इह च,

कादम्बयातपुलिनहृदचक्रयुग्म-

वीचीसरोजकुमुदीत्पल्लवलाभैः ।

अङ्गैर्निजैरुपमिताः सरसीभिरेताः

पश्य प्रिये भगवतीपरिवारनारीः ॥

अपि च,

पाथोजपत्रपरिभादुकलोचनानां

पाटीरपङ्कपरिलुप्तपयोधराणाम् ।

प्रत्यग्रधीतसिचयाञ्चितमध्यमानां

केलीगतं जयति केरलकामिनीनाम् ॥

अपि च, प्रिये-

(सन्त्येव) हन्त भुवनत्रितयेऽपि कान्ताः

सौन्दर्ययोवनविलासविशेषदृश्यः ।

सौभाग्यमेतदभिनन्दितसर्वलोक-

मन्यादृश जयति केरलसुन्दरीणम् ॥

कलभाषिणी- अच्चरितं देवीः पहावो जं एदे गिरिणो वि संचरन्तो
गणहन्ति दीवे । (आश्चर्यं देव्याः प्रभावः । यदेते
गिरयोपि सञ्चरन्तो गृह्णन्ति दीपान् ।)

विद्याधरः- [विलोक्य] मुग्धं नैते गिरयः । करिण एव । तथाहि-

आभाति हस्तोद्धतदीपिकानां

पङ्क्तिर्मनोज्ञा मदवारणानाम् ।

स्थिरीभवच्छासुतटिलतानां

सेवागनानामिव वारिदानाम् ॥

पश्य पथ्ये महतां दिगन्तदन्तावलानां विलसन्तं भगवन्तं प्रमथ-

नाथप्रथमतनयम्

वृन्दं वृन्दारकाणां जयरवमुखरं मूर्ध्नि वद्धञ्जलीनाम्

पश्यन्नाश्रयानगण्डप्रसृतमदजलालोलोलम्बजालः ।

अन्तः मन्तोषपूर्णो मधुरतरफलेस्मान्द्रसिन्दूरगरीरो

विघ्नान्निघ्नन् पुरस्ताद्विहरति चतुरं विघ्नराजिऽयमग्नौ ।

कलभाषिणी- णाह को एसोआअच्छइ देवि सेविदं विअटाआ-

भीसणोहि अणत्तेहि भूषेहि परिवृद्धे महन्ते पुरसे ।

(नाथ क एष आगच्छति देवीं सेदितुं विकटकारभी-

षणैः अनन्तैः भूतैः परिवृतो महापुरुषः ।)

विद्याधरः- एष खलु-

भूषाभूतभुजङ्गपुङ्गवफणप्रस्फीतरत्नोदित-

ज्योतिर्दीपितदिङ्मुखः सुरगणैरभ्युदगतो भूयसा ।

दृप्यद्देव्यानि कायकायरुधिरारक्तासिरासेवितो

भूतैर्मूर्तिपदान्वितो हि भगवान्नारायणो दृश्यते ॥

अपि च,

त्रैलोक्याभयदानदक्षिणभुजः श्रीभूतिनारायणः

सोऽयं यं करवालभीषणभुजं निध्याय युद्धाङ्गणम् ।

दैत्येन्द्रास्तु वने वनेचरतया शाखासु शाखाभृग-

स्थित्या किञ्च विले विलेशयतया जीवन्ति भीता भृशम् ॥

श्रिये पश्य भगवत्या अप्यस्मिन्नतिमहान्तमनुग्रहं यदिदानीम्—

आयान्तं तमिमं सुरैश्च मुनिभिः संसेवितं सप्तभि-

र्दूरादेव सगौरवं प्रणमतः पश्यन्तमण्डो वसून् ।

भूतानामधिपं भुजङ्गवलयं श्रीभूतिनारायणं

सस्नेहं सदयं सकौतुकमियं सानन्दमालोक्यते ॥

इदं खलु सकलजगतामभिलषितसिद्धिस्थानम् ।

कलभाषिणी- णाह अयमिस्सा एआवस वि रुद्धा इह दीसदि ।

(नाथ आर्यमिश्रा एकादशापि रुद्धा दृश्यन्ते ।)

विद्याधरः— सकलदेवतासमाकर्षणसिद्धमन्त्रः खलु सर्वमङ्गलाया

बलिमहोत्सवभेरीपटहध्वनिः ।

पश्य—

इतो हरिरितो विधिः शिव इतः शचिशादिका

इतश्च हरिदीश्वरो मनुरितो मुनीन्द्रा इतः ।

इतश्च वसवो मरुत्कुलमितः ससिद्धादिका

इतः सुदति मातृका इत इहानुयान्त्यम्बिकाम् ॥

[त्रिलोक्य सानन्दम्] अद्य हि भगवती भक्तप्रिया,

मृगेन्द्रमारुह्य मृगाङ्गभूषणा
प्रदक्षिणीकृत्य निजं निकेतनम् ।
प्रतोष्य भूतानि भृशं बलिक्रमैः
पुनः प्रविष्टेव महागृहान्तरम् ॥

कलभाषिणी— णमरे पणदजणपाळिणीए भअवईए ।
(नमः प्रणतजनपालन्यै भगवत्यै ।)
[इति पुनः पुनः प्रणमति ।]

विद्याधरः— [परितो विलोक्य] हन्त निरन्तरीभूतानि सर्वतो
ध्वान्तानि ।

क्वचिदपि मुचिता दिशां विभागाः
कबलित एष महान् नभोवकाशः ।
क्षितिरपि च्लुकीकृता सशैल-
द्रुमगहना विततैर्महान्धकारैः ॥

[प्राचीं दिशमवलोक्य] सुमुदेष्यतीव भगवान् कुमुदिनीवल्लभः ।
यदिदानीम्—

अन्धयतां जगदखिलं ध्वान्ताह्वयगन्धसिन्धुरेन्द्राणाम् ।
रजताङ्गुशा इव शिताः प्राच्यां कतिचित् कराः प्ररोहन्ति ॥

अपि च
तन्मूढवतारकभूषणायाः
प्राचीमृगाक्ष्याः प्रचुरप्रमोदम् ।

मुखं व्यनक्त्याहितपाण्डुभावं
गर्भे वसन्तं पतिमोषधीनाम् ॥

कलभाषिणी— णाह णं उदिओ एव भअवं रोहिणीबळ्हो ।

मूळाहिदो गळइ गअणा चारुजोण्हाजळेहि
खाळिज्जन्तं विअ तममळं चंदकुंभगएहि ।
उब्बिज्जंता विमळरुइओ तारआ तत्थळगा
ताणं लेसा विअ अ बहुसों णाह रेहंति दाणि ॥

मूलाद्गलति गगनाच्चारुज्योत्स्नाजलैः
क्षाळ्यमानमिव तमोमलं चन्द्रकुम्भाग्रगतैः ।
उद्योतमाना निमलरुचयस्तारकास्तत्र लग्ना-
स्तेषां लेशा इव च बहुशो नाथ राजन्तीदानीम् ॥

विद्याधरः— तिमिरप्रलयाम्बुधौ निमग्नां
वसुधां कैरवबान्धवादिकोलः ।
किरणाङ्कुरदंष्ट्रया सलीलं
द्रुतमुद्धृत्य पुनः स्थिरीकरोति ॥

सम्प्रति हि—अपि चैते

पुनः पुनश्चन्द्रमयूखनालान्
प्रत्युद्य चञ्चूभिरतः क्षरन्तीम् ।
सुधां मनोज्ञां सममङ्गनाभिः
सञ्चूषयन्ति क्षुधिताश्चकोराः ॥

नपि च,

जाते मुद्राकचि जमत्सुतदीपसान्द्र-
ज्योत्स्नारसैरमृतवर्षिभिरावृतेषु ।

नारायणीबलिमहोत्सवसंगतानां
हर्षो बभूव मुग्धानखिलप्रजानाम् ॥

कलभाषिणी- गाह कर्हि पुण खवविसिअ विस्सद्धं बिहरत्थो ।
(नाथ कुत्र पुनरुपविश्य विस्त्रब्धं बिहरावः ।)

विद्याधरः— [विस्तोत्र्य] भगवतीदिध्याष्यतममहाद्वारदृश्यमान
शिशिरचन्द्रकान्तवेदिकायां निपद्य सान्द्रतरचन्द्रातप-
सुरभि त्रियामामविदितयामां निविशावः ।

कलभाषिणी- जं गाहस्स रुच्चइ । (परिक्रम्य यथोक्तं कुरुतः ।)
यन्नाथाय रोचते ।)

विद्याधरः— प्रिये अनुभूतः खलु भवत्या भगवत्या नारायण्यश्च-
रणारविन्दप्रणाममहोत्सवः ।

कलभाषिणी- गाहेण संवादिज्जस्तसअळमणोरहसिद्धीए मह किण्णु
खु दुळ्ळहं णाम । (नाथेन सम्पाद्यमानसकलमनोरथ-
सिद्धेर्मम किन्तु खलु दुर्लभं नाम ।)

विद्याधरः— किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

कलभाषिणी- [संस्कृतमाश्रित्य] नाथ किमतः परमं प्रियं मे ।

दृष्टःकेरलदेश एष निखिलत्रैलोक्यभूषापदं
प्राप्तं तत्र महत् प्रपापुःमिदं तस्यापि भूषापदम् ।
भक्तत्राणपरायणा त्रिणयनप्रेमास्पदं मातृक
दृष्ट्योर्गोचरतामुपैति जगति प्रार्थ्यं किमातः परम् ॥

तथापीदमस्तु—

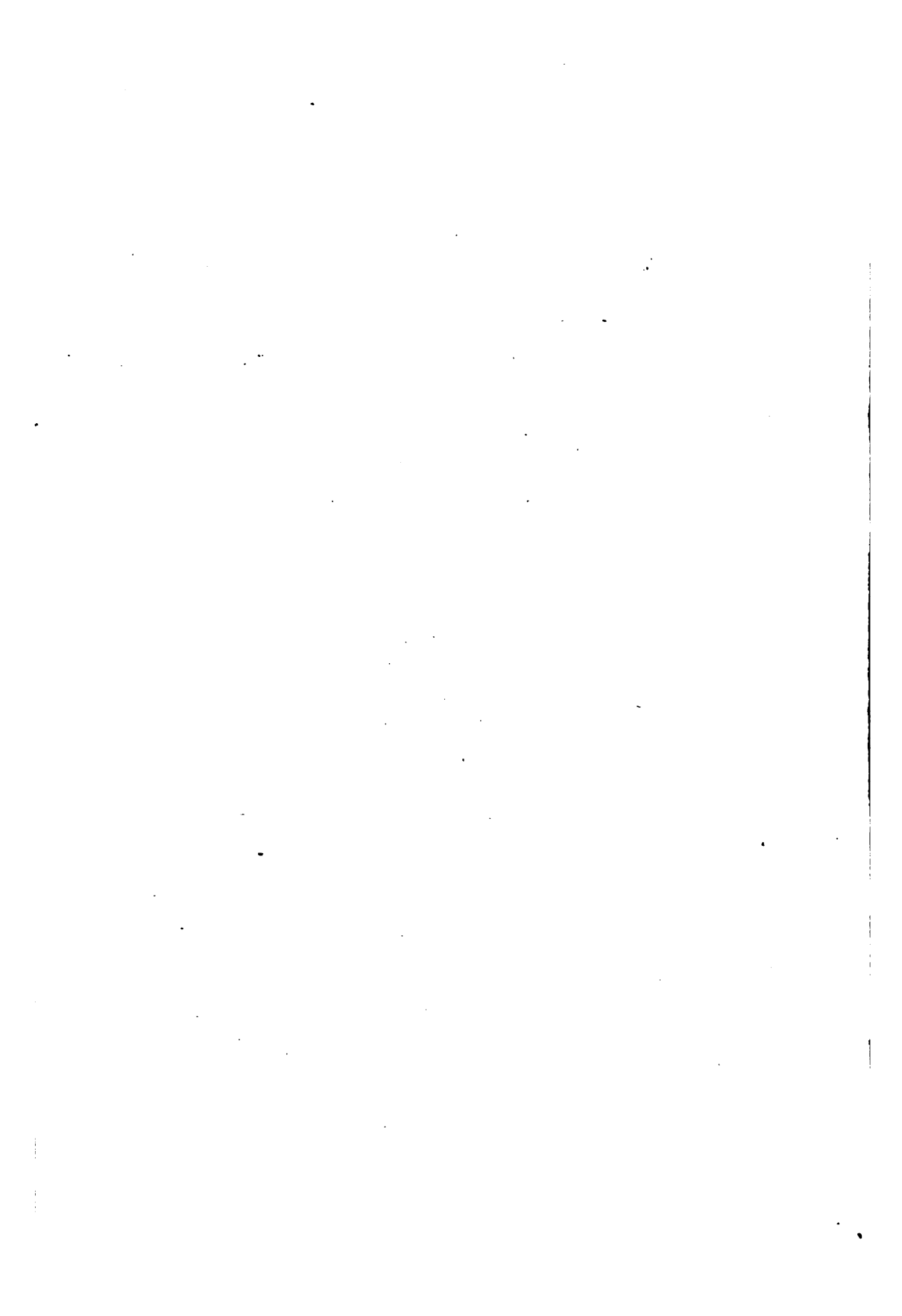
सन्तः सन्तु त्रिमत्सराः कविगिरां गुम्फेषु नित्यं त्रयी-
वेद्ये सामनि शक्तिरूग्णिणि चिरं भक्तिर्ममास्तु स्थिरा ।
भक्तेभ्यः प्रददातु वाञ्छितफलं सद्यः समुद्यद्भ्या-
वीचीशैकरशीतलैर्भगवती नारायणी वीक्षणैः ॥

[निष्क्रान्तौ]

[एवमस्त्विति सर्वे निष्क्रान्ताः ? ।]

कुमास्त्रैविलसितं नाम प्रेक्षणकं

समाप्तम्

॥ श्री ॥

आचारसङ्ग्रहः

यत्पदपद्मद्वन्द्वं स्मरतां सिध्यत्यभीष्टमरुणं तम् ।

दहनप्लावनदक्षैः करैः प्रकाशीकृताखिलं वन्दे ॥१॥

आचारस्य प्रधानत्वात् सर्वेषु शुभकर्मसु ।

आचारसंग्रहं शिष्यहितायाथ करोम्यहम् ॥२॥

[दोषगणनम्]

प्रथमं तत्र गण्यन्ते दोषाः संक्षेपतो ^१ ^२ मया ।

* गुणानामपि दोषाणामियत्ता नैव विद्यते ॥३॥

सूर्येन्दोर्ग्रहणं लाटवेधृती केतुदर्शनम् ।

सन्ध्याचतुष्टयं भूमिकम्पो मेषस्य गजितम् ॥४॥

निर्घातोलकानिपातेन्दुनष्टतानिष्टदर्शनम् ।

शिवादिक्रोशनं विश्वप्रदोषो गुलिकोदयः ॥५॥

१ 'जाद', २ 'भयात्' ग, च, ज, ट, ठ, द, न, य, व, ष.

* The latter half of verse 3 and the former half of verse 4 omitted in B.

आचारसङ्ग्रहः

विषोष्णी विष्टिमण्डान्ती स्थिराख्यकरणानि च ।
संक्रान्तिमृत्युदग्धादियोजा मन्दारयोदिनम् ॥६॥

वेदेषुमुनिरन्धाख्या दोषा एकार्गलस्तथा ।

तिथ्यक्षनिम्नं शून्यक्षमन्धक्षं दिनरुद्धमृती ॥७॥

स्थूणकण्टकसंज्ञौ च कण्टकस्थूणसंज्ञतम् ।

सार्पमस्तकमर्धादिप्रहारो यमकण्टकम् ॥८॥

सग्रहक्षं च षड्दोषा गुर्वोमोर्द्यादयोऽवमम् ।

दिनं त्रिस्पृक्षतिथिश्चापि रिक्ता पर्वाष्टमी तथा ॥९॥

उद्येष्ठाश्लेषाग्निमूलेऽश्वत्थिपूर्वयमपित्यभम् ।

शूर्पभं पापवर्गाश्च तेषां केन्द्रत्रिकोणयोः ॥१०॥

स्थितिरस्तगतश्शुक्रः शस्त्रमूर्तिगतः शशी ।

रिः फरन्ध्रगतास्त्वे कर्तुर्जन्मत्रयं तथा ॥११॥

१ 'न्यपि' । च. २ 'क्षैलाङ्कमिता' क, ख, घ, ङ, ड, ढ, ण, त

३ 'शून्यं निम्नक्षं' - ल. ४ 'ज्ञकः' । छ, न, व.

५ 'कः' । छ, झ, ध, ल. ६ 'रिपु' - ठ.

आचारसङ्ग्रहः

विपत्प्रत्यरबाधक्षिप्यष्टमं जन्मलभ्नयोः ।

जन्माष्टमर्क्षतच्चन्द्रपापशुक्रतदंशकाः ॥१२॥

अष्टाशीत्यंशकस्तद्वदष्टोत्तरशतांशकः ।

पदावातो गण्डकालो मृतिभावे खगस्थितिः ॥१३॥

वर्जनीया अमी दोषाः सर्वेषु शुभकर्मसु ।

१
अन्ये च दोषा बहवः सन्ति तानपि वर्जयेत् ॥१४॥

कलावदोषः कालो न मन्दभाग्यो यतो जनः ।

दोषेऽल्पेऽतो बहुगुणे कर्म कुर्वन्ति मानवाः ॥१५॥

२
अविज्ञाय तु दोषाणां गुणानां च बलाबलम् ।

कालो विधीयते येन नरकं याति स ध्रुवम् ॥१६॥

वसिष्ठनारदेभ्यादिप्रोक्तैरेव हि शक्यते ।

शास्त्रैर्गुणानां दोषाणामपि ज्ञातुं बलाबलम् ॥१७॥

इति दोषगणनम् ।

लग्नसप्तमयोरर्ककुज(पाता ? सर्पा)र्कसूनवः ।

शुक्रो मदे रिःफषष्ठरन्ध्रेषु हिमगुस्तथा ॥१८॥

आचारसङ्ग्रहः

विशेषतो वर्जनीयाः सर्वेषु शुभकर्मसु ।

शुभयोगादेव राशिः पापमुक्तो विशुध्यति* ॥१९॥

यद्वाश्यन्ते स्थिता उष्णविषो मान्दिश्च तं त्यजेत् ।

“अष्टौ दिनाधिप” इति श्लोकेन गुलिकस्थितिः ॥२०॥

** अष्टौ दिनाधिपमुखोदयिनो दिनांशा

मन्दापरार्धमुदितं गुलिकोदयाख्यम् ।

तात्कालिकोऽपि च तदीयतदष्टमांशो

वारेशपञ्चममुखोदयिनो जिशांशाः ॥२१॥

लाटवैधृतयोर्ध्वं यदृक्षे तद्विचर्षयेत् ।

दन्तादूनं च यस्मिन् स्यात्तदृक्षं च न शोभनम् ॥२२॥

उल्कापाते च भूकम्पे वर्जयेद्दिवसत्रयम् ।

१ अर्कन्द्वोर्ग्रहणे वृष्टे वर्जयेद्दिनसप्तकम् ॥२३॥

सप्ताहात् प्राक् भूरिवृष्टिसंपाते नातिदोषभाक् ।

१ 'भूर्ये'-ड, ड, र.

* The succeeding 21 lines omitted in ड.

** This sloka appears only in ड.

आचारसङ्ग्रहः

स्फुटाधिमासो मध्यमश्च द्वौ च निन्द्यो सुकर्मसु* ॥२४॥

एक एवानयोः सन् स्याद् विवादाद् वर्ज्यते द्वयम् ।

संसर्पाहस्पती मासावृत्तंगौ नाधिमासकः ॥२५॥

एते त्रयश्चान्द्रमासाः पर्वनिष्ठा भवन्त्यतः ।

चतुर्दश्यौ चतुर्थ्यौ च नवम्यौ पर्वणी तथा ॥२६॥

अष्टम्यौ च विशेषेण वर्जनीयाश्शुभेऽखिले ।

विद्यारम्भो नवम्यां तु कृष्णाष्टम्यां करग्रहः ॥२७॥

पौर्णमास्यां परिणयो भुक्तिश्चूडा च मध्यमाः ।

कुर्वन्ति कर्माण्यन्यानि कानिचित् पूर्णिकातिथौ ॥२८॥

शुक्लप्रतिपदाद्यर्धे सर्वं कर्म विनहितम् ।

अपरार्धे च गोदानचूडाकर्मव्रतादयः ॥२९॥

कृष्णपक्षप्रतिपदि कृष्णपक्षोचितं शुभम् ।

१ 'निन्द्यो हि सु'—ल.
कर्माणि' ग.

२ — 'ज्येद् द्व'—ल.

३ 'त्यन्यानि

* The succeeding two lines omitted in ग, न.

f The succeeding four lines omitted in ग, घ, न.

आचारसङ्ग्रहः

चौलोपनयगोदनव्रतसीमन्तकर्मसु ॥३०॥

शुक्लपक्षत्वनियमो विशेषेण प्रवर्तते ।

कृष्णपक्षेऽपि पञ्चम्याः प्राक् समावृत्तिरिष्यते ॥३१॥

प्रतिष्ठा प्रथमाशुक्लपक्ष एव शुभा स्मृता ।

अभिषेकादयस्तद्वत् कृष्णादी मध्यमाः किल ॥३२॥

१

यदह्ण्यस्तमयात् पूर्वमष्टमी वा चतुर्दशी ।

२

३

विद्यते वर्जयेत्तत्र गोदानोपनयो व्रतम् ॥३३॥

अनध्यायनिषिद्धत्वात् प्रदोषाच्चापरेऽह्नि ।

सायाह्नसंज्ञितः कालो वर्ज्यः सर्वेषु कर्मसु ॥३४॥

४

उक्ता मुहूर्तरत्नादी ये दोषास्तांश्च वर्जयेत् ।

चौलव्रतस्नानसेकशस्त्रसीमन्तकर्मसु ॥३५॥

भेषज्ये कर्णवेधे च वर्जयेज्जन्मभक्षणम् ।

वर्ज्यं जन्म वरस्याद्यं विवाहेऽप्योपनीतिभम् ॥३६॥

१ 'हा' घ. २ 'तत्र वर्ज्यन्ते' अ, थ, प. ३. 'यत्र' ख, च, छ, ट, ठ, ड, ण. ४ 'त्' ॥ इति विशेषविधिः ॥ चौल' ख.

आचारसङ्ग्रहः

वर्ज्यं क्षीरसमावृत्योराद्यमन्येषु कर्मसु ।

आद्यत्तु जन्मनक्षत्रात् त्रिपञ्चस्वरत्तारकाः ॥३७॥

विशेषतो वर्जनीयाः सर्वेषु शुभकर्मसु ।

द्वितीयजन्मभाक्तेषु कुवेदाग्न्यंशकांस्त्यजेत्* ॥३८॥

तृतीयजन्मभाक्तेषु पापभागान् विवर्जयेत् ।

अष्टाशीतितमं भागं वेनाशाख्यं विवर्जयेत् ॥३९॥

अष्टोत्तरशतांशं च विवाहे^२ तु विशेषतः ।

जन्माष्टमक्षंतच्चन्द्रपापशुक्रतदंशकान् ॥४०॥

लग्नादष्टमराशिं च सर्वकर्मसु वर्जयेत् ।

विषोष्णविष्टिगुलिकव्यतीपाताहिमस्तकाः ॥४१॥

एकार्गलोऽष्टमो राशिर्वेनांशांशस्सितेक्षणम् ।

पापानामुदयो दृष्टिश्चाष्टमारिव्यये शशी ॥४२॥

१ 'मृत्युदा दुःखदाश्च ताः' ॥ ड, ड, ण. २ 'तु' क, ख.

* The Succeeding 2 lines omitted in ड.

** The Succeeding 2 lines omitted in ड, घ.

आचारसङ्ग्रहः

एते दोषा न भिद्यन्ते स्वापवादेर्गुणैरपि ।

१

नक्षत्रतिथिराशीनां व्यत्यासे विहितोत्तरे ॥४३॥

२

काले चावर्तनं कुर्याद् राशेः कैश्चिद्विकल्प्यते ।

भृगुर्वीरूढा च तयोर्दृष्टिः परस्परम् ॥४४॥

तयोरहनि दृश्यत्वं संसर्पाहस्पती तथा ।

अधिमासश्च मासोक्ते द्विनोक्ते च न दोषदः ।

* क्षीणेन्द्रर्काहिशन्यारा पाप्माश्चान्द्रिश्च तैर्युतः ॥४५॥

॥ इति दोषविधिः ॥

विवाहविधिः ।

विवाहे कर्किकलशचाप्रकन्यागतो रविः ।

मीनान्त्यार्धगतश्चापि वर्ज्यः शुक्रेन्दुपूज्ययोः ॥४६॥

* वाद्विक्रयं बालभावं च विशेषादत्र वर्जयेत् ।

** कवेर्द्विक्रयमस्ताहात् प्राक् पञ्चदशवासरैः ॥४७॥

१ 'त्यये' ठ २ 'कार्यं' ढ, घ, न, प.

* The succeeding two lines are given only in ख. ड. इ. ज.

* The succeeding 4 lines omitted in न.

** The succeeding two lines omitted in च, व.

आचारसङ्ग्रहः

बाल्यं तु तस्योदयाहात् परतो दशवासरेः ।

१ २

क्रमचारे विधिरयं वक्रचारेऽथ वक्ष्यते ॥४८॥

वार्द्धक्यं पञ्चदिवसैर्बाल्यं तत्र दिनत्रयम् ।

३

गुरोर्बाल्यं च वार्द्धक्यं पक्षेणेति बुध्नः स्मृतम् ॥४९॥

प्रोक्तकालार्धतो बाल्यं वार्द्धक्यं चेति केचन ।

रोहिणीद्वयपित्याकंस्वातीनिर्ऋतिपूषणः ॥५०॥

उत्तरामित्रग्नित्येते ताराः शस्ताः करग्रहे ।

पितृयस्याद्यवतुर्भागे मूलस्याद्ये तथैव च ॥५१॥

रेवत्यन्तिमपादे च विवाहः प्राणनाशनः ।

शुक्लप्रतिपदाद्यार्द्धं वर्ज्यमत्रापि कर्मणि ॥५२॥

४

अकारिमन्दवारेषु क्रियते प्राणहर्षपि सः ।

* लग्ने चन्द्रो मरणदो राह्वास्तौ रन्ध्रगौ तथा ॥५३॥

सप्तमे तु ग्रहान् सर्वान् त्रियमेन विवर्जयेत् ।

मेषो जीवादियुक्तेऽपि विवर्ज्यः स्यात् करग्रहे ॥५४॥

शलाकासंज्ञितो वेधः कष्टः पापविशेषतः ।

५ 'रे तु कथ्यते' । प. २ 'कथ्यते' छ, अ, ठ. ३ 'वृद्धत्वं' झ, घ,
प, व. ४ नातिशोभनः । ट, य

* The first half of this sloka is given as the latter half & vice versa in च

आचारसङ्ग्रहः

एकराश्यैकनक्षत्रे ग्रहैर्योगस्तथा विधोः ॥५५॥

पार्ष्वविशेषतस्तत्र भूमिजेन मृत्तिर्भवेत् ॥

जामित्रशुद्धिः स्त्रीणां तु विच्छेदेन विरीक्यते ।

रात्री मुहूर्तोऽष्टमो यः सोऽपि तिन्धुः करग्रहे ॥५६॥

निशास्थगुलिको वर्ज्यः सायाह्नादींश्च वर्जयेत्* ।

रेवतीमृगहस्तेषु व्युत्तरस्थास्वमीष्वथ ॥५७॥

मखामरुन्मैत्रमूले श्रोणाशतयमादिकी ।

अजे अभिजितीत्युक्ते विवाहं वर्जयेद् बुधः ॥५८॥

१ २
इति विवाहविधिः ॥

३
सेकं चतुर्थदिवसे कुर्यात्तत्रैव पञ्चमे ।

४
रात्रावेव हि तत्कार्यं कन्यासंनि विवर्जयेत् ॥५९॥

मेषलग्नं शुभं विद्याल्लग्नैः कर्कः शुक्लो मतः ।

५
तथा सप्तम्राहः शुक्ले त्रिकहस्तेकास्तु तारकाः ॥६०॥

६ ७
प्राशनोक्ताश्च शुभदाः पूर्णमासीं तु वर्जयेत् ।

१. Omitted in थ, १. 'इत्याचारसङ्ग्रहे वि' न. २. हः ॥ क, ठ, द.

३. 'श्री द्वि' क, ङ, ण. घ. ४ 'पूर्वाह्निमध्यमम्' ॥ ल. ५. शच. ठ.

६. 'स्तु' ड. ७ 'स्यां' प.

* The following 3 lines appear only in स and अ.

आचारसङ्ग्रहः

संक्रान्त्यादौ पुण्यदिने श्राद्धादौ तत्र शोभनम् ।
सेकं तु वर्षां दोषाणामग्निमासे न कारयेत् ॥६१॥

अन्यत्रापदि कुर्वीतित्यूचे कश्चिद् द्विजोत्तमः ।
अस्मिन् कैश्चिन् प्रयोगज्ञैर्वर्ज्यते कृष्णपञ्चमी ॥६२॥

त्रिथेस्तस्याः शोभनत्वात्सेकं मोक्षदिकं विदुः ।
सेके क्रियाद्यासु तथानुज्ञाद्यान्त्याः शुभाः स्मृताः ॥६३॥

पार्थोनपूर्वमध्याह्न ऋषीणां सुवचः स्मृतम् ।
षष्ठराश्यन्त्यपादे तु कन्याभर्तृमृतिप्रदा ॥६४॥

इति लग्नस्य दोषस्य आचार्योक्तफलप्रदाः ।
अजाद्यान्तश्च राशिश्च केन्द्रस्थौ गुरुभार्गवौ ॥६५॥

वनितापूर्वपादस्तु सेके तत्र तु मध्यमः ।

इति सैकविधिः ॥

तृतीये गर्भमासे तु कुर्यात् पुंसवनक्रियाम् ।
आद्यगर्भे तृतीये च चतुर्थे चापि सा शुभा ॥६६॥

- १ 'तपूर्वदिनं त्यजेत्' । ल. २ 'के' ड, च, ड, ण. २ 'के' ज.
३ मैः । ड, च, ड, ण ३ 'माः' । ज.
४ Omitted in ग, घ. इति is omitted in क, घ, ञ, ड, र.
५ 'निषेकः' ॥ क, ठ, ड, द. ५ 'निषेक' ख, ड, त, र.

* The following 6 lines appear only in च.

f This and the two succeeding slokas omitted in ग. The first half of this sloka omitted in च.

आचारसङ्ग्रहः

अनाद्यः पुंसवो मासि चतुर्थे वर्ज्यते बुधैः ।

पञ्चमे मासि नैवेष्ट आद्यो नाद्योऽपि पुंसवः ॥६७॥

पक्षद्वयस्थे पुष्यनक्षत्रे पुंसवः स्मृतः ।

कौपीतकानां पक्षेऽच्छे पुष्यर्क्षे श्रवणेऽपि वा ॥६८॥

वाणाकर्कटकन्यासु वर्जयेत् पुंसवक्रियाम् ॥

शुक्रेन्द्रोद्दयो निन्द्य वर्जयेदीक्षणं तयोः ॥६९॥

शुक्रेन्दुवारो द्वौ वर्ज्यौ शुभा गुर्वारभास्वताम् ।

कुजाद्याश्चाष्टमे वर्ज्या मासः सावन ईरितः ॥७०॥

न वर्ज्यन्तेऽत्र षड्दोषास्तथा सीमन्तकर्मणि ।

कालात्ययेऽपि दुष्टर्क्षराशिवारान् विवर्जयेत् ॥७१॥

कालात्यये तु सर्वासु तिथिष्वपि स दृश्यते ॥

पुंसवनविधिः ॥

चतुर्थे मासि सीमन्तं कुर्यात्तत्रैव पञ्चमे ।

१ 'जेऽथवा' प. २ 'यो' च, ठ. ३ 'न्यो' च, ठ. ४ 'वर्ज्यौ द्वौ' प.
५ व क, ग ६ नैष्टा क, ख, र ७ ज्यौ ग ८ वर्ज्यं तत्र षड् न
९ ता ट, य १० येऽपि स छ ११ इति पुं ख, न Omitted थ, द
१२ नम् । क

** This line omitted in च.

आचारसङ्ग्रहः

पुंसवानन्तरं चैतत् प्रथमे गर्भे एव च ।

शुक्लपक्षत्वनियमो भवत्यत्र विशेषतः ॥७२॥

१ २
कुजाकिवारो न शुभो वर्जयेत् सिंहवृश्चिकी ।
तारास्त्वदिति विष्ण्वर्कमित्तं काङ्गद्वयाश्विनः ॥७३॥

३
पुष्यश्चाद्यान्त्यभागाभ्यां हीना अष्टौ शुभाः स्मृताः ।
कीषीतकानामप्येताश्चतुरंशयुताश्शुभाः ॥७४॥

४
सप्तमे मासि तत्तेषामाचारस्तु निरूप्यताम् ।
रोहिणीद्वयपुष्यार्कपोषणादित्युत्तराच्युताः ॥७५॥
चतुरंशयुता एता दश शस्ता यजुर्विदाम् ।

५ ६
उत्तरात्रयहस्तास्तु चतस्रः सामवेदिनाम् ॥७६॥

विषदाद्यास्त्वत्र ताराश्चिन्तनीयस्तिष्ठिस्तथा ।
षष्ठाष्टमव्ययेष्विन्दुविवर्ज्योऽत्रापि कर्मणि ॥७७॥
मासेऽष्टमे विष्णुबलिः पूर्वपक्षे यजुर्विदाम् ।

७
द्वादश्यामथ सप्तम्यां रोहिण्यां श्रवणेऽथवा ॥७८॥

-
- १ 'कं' ठ. २ 'हो बज्यौ' द. ३ 'न्तपादा' ग, च, झ, ञ;
'न्त्यपादा' घ, ट, न, य, ल. ४ 'रोऽत्र नि' छ, झ, ड,
५ 'र' ड, झ, ठ. ६ 'अ' ञ, ड. ७ 'णऽपि वा' । च, ञ, ट, ड,
ण, थ, य.

आचारसङ्ग्रहः

१

इति सीमन्तविधिः ॥

प्रागेव जातकर्म स्यान्नाभिच्छेदस्तनाशयोः ।

असम्भवे पुनः कुर्याच्छुभे काले त्वघे गते ॥७९॥

^{**} इति जातकर्मविधिः ॥

^३ कर्णेऽदितिद्विभाग्यत्रिविधव्युत्तरपूषणः ।

आर्द्रेन्द्र च शुभा वर्ज्या विवृषा स्थिरराशयः ॥८०॥

असम्भवे तु योगानामेवं कर्णे विधिर्भवेत् ।

कर्णयोगस्य सद्भावे न तु तिथ्यक्षराशयः ॥८१॥

अन्वेषणीयास्तत्रापि वर्ज्याः पापोदयादिकाः ।

दिगर्काष्टदिने मासे सरत्तमे कण्ठवेऽपि वा ॥८२॥

^४ इत्युक्ते तस्य कालेऽपि क्रियते सर्वदा बुधैः ।

^{***} गुरुद्वये कर्णवेधो मीने शुक्रादयेऽपि वा ॥८३॥

१ 'न्तम्' । क. २ 'मं' । क. ३ 'ष्णु' प. ४ 'ले तु' ग. न.

* one more line appears in च. 'वर्ज्यस्तिथिभयोस्सन्धिरह्णयथो लग्नतो न तु । अस'

** Omitted in च, ज, थ, द, ल; 'सी' ख.

*** The following three slokas appear only in द.

आचारसङ्ग्रहः

स्वान्त्यौ त्रिलाभौ खसुखौ धीशुभौ सशुभौ यदि ।
लग्ने शुभो गुरुर्लाभे सोत्थं शून्यं यदा तदा ॥८४॥
विष्णुपीठ्णाश्विचित्रेन्दुपुष्याश्चेत् कर्णवेधनम् ।
लग्नाद् विधुविधोः शुक्रः शुक्रादुपश्वमे गुरुः ॥८५॥
लग्नगश्चेत् कर्णवेधो वृद्ध्याख्यं त्यरिस्त्रायभम् ।

१ २
इति कर्णवेधविधिः ॥

द्वादशे षोडशे विंशे द्वात्रिंशे क्रमशो दिने ।
नाम कुर्याद् द्विजातीनां विप्रस्यैकादशेऽपि वा ॥८६॥

३
कोषीतकस्य दशमे रात्रौ तुर्यांश्च इष्यते ।

* तयोदशदिनं वर्ज्यं द्विजानां नामकर्मणि ॥८७॥

उदयादुदयान्तं हि सर्वत्र दिनकल्पना ।

४
किन्त्रार्तवे मृती सूती निशात्यंशः परेषु भाक् ॥८८॥

नाम्नि मित्रोत्तराजद्विविष्णुत्यनिलपूषणः ।

आर्द्रात्रितुरक्षोर्काशस्ताः सप्तोत्तरा दश ॥८९॥

१ Omitted in घ, च, ज, ट, ठ, थ, द, य, ल. २ 'घ': ॥ क,
ख, ग. ३ 'त्रेस्तुर्या' ज, द; ४ 'शोप' स, च, छ, ज, झ,
ञ, ड, घ, न, ल.

* This line omitted in द

आचारसङ्ग्रहः

* १

चराक्या राशयो वज्या मध्यः कर्कटकः किल ।

शुभानां शुभदा वाराः कुम्भस्थोर्न शोभनी ॥९०॥

प्राह्णपूर्वाह्णबध्वाह्णान्धपराह्णं ततः परम् ।

सायाह्णमिति पञ्चांशा बुधेरह्णः प्रकीर्तिताः ॥९१॥

अपराह्णं च सायाह्णं विशेषान्नास्ति वर्जयेत् ।

रात्रि च वर्जयेत् किन्तु पादोऽस्त्येऽस्याः शुभः स्मृतः ॥९२॥

४ ५

जन्मर्क्षं निन्द्यमित्युक्तं बध्यन्नन्वोदयोऽहं तु ।

रन्ध्रे मृतिप्रदो भीमो वज्याः सर्वे ब्रह्मा व्यये ॥९३॥

६

७ ८

इति नामकरणविधिः ॥

९

चतुर्थे मासि विष्णुमन्त्रिर्नो चेत् साक्षात्तजेन वा ।

-
१. 'अयरा' झ २. 'स्त्वशो' घ. ३. 'भी मतः' ॥ प ४. 'क्षमिह निन्द्यं
स्यान्मध्य' ट, य, ल ५. 'नेष्टमन्नापि' च. ६. Omitted in
ण. झ. ७. 'विधिः' प, ल, 'कर्म' क, द. ४. 'णम्' ॥ क. द.
प. 'नैव सा' । क, ख, ठ, ड, ग, ङ.
-

* This line omitted in ट. द. य.

अ. चारसङ्ग्रहः

१

अन्नप्राशनवत्तस्य ताराराशिग्रहादयः ॥९४॥

२

उपनिष्कामवृद्धिः ॥

षष्ठे मास्यथ बालान्नं कुर्वत्तिन्नैव सप्तमे ।

३

मासोऽत्र सावनस्त्विष्टश्चान्द्रश्चाप्यापदीष्यते ॥९५॥

सीरोऽपि मुख्य उदितस्तेष्वेको न भवेद्यदि ।

४

षष्ठोऽष्टमो वा मासोऽत्र प्राशनं शोभनं ततः ॥९६॥

अन्नेऽदितिद्विविष्णुत्रिहस्तव्युत्तरपूषणः ।

राहिणीद्वयश्चमित्राश्च षोडशैताश्शुभाः स्मृताः ॥९७॥

एकादश्यामुपोषयवां बालान्नं न तु शोभनम् ।

द्वादश्याः प्रथमो योऽत्र एकादश्याश्च योऽन्तिमः ॥९८॥

५

हरिवासरसङ्गोऽयं कालोऽन्नेऽतीव गहितः ।

लग्ने चन्द्रोऽष्टमे भीमो धर्मो सौम्यनिशाकरो ॥९९॥

दशमस्था ग्रहास्सर्वे हिबुके देवपूजितः ।

विशेषतो वर्जनीया मृत्युदा दुःखदाश्च ते ॥१००॥

१ 'स्यास्तारा' क. ग. ड. २ 'मणम्' ॥ क. झ. 'न्ति' ॥ च. ज. ड. घ. 'त्तिविधिः' ॥ च. ३ 'न्द्रोऽप्यापदि मध्यमः' । ज. ट. ठ. य. ४ 'मतम्' ड. ५ 'काङ्गले' ज.

आचारसङ्ग्रहः

केतोश्चारस्तु विज्ञातुं गणितेन न शक्यते ।

१

यदा तु दृश्यते व्योचिन्तनीयः सन्न वा तदा ॥१०१॥

मेषवृश्चिकमीनास्तु वज्र्या बालस्य भोजने ।

कीटेऽस्यो घटगोवीणातुलामीनेषु मध्यमः ॥१०२॥

२

आद्योऽन्येषु दृगाणोऽसौ विषाख्यो मृत्युदः शिखाः ।

३
उरनिष्क्रामणे चापि द्वेक्काणोऽयं मृतिप्रदः ॥१०३॥

४ ५

पाठात्रिकटुकं रोगं पथ्या रात्रिरिति क्रमात् ।

रात्रौ मुहूर्तोऽष्टमो यः सोऽत्र निन्द्यो विशेषतः ॥१०४॥

६

निशास्थगुलिको वर्ज्यः सोऽपि मृत्युप्रदः शिखोः ।

७

सर्वेषु चापि वारेषु क्रियते बालभोजनम् ॥१०५॥

८

बालान्नवन्नवाग्ने च राशितारादयो मताः ।

**

किन्तु शूर्पं च मूलं च मघा चात्र शुभास्मृताः ॥१०६॥

१ 'संदृ' ठ. २ 'क्का' ज, न. ३ 'सर्वेषु चापि वारेषु' ल. ४ 'का' प
५ 'पी' घ छ झ. ज. त. थ. प. ६ 'स्थो गु' घ. ७ 'वपि च
वा' ट. ८ 'त्रेऽपि' घ. च. ड.

** The succeeding 2 lines omitted in ग. घ.

आचारसंग्रहः

चन्द्रोऽप्ययगो मध्यो नवाब्दे धान्यसंग्रहे ।
 नित्यक्षीरे च वस्त्रे च गमने चेति केचन ॥१०७॥
 बृहस्पतिग्रयणेऽन्यादिशूच्यन्तिः शुक्लपक्षगाः ।
 चतुर्दश शुभाः शीर्षमास्यां वा प्रतिपद्द्वये ॥१०८॥
 सर्वा अपि शुभास्ताराः वृश्चिकोऽत्र तु शासनः ।
 कृष्णपक्षप्रतिपदश्चरमासं विवर्जयेत् ॥१०९॥
 अग्निमासादिषड्दोषा न वर्ज्या बालभोजने ।
 अनृतुत्वादाग्रयणे त्वग्निमासं विवर्जयेत् ॥११०॥
 २ ३ ४
 इत्यस्रप्राशनाविधिः ॥
 तृतीये पञ्चमे वाब्दे शिशोश्चोत्तं विधीयते ॥१११॥
 चतुर्थषष्ठ्यां चैव कुर्याच्चोत्तं कदाचन ।
 अत्र जन्मत एवाब्दकल्पितः स्याद् गर्भतो न तु ॥११२॥
 ५
 क्षीरं विवर्ज्य गर्भात्तु तृतीये पञ्चमे तथा ।
 ६
 इति पूर्वोर्विनिर्दिष्टमाचारो दृश्यते तथा ॥११३॥

१ 'क्षे प्र' ल. २ 'अस्रविधिः' । ड. ड. प; 'अस्रप्राशनम्' ॥ क. ड.
 ३ 'स्रविधिः' ख. ४ 'नम्' । ड. य. ५ 'हि' ॥ ज. घ, प,
 ल. ६ 'मेऽथवा' न.

अ.चारसङ्ग्रहः

* सीरो वः सावनो वाब्दश्चोलादी सावनो व्रते ।

१

अयने तूत्तरे शुक्लपक्षे सा वीनितेऽह्नि च ॥११४॥

२

३४

चोलोपनीतिगोदानसमावृत्तिव्रतक्रियाः ।

केवलार्कण सर्वस्मिन् कर्मण्ययनकल्पना ॥११५॥

५

अक्रमचरादी तु सायनार्कः प्रकीर्तितः ।

* *

चोले शुभाः प्राशनोक्ता विमित्रास्तारकाः स्मृताः ॥११६॥

६

सिहकुम्भालिनो वर्ज्याः प्रतिपञ्चाषि वर्ज्यते ।

भीमार्कपन्दवारोक्षच चोलकर्मणि वर्जयेत् ॥११७॥

भानोर्वारं चोदयं च विप्रचोले विधीयते ।

क्षीरे नाद्ये हि विप्राणां भानोर्वागदि शस्यते ॥११८॥

लग्ने चन्द्रोऽष्टमे भीमो धर्मोऽर्कस्य हि भूमिजाः ।

१ 'पूर्व' क, ख. २ 'नय' द. ३ 'प्रतिक्रिया घ, न. ४ 'तादिकम्' क,
५ 'नोऽर्कः' क. ६ 'च न शस्यते' ॥ घ.

* This line omitted in ट, ड, झ, प, ल

** This line omitted in झ.

*** This line omitted in ड, ड, ण

**** This line omitted in च, ट, न, य

अथ वास्तव्यम्

वर्जनीया विशेषेण स्त्रीणामिदूषणः शुभः ।

मन्दाग्वरिणीः^१ शुद्रराजोरपि न^२ दृश्यते ।

अधिभासादिहृद्दीपाः वरिष्ठाः शोभादिकर्मसु ॥ १५८ ॥

३ ४
इति बोलविधिः ॥

पञ्चमेऽन्तेऽक्षरा रम्भस्तुतीये वा शिशोः स्मृतः ।

चतुर्थं षष्ठ्योर्बर्ज्यः स्थिरमीनांश्च वर्जयेत् ॥१११॥

वज्र्यौ मन्दाऽयोर्वारौ सूर्यवारस्तु मध्यमः ।

नन्दनद्वारे प्रवृत्ता प्रजापतिप्रतिष्ठापनार्थः पुनः ॥१२०॥

पाप द्वितीये वर्ज्यः शुभः प्रथमे न विरोधतः ।

रक्ष भूमि वृज्यः स्मृतः पद्मोषान् वृजयेदिह ॥१२१॥

बुधस्य मोह्य जीवाश्च मोह्यतांस्तानि प्रजयित् ।

१ 'योर्वैश्वराजाय' के. २ 'च. व.

३ Omitted in ब्र, द.

४ 'लम्' ।। क. ठ.

५ 'वाक्' घ ६ 'ता इहु' । ग, घ, ट, ठ, द, न, य.

७ 'कु' ठ. ८ 'ध्रस्वीम' छ. ९ 'कज्यते' । १०

३ 'इति' is Omitted in क, ख, ग, ड, छ, ज, झ, ट, ठ, ण.

आचार्यसङ्ग्रहः

रात्रेस्तृतीया इष्टीऽज्ञो रात्रौ चारफलं नहि ॥१२२॥

अनध्यायोऽत्र वर्ज्यः स्वादध्येतव्यं परेऽह्नि ।

१

अनध्यायपरत्वाच्च नक्षत्री नस्यते कुर्वः ॥१२३॥

२

इत्यक्षरारम्भविधिः ॥

३

४

अष्टमे सप्तमे वाऽब्दे नवमे दशमेऽपि वा ।

उपनीति शिशोः कुर्यात् पञ्चमेऽब्देऽपि नस्यते ॥१२४॥

गर्भसप्तमतः पूर्वं षष्ठे नाप्युपरीतम् ।

अतीते षोडशाब्दे तु कतिपयः स्वादाश्रुतं शिशुः ॥१२५॥

५

ततः षोडशवर्षात् प्राक् कर्तव्यं कर्तव्यः परम् ।

एद्राकण्डे राजविज्ञोद्विघ्नतत्समयात् पुरा ॥१२६॥

बालान्नविहितास्ताराः षोडशात्र शुभाः स्मृताः ।

वारो मन्दारमोर्ज्यौ सूर्यं वारस्तु मध्यमः ॥१२७॥

मेघो वर्ज्यः सिंहकुम्भी मध्यमी सशुभौ शुभौ ।

मेघलग्ने तु मूकत्वं बटोः स्वादिति केचन ॥१२८॥

६

शुक्लप्रतिपदान्त्यार्धे क्रियते वा शुभोदये ।

१ 'तु' छ, द. २ Omitted in च, ज, ट, थ, य; 'विद्याविधिः'

न, च, ज, ठ, 'विद्यारम्भः' झ, न; 'अक्षरारम्भः' ॥ क. ठ.

३ 'चा' क. ४ 'दशमे नवमे' च. ५ 'अ' क. ६ 'द्य' द.

आचारसङ्ग्रहः

यदस्हृन्यस्तमयात् पूर्वमष्टमी वा चतुर्दशी ॥१२९॥

१ विद्यते वज्रवेत्तत्र गोदानोपनयी व्रतम् ।

अनध्यायनिषिद्धत्वात् प्रदोषाच्च परेऽहनि ॥१३०॥

मुहूर्तलग्नाद् रन्ध्रस्था वज्र्याः सर्वे विभार्जवाः ।

नवमे भौमप्रातार्का वज्र्या मन्दोऽत्र मध्यमः ॥१३१॥

उच्चादिराक्षिताऽनन्धो कृष्णे लाक्षीय दोषदः ।

जन्माष्टमस्था विसिता ग्रहाः सर्वे मृत्प्रदाः ॥१३२॥

जन्मभ्रातृगतो जीवः करोत्येव मूर्ति वटोः ।

जन्मन्यरो व्यये गेहे स्थितो जीवश्च नेष्यते ॥१३३॥

अरिर्व्ययसुखस्योऽपि जीवः शान्त्या न दोषदः ।

जन्मस्थोऽपि न दोषय शान्त्या कालात्यये गुरुः ॥१३४॥

मुहूर्तलग्नाज्जन्मेन्दोऽष्टमे विसिता ग्रहाः ।

वज्र्या एव यतः शान्तिकर्मणापि मृत्प्रदाः ॥१३५॥

तथा भ्रातृगतो जीवो वज्र्यः कालात्ययेऽपि च ।

१ 'तत्र वज्र्यन्ते' क. २ 'यत्र' ख, 'ज, ट, ठ, ड, य.

३ 'भौमो' न. ४ 'वा' ग. ५ 'न्त्या क' न.

* The succeeding 2 lines omitted in च.

** The succeeding 2 lines omitted in ग.

आचारसङ्ग्रहः

लग्नाद् धर्मगतो भन्दः शान्त्यात्यापदि मध्यमः ॥१३६॥

जन्माष्टमेऽत्यापदि शो मध्यः स्यादिति केचन ।

जन्मदशम्युत्तरेन्दोऽष्टमस्यानगा ग्रहाः ॥१३७॥

पापा अपि न दोषार्य शान्त्या पूर्वैरिति स्मृतम् ।

आकलनेऽपि कुर्वन्ति केचित् तन्नव शोभनम् ॥१३८॥

अकलनेऽपि कुर्वन्ति केचित् तन्नव शोभनम् ।

मध्यमी शनिर्गोषानी प्रानोमरि तथोच्यते ॥१३९॥

ज्ञाने कृतं च गोदाने तारास्त्वन्नोदिताः शुभाः ।**

वृष्यं वृषे च शिखरे मैत्रं शिखरेऽपि सुखिणम् ॥१४०॥

कोषीतकानां ज्ञानेऽपि तारास्त्वन्नोदिताः शुभाः ।

किन्तु द्वेषामनघ्यायं निष्कम्पं च विवर्जयेत् ॥१४१॥

वृष्येत् कृष्णपक्षे च वर्षे सप्तदश तथा ।

- १ 'क' ज. २ 'रा अन्नो' व, ट, ठ, ड, प, य. ३ 'ने सुपू।
च, ठ; 'नेऽतिपू' प. ४ 'रा अन्नो' क, व, च, झ, प्र, ड
ठ, फ, ब, न, प. ५ 'रा एताः शुभा मताः ॥ ६, ट, ठ.
५ 'चापि व' ड.

* The succeeding 8 lines omitted in ग.

** The succeeding 2 lines omitted in ड.

वाचा रसकृपः

अन्यः सप्तदशे वर्षे गोदानं कुर्यात् ॥१४२॥

गोदानानन्तरं ज्ञानमिति तैः ज्ञानकल्पना ।

भगतिर्गुणपुण्यानां ज्ञाने मत्स्य बहुविधम् ॥१४३॥

अथमिदं ज्ञानं बहुज्ञानं प्रवक्ष्यते ।

राज्येस्तु शुभाः सर्वे तेषां ज्ञाने प्रकीर्तिताः ॥१४४॥

हरीन्द्रनार्यमैत्राजा ज्ञाने षट् सामवेदिनाम् ।

राज्यज्ज्ञानमिहिका एकं ज्ञानं प्रकीर्तिताः ॥१४५॥

चौखोला एकं ज्ञान्येषां दामयः ज्ञानकर्मणि ।

तथा व्रते च गोदाने सर्वमन्यच्च चोलवत् ॥१४६॥

इति ब्रह्मगोदानज्ञानविधयः ॥

बटोरुपाकृतिं कुर्यात् पञ्चोषधिषु विष्णुभे ।

क्रियते सा तु त्रिद्विजः श्रावणे सिंहे रवी ॥१४७॥

१ 'बुधैः' । ठ. २ 'पुण्यशुपजा' ग. ३ 'जायमैत्रा' न.

४ 'ऋकसामगायिनम्' च. ५ 'उपनयनसोपानसमावर्तनविधयः' । प.
'उपनयनम्' । क.

* The succeeding 2 lines omitted in म. च.

आचारासङ्ग्रहः

१
 श्रावणे मासि हस्तर्क्षे पञ्चमीसहितेऽथवा ।
 श्रवणर्क्षयुगं सिंहमासि चेद् गृह्यते परम् ॥१४८॥
 आश्वलायनगृह्योक्त एष काल उपाकृती ।
 आषाढे श्रावणे प्रोष्ठभादे वा सासि हस्तर्क्षे ॥१४९॥
 पूर्णयां वा गृह्यवशात् प्रोक्ते मासि मलेतरे ।
 २
 अधिमासेऽसौ मासो मलेतर इहोच्यते ॥१५०॥
 ३
 अधिमासे हि सर्वेषां वर्ज्योपाकृतिर्मता ॥

 मलमासपदेनोक्ते संसर्पाहस्पती अपि ॥१५१॥

 इत्युपाकर्मविधिः ॥
 उपाकृत्युत्तरे काले वेदारम्भो विधीयते

१ 'ते तथा' । न. २ 'संसर्पादित्रयादन्यो मासोऽत्र स्यान्मलेतरः' । ड.
 ३ 'संसर्पादित्तिके सर्वेर्वर्ज्ये' ड, ड, ठ, ण. ४ 'कृतिवि-' ख, ड, ड
 ण, 'कृतिः' ॥ ज, ठ. 'करणवि' न

* The succeeding 13 lines omitted in प.

** The succeeding 2 lines omitted and this Prakarana ends here in द.

*** This line appears only श, ज, न, व.

**** Omitted in च, च, ट, त, द, घ.

आचारसङ्ग्रहः

अक्षरारम्भवत्कालो ज्येष्ठा तत्र शुभा किल ॥१५२॥

प्रति^१तुर्यं^{*}नादस्तु वेदे मध्यः किलापदि ।

चातुर्मास्यदिनाद्वेदे वर्जयेद् दिवसत्रयम् ॥१५३॥

अष्टम्यास्ताष्टकायाश्च पूर्वोर्ध्वौ दिवसौ तथा (?)

त्रयोदशी साष्टका वा तथोपाकरणात् परम् ॥१५४॥

वर्ज्यं दिनत्रयं चान्यदनध्यायदिनं तथा ।

वेदे भूर्योदयश्शस्तो लेखनादौ न शस्यते ॥१५५॥

सारस्वतारव्या ये योगा विद्यायां तेऽतिशोभनाः ।

योगे सत्यव्यनध्यायं^{**} वर्ज्यते पूर्वसूरिभिः ॥

अनध्याये तु योगस्य फलं मन्त्रौषधादिभिः ॥१५६॥

अथवा यद्विद्याभ्यासे त्वनध्यासो न तच्च च

योगरेव न दृश्यन्ते उपनीत्यादयः क्रियाः ॥१५७॥

*** कर्णवेधश्च विद्या च योगरेव प्रशस्यते ७॥

१ 'अ' न.

* The succeeding 2 lines omitted in ण.

** The rest of the line and the next 2 lines omitted in व.

*** This line appears only in न and व

आचारसङ्ग्रहः

१२३

इति वेदरात्र्यविधिः ।

* प्रतिष्ठाविधिः ।

कुर्यात् प्रतिष्ठां वेदनाभ्युत्तरायणे रवी ॥

पूर्वाह्णेऽस्ति रात्रौ च पश्चिमद्वयं च शुभाः ॥१५८॥

पापवारा विवर्ज्या स्युर्भौमजन्यविशेषतः ।

चराक्षया राशयो वर्ज्या वर्ज्याश्चापि विज्ञेयतः ॥१५९॥

मध्यमः कर्कटो ज्ञेयः शुभदृष्टस्तु शोभनः ।

शुभदृष्टाश्चरा मध्या इति केचित् प्रचक्षते ॥१६०॥

त्रालान्नोक्ताः शुभास्ताराः वारुणं तु न ज्ञेयते ।

पितृभं तु शुभं प्रोक्तमप्यसौ शुभं विज्ञेयम् ॥१६१॥

आर्द्रायां च भरण्यां च प्रतिष्ठा नैव दृश्यते ।

वेधो वर्ज्यः प्रतिष्ठादौ जीवपापविशेषतः ॥१६२॥

१ 'विद्या' क. घ. ङ. 'विद्याविधिः' । प्र. 'विद्यारम्भः'

छ. ट. य. २ 'द्विविधिः' । प. ३ 'म्भ' । झ. ठ.

४ 'ध्यः कर्कटको' क. ५ 'भा ज्ञेयाः' घ. ६ 'रो दृश्यते तथा' ॥ प.

७ 'जन्म' च. ८ 'आर्द्रा' इ.

* प्रतिष्ठाविधिप्रकरणं is omitted in ट. य.

आचारसङ्ग्रहः

राहुवेधं न जानन्ति प्रतिष्ठायां च वेचन ।

तथापि वेधं वा तस्य प्रतिष्ठादौ न शस्यते ॥१६३॥

जीवेन युतनक्षत्रे प्रतिष्ठा क्रियते नृभिः ।

व्ययधर्माष्टधौसंस्थाः पापा हन्युयेथाक्रमम् ॥१६४॥

आचार्यं चास्रदातारं शिल्पिनं प्रतिमामपि ।

प्रतिष्ठावद् विधिः प्रोक्तः संकोचे चाभिषेचने ॥१६५॥

१
अष्टब घस्तु नक्षत्रे विहिते वेधवजिते ।

अयने दक्षिणे चापि क्रियते पूर्वसूरिभिः ॥१६६॥

२
कृष्णपक्षेऽपि मध्यो वा राश्यादिस्त्विह पूर्ववत् ।

३
इति प्रतिष्ठाविधिः ॥

गृहविधिः ।

मृगाञ्चरस्थितौ स्तकौ प्राच्यादिग्रहसंख्यदौ ।

अर्के तूभयराशिष्वेव वाञ्छन्ति गृहत्रियाम् ॥१६७॥

गृहारम्भे तत्प्रवेशे नालिकेरादिवापने ।

४
कूपारम्भे च वेधर्क्षं विशेषात् परिवर्जयेत् ॥१६८॥

१ 'विहिते' 'नक्षत्रे' छ. २ 'क्षे च मध्योऽपि' झ. ३ 'ष्ठा' । ख,
छ, ठ, ड, त. ४ 'जितम्' । प.

आचारसङ्ग्रहः

चतुर्थगा ग्रहा नेष्टा वर्ज्याः पापा विशेषतः ।
 रन्ध्रे मृतिप्रदो भीमो वर्ज्याः स्युश्चरराशयः ॥१६९॥
 वारो भीमार्कयोर्वर्ज्यौ कूपे गेहविघ्नौ तथा ।
 कृत्तिकाकर्कटस्थोऽर्को निन्द्यः स्याद् गेहकर्मणि ॥१७०॥
 * कर्किस्त्रीषट्गोऽर्कश्च चरा नेष्टाः प्रवेशने ।
 अश्विनीपितृमूलाहिरेवतीशक्रतारकाः ॥१७१॥
 विश्वानिलैकपात् शूर्पभाग्यक्षादितयस्तथा ।
 याम्यपुष्यार्यमाषाढबुद्धिमैत्राख्यतारकाः ॥१७२॥
 रोहिणीशतताराकंहरिस्वातिहरा अपि ।
 त्रयश्रित्रेन्दुवसवो वेधवर्गाः प्रकीर्तिताः ॥१७३॥
 ग्रहेण युक्तो यो वर्गः स वर्गो वेधदूषितः ।
 देवप्रतिष्ठाभिषेकसंकोचे चाष्टबन्धके ॥१७४॥
 गृहकर्मणि कूपे च नालिकेरादिकल्पने ।

१ 'वर्ज्याः' न २ 'याम्यवैशाखमित्रेन्द्रासुरवायवः । श्रीशिवारुणस्तारासु
 दारुच्छेदो विना(?)' ॥ ठ ३ 'भाग्यशूर्पक्षा' ख, क, ड, ढ, ढ, प.

* This line omitted in न.

This line appears after 'गेहकर्मणि' in ग, च, ज, ट, द, य.

** This line omitted in च, ज, द.

आचारसङ्ग्रहः

वर्जनीयो ह्ययं वेध इत्याचारविदो विदुः ॥१७५॥

बालान्नविहितास्ताराः शुभाः प्रायेण कर्मसु ।

१

शुभग्रहाणां चारांश्च सामान्येन शुभा मताः ॥१७६॥

२

इति गृहविधिः ॥

शस्त्रबन्धविधिः ।

शस्त्रबन्धे शुभं मूलं नाश्विमित्रहरिद्वयम् ।

३ ४

प्राशनोक्ताः परास्ताराः शस्ता नाश्चरियोदिनम् ॥ १७७॥

५

६

सिंहकुम्भाळिमेषास्तु वर्ज्या अत्रेति केचन ।

लग्नाद् वित्ताम्बुगाः पापा व्यये जीवश्च मृत्युदाः ॥१७८॥

*

अकारुढास्तु नक्षत्रादीनां नवतारकाः ।

अकारुढं सपाश्वर्क्षं शस्त्रकर्मणि वर्जयेत् ॥१७९॥

१ 'राश्च' झ, न. ३ 'इति बुधैः स्मृताः' ॥ ड. ट. ड. ढ. य.
- 'इति बुधैर्मताः' ॥ घ. ४ 'का' ज. ५ 'हाळिकुम्भमे' क, त, छ
६ 'श्च' छ, त.

२ Omitted in ट, थ, द.

* The succeeding 2 lines omitted in च.

आचारसङ्ग्रहः

ककि कन्याकुम्भच पनीनान्त्यर्धे रविर्धृतः । *

जन्माष्टमव्ययेष्वाकिभीमजीवार्क राहवः ॥१८०॥

विनाशदाः शस्त्रकर्तुस्तथा जन्मत्रयं धृतम् ।

रात्रेः परत्रिभागेऽपि शस्त्रबन्धः शुभो मतः ॥१८१॥

शस्त्रबन्धे तु तिस्र्यर्धाः कोलेभङ्गरयः शुभाः ।

स्थिरगोखरशार्दूलविष्टयश्चाशुभप्रदाः ॥१८२॥

अन्धे शलोः शस्त्रपाताच्च मृत्युः

काणे कृच्छ्रादात्मरक्षारं स्यात् ।

शत्रुं हत्वा श त्रिलब्धिद्विनेत्रे

तस्मादन्धं वजयेच्छस्त्रबन्धे ॥१८३॥

१ ३ ३
इति शस्त्रबन्धविधिः ॥

सञ्चयनविधिः

४ ५
सञ्चयेऽस्थनां कृष्णपक्षेऽप्येकमे स्यादयुक्तिर्बो ।

२ 'विधिः' । ज. ३ 'न्धः' । ग. च. ट, ठ. ड. ४ 'क्ष एक' क.
५ 'विषमे ति' ख, च, ट.

१ Omitted in च, ज, थ, द.

*The succeeding 5 lines omitted in ग, घ, च, छ, ज, त, थ,
द, ध, ट, ठ, ड, त, थ, द, घ, न.

आचारसङ्ग्रहः

१ २
कृष्णपक्षेऽपि पञ्चम्याः प्रागेतन्नेव शरयते ॥१८४॥

*
जन्मभं पिण्डकर्तृणां वज्र्यं सञ्चयवर्मणि ।

३ ४
प्रेताष्टमर्क्षं तच्चन्द्रं विशेषादत्र वर्जयेत् ॥१८५॥

**
वज्र्यौ शुक्रारयोर्वारी वृषं सर्वत्र वर्जयेत् ।

५
त्रिपक्षे द्वादशे पक्षे चतुर्विंशे यथाक्रमम् ॥१८६॥

६ ***
एकोद्दिष्टं भवेत् पिण्डमन्त्यमध्यादिपञ्चके ।

अह्नां पञ्चदशानां हि पक्षशब्दः प्रदर्शकः ॥१८७॥

१ 'गयं नैव' छ २ 'दृश्य' न, 'विद्यते' ज. ३ 'षात् परिव' ड,
ज, ड. ४ 'त्त' क, ख, च, थ, घ. ५ 'तृतीये' क, ख, च.
६ 'वपेत्' क, घ.

* The second half of this sloka and the first half of the next sloka are interchanged in ह.

** This line is omitted in ग, ड, ण, थ.

*** In the extracts given in some printed texts the reading is मेवमाहुर्मनीषिणः ।

**** This line omitted in च, ट.

आचारसङ्ग्रहः

१ २ *

कवि कथय तन्वङ्गि दिनेषु स्यात्त्रिपिण्डकम् ।

** वित्ताङ्गगर्भवारेषु मुख्यं स्यात् पिण्डकत्रयम्? ॥१८८॥

पिण्डावसानं नरीताङ्गे सपिण्डः कुतलेऽहनि ।

पितृकर्मण्यनियते काले विध्युत्तरेन्दवः ॥१८९॥

अदितिश्च विनिन्द्याः स्युस्तथा कृष्णचतुर्दशी ।

कृष्णाष्टम्यां माघमासे त्वष्टकाश्चाद्धमिष्यते ॥१९०॥

चतुर्षु मार्गशीर्षादिमासेष्वपि तदिष्यते ।

प्रोष्ठपादे कृष्णपक्षे पञ्चम्यादितिथिष्वपि

हित्वा चतुर्दशीं माध्यवर्षादयं श्राद्धमिष्यते ॥१९१॥

तयोदशां शुभा तत्र विशेषात् पितृभं तथा ।

-
- १ 'तद्दिने स्वा' द. २ 'ने स्यात् पञ्चकं तत' : । क, ट, 'ने स्यात् पञ्चकं तथा' । च, ट. ३ 'षु च' त छ. ४ 'स दृश्य' ड.
५ 'द्याः' क, च, ट. ६ चैव वर्षा न.
-

* In the extracts given in some printed books the reading is 'स्यात् पिण्डकत्रयम्'

** This line is omitted in ग, ड, ङ, ण, घ, न, प

आचारसङ्ग्रहः

१ २ ३ ४
धीरतायाकवद्भ्यस्य करणं प्रियता तिथेः ॥१९२॥

विनाडिकादिपरममारोहमबरोहणम् ।

५ नाड्योऽधिका वा ऊना वा न तदक्षस्य वा तिथेः **

षष्ठिघ्नास्ता यथाप्राप्तैर्विभजेद् धीरतादिभिः ॥१९३॥

लब्ध्वा विनाडिकाः स्वर्णं यथा योगं शटाङ्कानि

कुर्वाद् विनाड्यस्तावत्यो यदक्षस्य तिथेरपि ॥१९४॥

भक्त्यस्तमयात् पूर्वं तदङ्गि श्राद्धमिष्यते ।

ऊनत्वे तु विनाडीनां श्राद्धं कार्यं परेऽहनि ॥१९५॥

पूर्वेद्युरपि सम्पूर्णा परास्तमयतः परा ।

क्षणमात्रा तिथिर्या स्यात् सा परेऽह्नि पिण्डदा ॥१९६॥

अङ्गोक्तोऽयं मार्गोऽत्र पूर्वैराचारतत्परैः ।

१ 'दूरतः सूनुव' ग, च, ट. २ 'त' छ, त. ३ 'गुरुणा' च, ट, प.
४ 'घनता' प. ५ 'अधिका बोना या नाड्यो' छ, ठ, त, न.
६ 'दूर' ग. ७ 'तु या कारा' क. ८ 'हि' ड. ९ 'गस्तु' प.

* This line dropped in च, ट, ड.

** The succeeding 2 lines dropped in द.

आचारम्भग्रहः

* दूरतः सूनवद्भस्य गुरुणा घनता तिथेः ।

इत्येष पाठः सूक्ष्मः स्यात् सन्दिग्धेयं प्रगृह्यताम् ॥१९७॥

संक्रमे त्वाब्दिकश्राद्धे विशेषोऽयं प्रदर्श्यते ।

पञ्चांशो मध्यमो योऽह्निः स मध्याह्नि इति स्मृतः ॥१९८॥

अनतीत्य तु मध्याह्निं संक्रान्तिः स्याद् यदा तदा ।

तस्मिन्नहनि कार्यं स्यात् श्राद्धमुत्तरमासजम् ॥१९९॥

अतिक्रमेद्य मध्याह्निं सा चात्र श्राद्धदा तिथिः ।

यदा पुनरतिक्रम्य मध्याह्निं संक्रमो भवेत् ॥२००॥

तदा परेऽहनि श्राद्धं कार्यं तत्रापि या तिथिः ।

१ 'कं श्रा' द. २ 'द्वं' द. ३ 'षेण' द. 'षोऽपि' प. ४ 'योऽशः'
in printed texts. ५ 'या मध्याह्नमतिक्रमेत्' ज. ६ 'क्रा' च, छ
ज, ड, ण. ७ 'त्तं' छ, ठ, ड. ८ 'भवेत्' । छ, ठ, त.

* Instead of these 4 lines, only 2 lines are given in ग.

'दूरतेत्यादयः सूक्ष्माः सन्दिग्धैस्तैः प्रगृह्यताम्' ।

This sloka appears only in छ, झ, ज, त, प.

** The succeeding 3 lines omitted in घ, छ, ज, ठ, त.

*** The succeeding 2 lines omitted in प.

आचारसङ्ग्रहः

१ २

अतिक्रमेत्तन्मध्याह्नं सा चात्र श्राद्धदा भवेत् ।

पूर्वेद्युः कृतकार्यत्वं तिथेर्नात्र समीक्ष्यते ॥२०१॥

तिथिशब्देन नक्षत्रं तिथिश्च द्वे इहोक्षिते ।

शून्यत्वं चेत् तिथेर्मासि पूर्वा सा श्राद्धदा भवेत् ॥२०२॥

४ ५ ६
इति सञ्चयनविधिः ।

विश्वह्वयोर्दक्षिणोदधन्वोः पुण्यविद्योर्भगार्कयोः ।

प्राच्यादिषु क्रमादिक्षु यात्रा नैव शुभप्रदा ॥२०३॥

सर्वदिक्षु शुभं मूलं चित्तां सर्वत्र वर्जयेत् ।

अर्कारजीवविच्छक्रमन्देन्दूनां दिनेषु तु ॥२०४॥

इन्द्राग्निपितृरक्षोऽम्बुनाथानां वायुसोमयोः ।

दिक्षु यात्रा वर्जनीया योगिन्यास्तासु हि स्थितिः ॥२०५॥

मिथुनं सर्वदा वर्ज्यं तथा च स्थिरराशयः ।

चन्द्रोऽम्बुमो मृत्तिं दद्यात् प्रतिपच्च न शस्यते ॥२०६॥

१ 'तन्मध्याह्नमतिक्रमेत्' घ. २ 'क्रा' ख, ग, घ. ३ 'च्य' ठ न.
४ Omitted in ग, च, ज, ट. ५ 'श्राद्धविधिः' ॥ ख, ड, इ, ण, घ
न, ६ 'नम्' ॥ क, घ. 'नादिश्राद्धविधिः' ॥ प, ७ 'सुख' घ.
८ 'च' ॥ घ.

आचारसङ्ग्रहः

शुक्रज्वारी न शुभो गोस्त्रयोर्दूरतो गतो ।

प्रवेशाहात् तृतीयेऽह्नि न यातव्यं कुतश्चन ॥२०७॥

*

निर्गमान्नवमे मासि दिने वा न विशेषं गृहम् ।

न वेदयेत् प्रत्युषसि गृहनाथे गृहाद्गमः ॥२०८॥

१ २
इति यात्राविधिः ॥

सिंहमाघौ च विष्टि च स्थिराणि करणान्यपि ।

हित्वा शुभक्षत्रेषु वृषोऽरि युगं न्यसेत् ॥२०९॥

५
कर्के वे वज्रोद् विष्टि स्थिराख्यकरणान्यपि ।

गोवराहखरा निन्द्या भानोर्वारोऽस्त शोभनः ॥२१०॥

६ ७
सोमचित्राद्विष्टिणुत्तिमित्राशोकाश्विनो धृताः १

१ Omitted in च, ट, थ, द. २ 'त्रा' ॥ क. ठ. ३ 'ख्यक' घ.

४ 'नि च' । ठ. ५ 'णि क' क. द. ६ 'शोकाश्विष्टिणुत्ति' ग.

७ 'त्रचित्ताशुना धृताः' । य.

* This line appears only in ड, ङ, ण.

** The succeeding 2 lines omitted in थ.

आचारसङ्ग्रहः

१
मृगान्त्यकवि गोबीणाश्मस्ता वज्र्योऽत्र वृश्चिकः ।

चन्द्रश्च सुखगो नेष्टो दशमस्थो रविस्तथा ॥२११॥

२ ३ *
भद्रातिथिं कृषी वापि वर्जयन्ति वृषीवलाः ।

ससूत्रतारात् परतारभापदे वृषस्य तासां हि भयं शुकान्तके ।

रदोऽङ्गिरास्त्वत्त कृषीवलक्षया येऽन्ये कृषावृक्षगणाः

समृद्धये ॥२१२॥

४ ५
इति कृषिविधिः ॥

चित्राशुक्प्रतिपद्भद्राकन्यामेषाळिघन्विनः ।

अशुभा वल्लिशूर्पाद्रा मध्यमा बीजकर्मणि ॥२१३॥

स्थिराख्यविष्टिगोकोलकरणानि विवर्जयेत् ।

१ 'वि' प. २ 'द्रां ति' छ, झ, अ, ठ, थ, ध. ३ 'वा' ग. ड.

४ Omitted in च, ट, ख. ५ 'वि': ॥ क, ड.

* The following appears extra in झ. अ.

'रिक्ता पर्वष्टमी शूर्पपूर्वाहीन्द्रमखायमाः ।

कृत्तिकाद्रासुराः षष्ठीद्वादशीसहितास्तु शुक्' ॥

** This sloka is omitted in ज.

*** The sloka beginning with 'रिक्ता पर्वष्टमी' given in the foot note above is given as the first sloka in this prakaraṇa in ज.

आचारसङ्ग्रहः

निन्द्यं खरं च करणं नेष्टः कर्माङ्बुगः शशी ॥२१४॥
 २ ३ ४
 क्ष्वेळं कुरंगे विमते तु कज्जळं सत्पुण्यमान्यो घटगौर ईतयः ।
 वीरेशरेतीरसरे वितण्डुलं शिष्टेऽन्नवृद्धिः फणिभात् *
 ५ क्रमेण तु ॥२१५॥
 क्ष्वेलस्य वेचमित्याख्या कज्जलस्येय... क ।
 पतङ्गपरचक्राद्या ईतयोऽतः परे स्फुटे ॥२१६॥
 ** अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलाः शुकाः ।
 स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतयो मताः ॥२१७॥
 फणिभादिति शब्देन राह्वारुदर्शमुच्यते ।
 ६ ७
 कुजवारो मध्यमः स्याद् वापे मूलकुलत्थयोः ।
 सूरणे मन्दवारश्च न निन्द्य इति कर्षकाः ॥२१८॥

१ 'राखयक' ड, ड, ण. २ 'खे' क, घ, च 'क्षे' द. ३ 'झ' घ.
 ड, झ, ड, थ, ट, न, त, छ, ठ. ४ 'खे' क, घ, प, न.
 'क्षे' द. ५ 'लल' क, छ, त. ६ 'रं' ड, च, छ, झ, ट, ठ,
 ण, ध. ७ 'मं' ड, च, छ, झ, ट, ठ, ण, ध.

* The succeeding 3 lines omitted in च, ट.

** This sloka appears only in ड, ड, ण.

आचारसङ्ग्रहः

आळुपे सूरणे चापि कुजवारं विवर्जयेत् ।

मूले वर्ज्यं मन्दवारमेवमाहुः कृषीवलाः ॥२१९॥

अर्कवारे तु शुद्धानां वापं निन्दन्ति केचन ।

अकारिशुक्रवारेषु वर्जयेत् तिलवापनम् ॥२२०॥

न शस्तं जीववारेऽपि मन्दवारोऽत्र शोभनः ।

दिग्यत्नावद् गृहारम्भे बीजवापे च चोदिताः ॥२२१॥

कर्षणं बीजवापं च जलद्वित्रिव शोभनम् ।

* प्राशनोक्ततरास्तारा विमूलाः शोभसंतिज्ञाः ॥२२२॥

१ २
इति बीजवापविधिः ॥

३
चित्राद्वयजाश्विपुष्याद्राशितेन्दुहरयः शुभाः ।

आराकंबुधजीवानां वाराश्चोषधसेवने ॥२२३॥

४
चरवीणाळिमीनाख्या राशयोऽत्र शुभा मताः ।

१ Omitted ट, थ. २ 'पः' ॥ ग, ज, झ, ठ. 'पनम्' ॥ क, त्र.
३ 'मि' झ, ण. ४ 'मीनाळिवीणाख्या' क, थ, घ.

* This line is omitted in च, ज, ट, ठ, न,

आचारसङ्ग्रहः

१

रिक्ता विशेषाच्छस्ताश्च पूर्णा वर्ज्या विशेषतः ।

विषोष्णविषिगुलिका वर्ज्या अत्रापि कर्मणि ॥२२४॥

लाटे नागंलदग्धादिदुष्टयोगाश्शुभा इह ।

पुष्टिदोषघसेवायामौषधग्रहणेऽपि च ॥२२५॥

जचट्टिकालश्शुभदस्ततोऽन्येष्वपरश्शुभः ।

पापवारोदयत्यंशे पापराशुदये नृणाम् ॥२२६॥

२ ३

पापदूष्टी क्रियाः कुर्यादौषधैः कुण्ठरोगिणाम् ।

इत्यादयो विशेषाश्च प्रोक्ता रोगेषु केषुचित् ॥२२७॥

४ ५

च राश्राधोमुखाश्शस्ताः प्रसवार्थे तु कर्मणि ।

६

नेत्ररागेषु वर्ज्यन्ते वाराः शुक्रारभास्वताम् ॥२२८॥

१ 'स्ताः स्युः' झ. २ 'ष्टे' क, ड, न. ३ 'यां' ठ, न.

४ 'थेषु क' ज. 'थेऽपि क' ठ. ५ 'सु' ॥ ज. ६ 'गे तु ब' घ.

* The succeeding 2 lines omitted in छ.

** This Prakarana ends here and the succeeding 6 lines are given in शस्त्रबन्धविधि in ड, ड, ण.

आचारसङ्ग्रहः

१ २
अर्काद्यश्रयादिवारक्षा नवभक्तावशेषिताः ।
दृष्टिदृग्दृष्टिदृक्काणकाणकान्धनिर्दृशः ॥२२९॥
इत्येषा गृह्यते दृष्टिनेत्राणामौषधेषु तु ।
सार्कं नक्षत्रमन्धं स्यात्तस्माद्दृष्ट्वं त्रिकं त्रिकम् ॥२३०॥
अन्धकाणाक्षिदृक्काणदृग्दृक्काणान्धसंज्ञिताः ।
*** ४
इत्येषा त्वायुधारम्भे गृह्यतेज्येषु तु द्वयम् ॥२३१॥
५ ६
इति औषधविधिः ॥
७
चित्रा स्वात्यहिमूलाद्रिशूर्पपूर्वामखायमाः ।
घान्यवृद्धौ शुभाः श्रोणा रोहिण्यर्कास्तु मध्यमाः ॥२३२॥
वज्र्याः पर्वाष्टमोरिक्ताः पूर्णातीव शुभप्रदा ।

१ 'क्षी' छ, ज, ट, न, प. २ 'तम्' ॥ छ, ज, ट, न, प.
३ 'संज्ञितः' । घ. ४ 'तान्यायु' ठ. ५ omitted in ट, द.
६ 'धम्' ॥ क, झ, ढ. ७ 'पुष्य' घ. 'मूल' छ, ठ.

* The succeeding 3 lines are omitted in च.

** This line omitted in ज.

आचारसङ्ग्रहः

स्थिराश्चोर्ध्वमुखाश्शस्ता राशयो निन्दिताश्चराः ॥२३३॥ *

१
शनेर्दृष्टः शुभा ह्यत्र शस्ताः स्युः पञ्चपूर्तयः ।
तिथिनक्षत्रयोश्चन्द्रमण्डलस्य जलस्य च ।

वृद्धिर्घटस्य पूर्णत्वमित्येताः पञ्चपूर्तयः ॥२३४॥

२ ३
इति धान्यवृद्धिविधिः ॥

बुधनित्रिरोहिणीपुष्यवसुविश्वाः पूनर्वसू ।

भगादयश्च षड् वस्त्रे शस्ता एताश्चतुर्दश ॥२३५॥

अर्कभूमिजमन्दानां वारा वज्यां इहापि च ।

४ ५
वज्यां वृश्चिकचापाख्यमेषकन्यास्तु सर्वदा ॥२३६॥

६
तत्कालार्कं दुर्बले तु मिहो राशिश्च नेष्यते ।

१ 'भाव्येताः' घ. २ omitted in ग, च, ट, द. ३ 'द्विः' क,
ख, ढ, घ. ४ 'पी च' ठ. 'श्च' घ, द. 'ह्व' च, छ, ट, घ,
न, प. ५ 'न्ये तु' ठ. ६ 'वज्यते' ग, च, ज, ट, ठ, द. न, प.

* The succeeding 3 lines are omitted in ग.

** In the extracts given in some printed texts the reading is
'दिवा यदि'

आचारसङ्ग्रहः

अन्यं ज्ञे भुक्तपूर्वं च मान्यैर्दत्ते प्रसादतः ।

न कालनियमं प्राहुर्नववस्त्रे विशेषतः ॥२३७॥

१ २
इति वस्त्रविधिः ॥

राक्षी राशिपवश्वी माहेन्द्रगणारुययोनिदिनसंज्ञाः ।

स्त्रीदीर्घं चेत्यष्टौ विवाहयोगाः प्रधानतः कथिताः ॥२३८॥

मध्यमरज्जुर्वेधश्चेत्येता दोषसंज्ञितौ योगौ ।

४
स्त्रीजन्मक्षतिं सप्तमराशावेकादशे च दशमे च ।

५
जातो नरः शुभः स्य द्वादशनवमाष्टमेषु चापि शुभः ॥२३९॥

६
नक्षत्रस्य तु भेदे सुशुभः स्मात् प्रथमराशिजश्चापि ।

७
पञ्चमतृतीययोश्च द्वितीयराक्षी च नेष्यते जातः ॥२४०॥

१ Omitted च, ट, द, ध. २ 'स्त्रम्' ॥ क, ढ. ३ 'कथितौ' ।

ठ. ४ 'प्रथमाच्चतुर्थ' 'दिक् सप्तमेष्वयक्षेषु' ड, ङ, ण.

५ 'पुमान् शु' द. ६ 'शुभदः' न. ७ 'वी' च.

आचारसङ्ग्रहः

१ मध्यश्वतुर्थराशावष्टमराशी च मध्य इति केचित् ।
 २ युग्मात् स्त्रीजन्मक्षात् षष्ठे जातो विवर्ज्यते पुरुषः ॥२४१॥
 ३ ओजात् स्त्रीजन्मक्षान्मध्यषष्ठर्क्षजो भवति ।
 स्त्रीजन्मपूर्वमेव विचिन्तयेद् राशिसंज्ञितं योगम् ॥२४२॥
 ४ स्त्रीपुरुषजन्मपत्योर्बन्धुत्वं रेक्यमत्र शुभं स्यात् ।
 ५ जीवोऽर्क्षस्य गुरुज्ञौ शशिनोभौमस्य शुक्रशशिपुज्ञौ ॥२४३॥
 ६ जस्यास्त्यविहीना भौमविहीनाः सुरेन्द्रपूज्यस्य ।
 सुहृदः स्युर्भृगुसूनोः क्षणदाकरभानुवजिता विहगाः ॥२४४॥
 अर्केन्दुभौमहीना रविसूनोर्भाघिपाक्य इति चिन्त्यः ।

१ 'ध्यमश्च' न. २ 'ध्यम इ' घ, न. ३ 'स्त्रीजन्मक्षादोजा' ठ.
 ४ 'रेक्यं स्याद् बन्धुभावमपि शु' ज. श. 'रेक्यं स्याद् बन्धुभावमत्र
 शु' द. ५ स्यात्' is omitted in द, श. ६ Portion 'सुरेन्द्र' from...
 up to 'अर्केन्दुभौमहीना' omitted in ग.

* The 4 line is beginning with 'स्त्रीजन्मभस्य' are given here in
 ज, श, अ, द, घ.

आचारसङ्ग्रहः

^{१ २}
 वृश्चिकसिंही कर्कटतुले च कन्याय कोणिचापास्त्री ॥२४५॥
^३
 तीलिस्तृतीयमीनी मृगकन्ये कर्कटोऽथ मीनाख्यः ।
^{*}
 घटमेषावथ मेषो मृग इति वश्याः क्रमादजादीनाम् ॥२४३॥
^४
 स्त्रीजन्मभस्य राशी वश्याख्ये स्यात् शुभः पुमान् जातः ।
 अन्येन्द्रोर्वश्यक्षे स्वजन्म शुभदं भवेदयं वश्यः ॥२४७॥
 स्त्रीजन्मक्षत्रितयाच्चतुर्थदिक्स्तमेवथक्षेपु ।
^{५६}
 जातः शुभकृत् पुरुषो माहेन्द्राख्यः प्रकीर्तितश्चैवम् ॥२४८॥
 पुण्यादितिहरिमित्रस्वात्यश्विभहस्तरेवतीऽद्विधाः
^७
 एता नव देवाख्या मनुष्यसंज्ञा नवाथ कथ्यन्ते ॥२४९॥
 पूर्वात्रयमरोहिण्यार्द्राविश्वामित्राभाष्यबुधन्यधिपाः ।

१ 'तुलधरकर्की' ट. ठ. द. 'तुलधरकर्कटकन्या' ज. २ 'जूकी,
 क' झ. ३ 'पि' ठ. ४ 'भदः' द. ५ 'स्त्वे' ग, च, ज
 ठ, न. ६ 'व'। च. घ. ७ 'ज्ञास्तथैव क' च.

* Portion from 'वश्या' up to माहेन्द्राख्यः omitted in च.

** The succeeding two lines omitted in क.

आचारसङ्ग्रहः

शेषा नवासुराख्यास्तारा इति कीर्तितं गणत्रितयम् ।

एकस्मिन्नेव गणे जाती नरयोषितौ शुभौ प्रोक्तौ ॥२५०॥

शुभदं गणैक्यमितरं निन्द्यम् प्रायो विशेषमिह वक्ष्ये ।

देवगणोत्थे पुरुषे मानुषगणसम्भवापि शुभदा स्त्री ॥२५१॥

असुरगणोत्थे पुरुषे मध्या स्यात् स्त्री ^१मनुष्यगणजाता ।

देवगणसम्भवायां योषिति नृगणोद्भवः पुमान् निन्द्य ॥२५२॥

असुरगणोत्था नारी कण्टतरा मानुषोद्भवे पुरुषे ।

नात्यशुभा सापि स्यात् स्त्रीदीर्घे चापि सूक्ष्मभगणैक्ये ॥२५३॥

दम्पतिलग्नोद्भवयोश्चन्द्रस्य नवांशकोत्थयोर्वापि ।

१ 'सुरक्ष' ठ. २ 'याः' न. ३ 'तः' न. ४ 'नाशुभा' न.

५ 'व' ग. ६ 'वा' ग, ज. द. श. ७ 'थ' ज, द.

८ 'को वापि' घ.

* The succeeding two lines appear only in द.

** The succeeding two lines are omitted in द.

*** The succeeding two lines omitted in ठ.

**** Portion from 'दम्पति' up to 'गणैक्य' omitted in ग.

आचारसङ्ग्रहः

नक्षत्रयोर्गौर्गौ सौक्ष्मक्षर्गौर्गौ शब्दगदितमिह ।

उपेष्ठादिपञ्चतारा दत्तमयमपुण्यसार्पितृभाग्याः ॥२५४॥

शूर्पेकाद्विघ्नपमरुतः पुरुषाख्यास्तारकास्त्रियस्त्वय्याः ।

पुरुषः पुरुषक्षंभवो नारी नार्यक्षजा च शुभो भवतः ॥२५५॥

विनरोत्तमवो नेष्टी द्वावपि नार्यक्षजौ तु मध्यो स्तः ।

द्वावपि पुरुषक्षंभवो निन्धाविति योनिसंज्ञितः कथितः ॥२५६॥

स्त्रीजन्मक्षात् प्रथमात् तृतीयभे पञ्चमे च सप्तमभे ।

जातो वर्ज्यः पुरुषः क्रमात् तेषु द्वितीयजन्मक्षात् ॥२५७॥

प्रथमान्तस्तृतीयांशे जातो निन्धास्तृतीयजन्मक्षात् ।

१ 'भाग्यपितृसार्पिः' ग. २ 'च' is omitted in ग. ज. ठ. ड. ढ;
'दु' घ. ३ 'भदा स्यात्' झ. ४ 'भदी भ' ट, द, श. 'भदी
स्तः' । क. ४ 'गौ' घ. ५ 'च' थ. ६ 'प्रथमात्' is omitted
in झ. ७ 'माख्यात्' ज. ठ.

* This line is omitted in न.

** Portion from 'प्रथमात्' up to 'स्त्रीजन्मक्षात्' omitted in च.

*** The succeeding two lines omitted in थ.

**** The succeeding three lines omitted in न.

आचारसङ्ग्रहः

तेषु क्रूरांशभवे निन्द्यश्चैवं दिनाख्यमपि विद्यात् ॥२५८॥

प्रथमात् स्त्रीजन्मक्षात् सप्तमजो वा तृतीयजो वापि ।

कष्टतरः स्यात् पञ्चमजातः कष्टो विशेष इति चोक्तः ॥२५९॥

गणयेत् स्त्रीजन्मक्षात् जन्मक्षान्तं वरस्य सङ्ख्यात् ।

पञ्चदशाद्यधिका चेत् स्त्रीदीर्घाह्यो भवेत् .

क्रमाच्छुभदा ॥२६०॥

गणयेत् क्रमोत्क्रमाभ्यामश्विन्यादीन्यथाङ्गुलितितये ।

तत्रैकाङ्गुलियातं दम्पत्योर्जन्मतारकाद्वितयम् ॥२६१॥

निन्द्यं मध्याङ्गुलिकं कष्टतरं तद्धि मध्यरज्ज्वाख्यम् ।

अश्वीन्द्रो यममित्रो हरिहरसंज्ञो विशाखवह्न्याख्यो ॥२६२॥

अजवायू मूलाही पितृपतिपूषाघिपी गुरुजलक्षः ।

१ 'स्त्वे' ठ. २ 'जातस्तृती' च. ३ 'अतिकष्टः रयत्' छ.

४ 'ल' च, ज. ट. ५ 'ल' च, ज. ट. ६ 'जा' च, ट. ७ 'ल'

ग, च, ज. ट. ठ. ८ 'ग' क. घ. ट, ठ. ९ 'लेशो' च, ज

ट, ठ, द. श.

* The succeeding 8 lines omitted in छ. and 4 lines omitted in ट, ड, ण.

आचारसङ्ग्रहः

१ . २
अदितीशविश्वसंज्ञावर्यमबुधनीदिनेशवरणाख्यो ॥२६३॥

भाद्रभागाविति विद्धं परस्परं स्यात्तु तारकाद्वितयम् । *

क्षणादाकरवसुचित्रा इति च त्रितयं परस्परं विद्धम् ॥२६४॥ **

३
दम्पत्योर्जन्मर्क्षे कष्टतरे स्तः परस्परं विद्धे ।

४
गेहोक्तवेद्यवर्गे जन्मद्वितयं च नेष्टमिति केचित् ॥२६५॥

भूतविहगादयोऽन्ये त्वतः परं चिन्तितव्याम् ।

५
दम्पत्योश्चान्योन्यं सक्तिः शुभदा विशेषतः प्रोक्ता ॥२६६॥ ***

दत्तादापुरुषाङ्गनाजननभं संगण्यसङ्ख्यायुगं

युक्त्वा विश्वयुतं च दन्तरहितं योगं हरेत् पञ्चभिः ।

पुनर्द्विर्मुक्तिरर्थवृद्धिरतिरुक् संपञ्च शिष्टैः फला-

न्यत्याज्येषु रदेषु तत्र गणनं जन्मादिदत्तान्तिमम् ॥२६७॥

१ 'नाये' क. २ 'चा' च, ज. ३ 'स्तः' is omitted in घ.

४ 'गं' क, ड. ५ 'न्या' क, झ.

❑ २ The succeeding two lines omitted in घ.

** The succeeding two lines omitted in ड, ण.

*** The following 3 slokas appear only in ms. झ.

आचारसङ्ग्रहः

एतच्चोलानुकूल्यम् ।

आदत्तभं दम्पतिजन्मतारात्

संगण्य सङ्ख्याद्वितयं च युक्त्वा ।

बाणैर्हरेच्छिष्टफलानि लक्ष्मी-

वृद्धिर्विपच्छीरघिकाधिकापत् ॥२६८॥

इति पाण्डयानुकूल्यम् ।

स्त्रीजन्मभाद् वर्षान्तिं गणयित्वा शरैर्हरेत् ।

मुनिभिर्भाजिते शिष्टं व्ययमायायोनुजन्मभाक् ॥२६९॥

कन्याया जन्मेन्दोश्चाष्टकवर्गे फलाधिके राशी ।

१

पुरुषस्य जन्म शुभदं पुरुषेन्दुवशात्तथैव कन्यायाः ॥२७०॥

शनिगुरुकुजरविशुक्रक्षणदाकरपुत्रचन्द्रलग्नानाम् ।

शुक्लाक्षाय्यष्टासु क्रमेण राशेर्गतानि भागेषु ॥२७१॥

अन्येन्दोः शुक्लाक्षं भवति यदि स्वीयजन्मभाष्टांशे ।

२

*

शुभदं विशेषतस्तत् प्राज्ञैः प्रस्तारमिति कथितं स्यात् ॥२७२॥

३

अष्टांशीतितमैश्च कन्यः जन्मांशकात् पुमान् जातः ।

अतिकष्टः स्यात्तद्वत् स्त्रीजन्मांशादधस्तने राशि ॥२७३॥

१ 'फरा' क, ध. २. 'दो' ग. ३ 'मा' ज.

* The succeeding 4 lines omitted in च.

आचारसङ्ग्रहः

एवमिहोक्ता दोषा गुणाश्च चिन्त्यास्तथान्यशारत्ने ताः ॥

रोहिण्यार्द्रा श्रविष्ठा च तिष्यमूलमघानि षट् ।

दम्पत्योर्जन्मनक्षत्रमेकतारं सुदुःखदम् ॥२७४॥

आषाढभरणीहस्तसार्पेन्द्रवरुणानि षट् ।

१

दम्पत्योर्जन्मनक्षत्रं नष्टायुःश्रीवियोगदम् ॥२७५॥

२

एकोऽपि दोषो वेधाद्यो गुणान् हन्ति बहूनि ।

३

अतो विवर्जयेद् वेधं मध्वरज्जुश्च तत्समः ॥२७६॥

४

दम्पत्योः पादपाण्यादौ लक्षणं लग्नतः फलम् । **

प्रश्नवशाद्वापि बलिना वायसस्य वा (?) ॥२७७॥

निमित्तं चापि सञ्चिन्त्य विवाहं कारयेद्बुधः ***

१ 'तारैवयं श. २ 'को हि दो' च, ट. ३ 'तस्माद् वि' श.

४ 'जन्मलग्नतः' । ग, ढ.

* The succeeding four lines omitted in ग.

** The succeeding 2 lines appear only in ख, ज, क्ष, अ ट, ठ, द, श.

*** The succeeding 2 lines omitted in ख.

आचारसङ्ग्रहः

अतः चिन्तनीया हि नृणामुद्वाहनक्रिया ।

प्रतिश्रुतस्य बाणस्य पुनर्ग्रहोऽतिदुर्लभः ॥२७८॥

पितुः पितुर्मे गुरुरग्रजन्मा

गाविन्दनामा भुवि विश्रुतो यः ।

तेनोदितो यो गुह्यङ्कितो मां

प्राप्तः स आचार इह प्रतिष्ठः ॥२७९॥

इति विवाहानुकूल्यम् ।

रोगाग्नेर्दशने चाम्बुदादेस्तारदीनां यत् फलम् विस्तरेण ।

पूर्वोक्तं तच्च संक्षिप्य वक्ष्ये मध्यं यातेश्चोडुभिः

प्राग्जिलशनम् ॥२८१॥

तत्त्रैश्वर्यं दत्ते मुञ्चमयं यमभे त्रिष्टुभा काल्यदृष्टाद्

बाणे गिष्वच्च तत्कर्मवति दहनभेजेऽष्टभिर्वापि दिग्भिः ।

१ 'यः प्रसिद्धः' ठ. २ 'तोऽयम्' । घ. ३ 'विवाहा' ड. अ. ड.,
ठ, ण. द. घ. इति आचारसङ्ग्रहः समाप्तः । ठ, त. य. श.
४ 'त्यं समाप्तम्' । ण. ५ 'प्राज्ञे' ग.

* The succeeding 2 lines appear only in झ. अ.

** All manuscripts except क. & ग. end with this Prakaraṇa.

आचारसङ्ग्रहः

चान्द्रे षड्भिस्तथाङ्कमृतिरुत गरभेक्षेस्त्रिपक्षमृतिर्वा-
 थादित्वेभैरगैर्वाप्यथ च गुरुपत्तो पक्षेत्तैरग्निभिः ॥२८२॥
 सार्धं नामैर्मृतिर्वाप्यथ तु पितृपत्तो मृत्युरक्षैरिभिः
 फल्गुन्या त्रिशकगैर्मृतिरुत भगभे त्वष्टभिर्वा ॥२८३॥
 वरणादीर्षः प्रकृत्या दशशतकिरणे चित्रभेऽग्नौः ॥२८४॥
 स्वातो मासाधेतो वा दशभिरपि दिनेस्त्रिशता
 चाप्यदृष्टात् ॥२८५॥
 गोचन्द्रेभ्यमैर्वा सुरपदहनभे मित्रभे त्वष्टभिर्वा
 रुद्रैः पक्षेण चन्द्रे मनसिभदशरैरत्यदृष्टाः मृतिर्वा ।
 मूले दिग्भिः खराभैरथ तु जलपतावग्निभिर्मा ॥२८६॥
 विशदया वैश्वदेवे दशभिरपि दिनेरुत्तरेन्द्रैः ॥२८७॥
 विष्णो दिग्भिर्द्विमासादपि च वसुपत्तो दिग्भिरक्षान्दुभिर्वा
 क्षीरेशेऽङ्गैश्च सूर्यैर्गुणशशिदिवसंरेकपादाद्यभे तु ।

- १ 'ह' ग. २ मृतिर्वा ग. ३ 'न्यास्त्रिंश' क. ४ 'थ' ग.
 ५ 'वाणैर्वागैः' ग. ६ 'र' ग. ७ 'तो' ग. ८ 'ह' ग.
 ९ 'क्षु र' ग.

आचारसङ्ग्रहः

१ मध्यश्चतुर्थराशावष्टमराशी च मध्य इति केचित् ।
 २ युग्मात् स्त्रीजन्मक्षात् षष्ठे जातो विवर्ज्यते पुरुषः ॥२४१॥
 ३ ओजात् स्त्रीजन्मक्षान्मध्यषष्ठर्क्षजो भवति ।
 स्त्रीजन्मपूर्वमेवं विचिन्तयेद् राशिसंज्ञितं योगम् ॥२४२॥
 ४ स्त्रपुरुषजन्मपत्योर्बन्धुत्वं चेक्यमत्र शुभदं स्यात् ।
 ५ जीवोऽर्कस्य गुरुलौ शशिनोभौमस्य शुक्रशशिपुत्रौ ॥२४३॥
 ६ जस्यास्त्यविहीना भौमविहीनाः सुरेन्द्रपूज्यस्य ।
 सुहृदः स्युर्भृगुसूनोः क्षणदाकरभानुवजिता विहगाः ॥२४४॥
 अर्केन्दुभौमहीना रविसूनोर्भाघिपाक्य इति चिन्त्यः ।

१ 'ध्यमश्च' न. २ 'ध्यम इ' घ, न. ३ 'स्त्रीजन्मक्षादोजा' ठ.
 ४ 'रेक्यं स्याद् बन्धुभावमपि शु' ज, श. 'रेक्यं स्याद् बन्धुभावमत्र
 शु' द. ५ स्यात्' is omitted in द, श. ६ Portion 'सुरेन्द्र' from...
 up to 'अर्केन्दुभौमहीना' omitted in ग.

* The 4 line is beginning with 'स्त्रीजन्मभस्य' are given here in
 ज, झ, अ, द, घ.

आचारसङ्ग्रहः

१ २
वृश्चिकसिंहौ कर्कटतुले च कन्याय कोर्णिचापास्त्री ॥२४५॥

३
सीलिस्तृतीयमीनौ मृगकन्ये कर्कटोऽथ मीनाख्यः ।

*
घटमेषावथ मेषो मृग इति वश्याः क्रमादजादीनाम् ** ॥२४३॥

४
स्त्रीजन्मभस्य राशौ वश्याख्ये स्थीत् शुभः पुमान् जातः ।

अन्येन्द्रोर्वश्यक्षे स्वजन्म शुभदं भवेदयं वश्यः ॥२४७॥

स्त्रीजन्मक्षत्रितयान्चतुर्यदिक्स्त्मेव्यक्षेणु ।

५
जातः शुभकृत् पुरुषो माहेन्द्राख्यः प्रकीर्तितश्चैवम् ॥२४८॥

पुण्यादितिहरिमित्रस्वात्यश्विभहस्तरेवतीःद्विधाः

७
एता नव देवाख्या मनुष्यसंज्ञा नवाथ कथ्यन्ते ॥२४९॥

पूर्वात्रययमरोहिण्यार्द्राविश्वामित्राभाष्यबुधन्यधिपाः ।

१ 'तुलधरकर्की' ट. ठ. द. 'तुलधरकर्कटकन्या' ज. २ 'जूको,
क' झ. ३ 'पि' ठ. ४ 'भदः' द. ५ 'स्त्वे' ग, च, ज
ठ, न. ६ 'व'। च. घ. ७ 'ज्ञास्तथैव क' च.

* Portion from 'वश्या' up to महेन्द्राख्यः omitted in च.

** The succeeding two lines omitted in क.

आचारसङ्ग्रहः

शेषा नवासुराख्यास्तारा इति कीर्तितं गणत्रितयम् ।

एकस्मिन्नेव गणे जाती नरयोषिती शुभो प्रोक्ता ॥२५०॥

शुभदं गणैक्यमितरं निन्द्यम् प्रायो विशेषमिह वक्ष्ये ।

देवगणोत्थे पुरुषे मानुषगणसम्भवापि शुभदा स्त्री ॥२५१॥

असुरगणोत्थे पुरुषे मध्या स्यात् स्त्री मनुष्यगणजाता ।

देवगणसम्भवायां योषिति नृगणोद्भवः पुमान् निन्द्य ॥२५२॥

असुरगणोत्था नारी कण्टतरा मानुषोद्भवे पुरुषे ।

नायशुभा सापि स्यात् स्त्रीदीर्घे चापि सूक्ष्मभगणैक्ये ॥२५३॥

दम्पतिलग्नोद्भवयोश्चन्द्रस्य नवांशकोत्थयोर्वापि ।

१ 'सुरक्ष' ठ. २ 'याः' न. ३ 'तः' न. ४ 'नाशुभा' न.

५ 'घं' ग. ६ 'वा' ग, ज, द, श. ७ 'थ' ज, द.

८ 'को वापि' घ.

* The succeeding two lines appear only in द.

** The succeeding two lines are omitted in द.

*** The succeeding two lines omitted in ठ.

**** Portion from 'दम्पति' up to 'गणैक्य' omitted in ग.

आचारसङ्ग्रहः

नक्षत्रयोगे नैक्यं सूक्ष्मक्षणेनैक्यशब्दगदितमिह ।

उपेष्ठादिपञ्चतारा दत्तमयमपुण्यसार्वपितृभाग्याः १ ॥२५४॥

शूर्पेकाङ्घ्रिपमरुतः पुरुषाख्यास्तारकास्त्रियस्त्वन्याः ।

पुरुषः पुरुषक्षभवो नारी नार्यक्षजा च शुभी भवतः २ ३ ॥२५५॥

विनरोत्तभवो नेष्टी द्वावपि नार्यक्षजौ तु मध्यौ स्तः ४ ५

द्वावपि पुरुषक्षभवो निन्द्याविति योनिसंज्ञितः कथितः ॥२५६॥

स्त्रीजन्मक्षत् प्रथमात् तृतीयभे पञ्चमे च सप्तमभे ६

जातो वर्ज्यः पुरुषः क्रमात् तेषु द्वितीयजन्मक्षत् ७ ॥२५७॥

प्रथमान्तस्तृतीयांशे जातो निन्द्यास्तृतीयजन्मक्षत् ८

१ 'भाग्यपितृसार्पाः' ग. २ 'च' is omitted in ग. ज. ठ. ड. ढ;
'कु' घ. ३ 'भदा स्यात्' झ. ज. 'भदो भ' ट, द, श. 'भदो
स्तः' । क. ४ 'गो' घ. ५ 'च' थ. ६ 'प्रथमात्' is omitted
in झ. ७ 'माख्यात्' ज. ठ.

* This line is omitted in न.

** Portion from 'प्रथमात्' up to 'स्त्रीजन्मक्षत्' omitted in च.

*** The succeeding two lines omitted in थ

**** The succeeding three lines omitted in न.

आचारसङ्ग्रहः

तेषु कूरांशभवे निन्द्यश्चैवं दिनाख्यमपि विद्यात् ॥२५८॥

प्रथमात् स्त्रीजन्मक्षात् सप्तमजो वा तृतीयजो वापि ।

कष्टतरः स्यात् पञ्चमजातः कष्टो विशेष इति चोक्तः ॥२५९॥

गणयेत् स्त्रीजन्मक्षात् जन्मक्षान्तिं वरस्य सङ्ख्यात् ।

पञ्चदशाद्यधिका चेत् स्त्रीदीर्घाख्यो भवेत्
क्रमाच्छुभदा ॥२६०॥

गणयेत् क्रमोत्क्रमाभ्यामश्विन्यादीन्यथाङ्गुलितितये ।

तत्रैकाङ्गुलियातं दम्पत्योर्जन्मतारकाद्वितयम् ॥२६१॥

निन्द्यं मध्याङ्गुलिकं कष्टतरं तद्धि मध्यरज्ज्वाख्यम् ।

अश्वीन्द्रो यममित्रो हरिहरसंज्ञो विशाखवह्न्याख्यो ॥२६२॥

अजवायू मूलाही पितृपतिपूषाघिपी गुरुजलक्ष ॥

१ 'स्त्वे' ठ. २ 'जातस्तृती' च. ३ 'अतिवष्टः रयत्' छ.

४ 'ल' च, ज, ट. ५ 'ल' च, ज, ट. ६ 'जा' च, ट. ७ 'ल'
ग, च, ज, ट, ठ. ८ 'ग' क, व, ट, ठ. ९ 'लेशो' च, ज
ट, ठ, द, श.

* The succeeding 8 lines omitted in छ. and 4 lines omitted
in ट, ड, ण.

आचारसङ्ग्रहः

१ २
अदितीशविश्वसंज्ञाधर्ममबुधनीदिनैशवरणाख्यौ ॥२६३॥

भाद्रभगाविति विद्धं परस्परं स्यात्तु तारकाद्वितयम् । *

क्षणदाकरवसुचित्रा इति च त्रितयं परस्परं विद्धम् ॥२६४॥ **

३
दम्पत्योर्जन्मर्क्षे कष्टतरे स्तः परस्परं विद्धे ।

४
गेहोक्तवेधवर्गे जन्मद्वितयं च नेष्टमिति केचित् ॥२६५॥

भूतविहगादयोऽन्ये त्वतः परं चिन्तितव्याम् ।

५
दम्पत्योर्भ्रान्त्योर्न्यं सक्तिः शुभदा विशेषतः प्रोक्ता *** ॥२६६॥

दत्तादापुरुषाङ्गनाजननभं संगण्यसङ्ख्यायुगं

युक्त्वा विश्वयुतं च दन्तरहितं योगं हरेत् पञ्चभिः ।

पुत्रद्विर्मृतिरर्थवृद्धिरतिरुक् संपञ्च शिष्टेः फला-

न्यत्याज्येषु रदेषु तत्र गणनं जन्मादिदत्तान्तिमम् ॥२६७॥

१ 'नाथे' क. २ 'चा' च, ज. ३ 'स्तः' is omitted in घ.

४ 'गं' क, ड. ५ 'न्या' क, झ.

□ १ The succeeding two lines omitted in घ.

** The succeeding two lines omitted in ड, ण.

*** The following 3 slokas appear only in ms. झ.

आचारसङ्ग्रहः

एतच्चोलानुकूल्यम् ।

आदत्तमं दम्पतिजन्मतारात्

संगण्य सङ्ख्याद्वितयं च युक्त्वा ।

बाणहरेच्छिष्टफलानि लक्ष्मी-

वृद्धिविपक्षोरघिकाधिकापत् ॥२६८॥

इति पाण्डयानुकूल्यम् ।

स्त्रीजन्मभाद् वर्षान्तिं गणयित्वा शरेर्हरेत् ।

मुनिभिर्भाजिते शिष्टं व्ययमायायोनुजन्मभाक् ॥२६९॥

कन्याया जन्मेन्दोश्चाष्टकवर्गे फलोधिके राशौ ।

१

पुरुषस्य जन्म शुभदं पुरुषेन्दुवशात्तथैव कन्यायाः ॥२७०॥

शनिगुरुकुजरविशुक्रक्षणदाकरपुत्रचन्द्रलग्नानाम् ।

शुक्लाक्षाय्यष्टामु क्रमेण राशेर्गतानि भागेषु ॥२७१॥

अन्येन्दोः शुक्लाक्षं भवति यदि स्वीयजन्मभाष्टांशे ।

२

*

शुभदं विशेषतस्तत् प्राज्ञैः प्रस्तारमिति कथितं स्यात् ॥२७२॥

३

अष्टाशीतितमैश्च कन्यः जन्मांशकात् पुमान् जातः ।

अतिकष्टः स्यात्तद्वत् स्त्रीजन्मांशादधस्तने चांशे ॥२७३॥

१ 'फरा' क, ध. २ 'दो' ग. ३ 'मा' ज.

* The succeeding 4 lines omitted in च.

आचारसङ्ग्रहः

एवमिहोक्ता दोषा गुणाश्च चिन्त्यास्तथान्यशारत्रे त्ताः ॥

रोहिण्याद्रा श्रविष्ठा च तिष्यमूलमघानि षट् ।

दम्पत्योर्जन्मनक्षत्रमेकतारं सुदुःखदम् ॥२७४॥

आषाढभरणीहस्तसार्पेन्द्रवरुणानि षट् ।

१

दम्पत्योर्जन्मनक्षत्रं नष्टायुःश्रीवियोगदम् ॥२७५॥

२

एकोऽपि दोषो वेद्याख्यो गुणान् हन्ति बहूनि ।

३

अतो विवर्जयेद् वेधं मध्यरज्जुश्च तत्समः ॥२७६॥

४

दम्पत्योः पादपाण्यादौ लक्षणं लग्नतः फलम् । **

प्रश्नवक्ताद्यापि बलिना वायसस्य वा (?) ॥२७७॥

निमित्तं चापि सञ्चिन्त्य विवाहं कारयेद्बुधः ***

१ 'तारैवयं श. २ 'को हि दो' च, ट. ३ 'तस्माद् वि' श.

४ 'जन्मलग्नतः' । ग, ट.

* The succeeding four lines omitted in ग.

** The succeeding 2 lines appear only in ख, ज, क्ष, अ ट, ठ, द, श.

*** The succeeding 2 lines omitted in क्ष.

आचारसङ्ग्रहः

अतः चिन्तनीया हि नृणामुद्वाहनक्रिया ।

प्रतिशुक्तस्य बाणस्य पुनर्ग्रहोऽतिदुर्लभः ॥२७८॥

पितुः पितुर्मे गुरुग्रजन्मा

गाविन्दनामा भुवि विश्रुतो यः ।

तेनोदितो यो गुरुपङ्क्तितो मां

प्राप्तः स आचार इह प्रतिष्ठः ॥२७९॥

इति विवाहानुकूल्यम् ।

रोगाग्नेर्दशने चाम्बुदादेस्तारदीनां यत् फलम् विस्तरेण ।

पूर्वोक्तं तच्च संक्षिप्य वक्ष्ये मध्यं यातृश्चोडुभिः

प्राग्ज्वलनम् ॥२८०॥

तत्त्रैश्वर्यं दत्ते मुञ्चमथ यमभे त्रिष्टुभा कालपट्टाद्

बाणे गैश्च तत्कर्मवति दहनभेजेऽष्टभिर्वापि दिग्भिः ।

१ 'यः प्रसिद्धः' ठ. २ 'तोऽयम्' । घ. ३ 'विवाहा' ड. त्र. ड,
ठ, ण. द. घ. इति आचारसङ्ग्रहः समाप्तः । ठ, त. य. श,
४ 'त्यं समाप्तम्' । ण. ५ 'प्राज्ञे' ग.

* The succeeding 2 lines appear only in झ. त्र.

** All manuscripts except क. & ग. end with this Prakaraṇa.

आचारसङ्ग्रहः

१ २
चान्द्रे षड्भिस्तथाङ्कर्मतिरुत गरभेक्षेस्त्रिपक्षेर्मृतिर्वा-
थादित्वेभैरगंवाप्यथ च गुरुपत्नी पर्वतैरग्निभिः ॥२८२॥

सार्धं नानैर्मृतिर्वाप्यथ तु पितृपत्नी मृत्युरक्षैरभिर्वा
३ ४
फलमुन्या त्रिंशत्तमैर्मृतिरुत भगभे त्वष्टभिर्वा ॥२८३॥

५ ६
चण्वावायैः प्रकृत्या दशशतकिरणे चित्रभेजैः ५ कृत्या
स्वातो मासार्धतो वा दशभिरपि दिनेस्त्रिंशता
चाप्यदृष्टात् ॥२८३॥

गोचन्द्रेभूयमैवा सुरपदहनभे मित्तभे त्वष्टभिर्वा
रुद्रैः पक्षेण चैन्द्रे मनसिभदशरैरत्यदृष्टाः मृतिर्वा ।
७ ८
मूले दिग्भिः खराभैरथ तु जलपतावग्निभिर्माः ७ वा
विंशत्या वैश्वदेवे दशभिरपि दिनेरत्तचन्द्रैः ८ ॥२८४॥

९
विष्णो दिग्भिर्द्विमासादपि च वसुपत्नी दिग्भिरक्षैर्दुर्भिर्वा
क्षीरेशेऽङ्गैश्च सूर्यैर्गुणशशिदिवसंरेकपादाद्यभे तु ।

-
- १ 'ह' ग. २ मृतिर्वा ग. ३ 'न्यास्त्रिंश' क. ४ 'थ' ग.
५ 'वाणैर्वागैः' ग. ६ 'र' ग. ७ 'तो' ग. ८ 'ह' ग.
९ 'क्षु र' ग.

आचारसङ्ग्रहः

दिग्भिर्मृत्युश्च बुधनी वसुशशिदिवसैः पूषभेक्षंश्च दिग्भि-
र्नागद्वन्द्वैश्च पूर्वोदिनमिति कथितं सर्वरोगोद्भवक्षत् ॥२८५॥

अर्काढ्ये ततोऽङ्गैस्तिथिभिरपि समे चैकविंशे मृतिः स्या-
न्नक्षत्रे पञ्चमाङ्गादपि च शिवसमादद्विभूतसम्मिताच्च ।
रामद्वन्द्वैर्मिताच्च त्रिषु भवति सुखं द्वादशस्वन्यभेषु
प्रोक्ता रोमानिरेष फलमिह गदितं शूलचक्रोद्भवं च ॥२८६॥

जन्मक्षे प्रत्यराख्ये विपदि च वधभे जन्मभादष्टमे भे
मृत्युः क्रूरस्य वारे तिथिषु च मघवद्वेदरन्ध्रैर्मितासु ।
पर्वाष्टम्योश्च तद्वत् फलमिह गदितं वारतारातिथीनां
जन्मादीनां च योगे भवति हि नियतं शूलचक्रस्य चापि ॥२८७॥

मङ्ग्याह्ने रक्तमेघान्छरसमदिवसैर्वसभे वृष्टिरुषसा
याम्ये दिग्भिश्च नागेरथ दहनमितैर्मित्रभे दिग्भिरेन्द्रे ।
एकाङ्गप्र्याप्यासुरेषु द्विरदसमदिनैर्विश्वभे विश्वतुल्यै-
र्वाणैर्कैर्वा वसौ भे शरयमदिवसैश्चान्द्रशूर्वाक्षयोस्तु ॥२८८॥

१ 'ते मित्र' ग. २ 'न्द्रे' । ग. ३ 'क' प्रच्यासु ग. ४ 'ने विश्व' ग.

आचारसङ्ग्रहः

चापादिन्द्रस्य नागैरथ दिनपतिभे गेयमैरत्वाष्टसंज्ञे
पूर्वाह्णे चेत् खचन्द्रैरथ तु परिधितश्चापि शक्रस्य चापात् ।
भाग्येऽगौर्यमर्क्षे नवभिरथ हरे सप्तभिर्नोदयश्चेद्
भूम्यास्सूनोस्तदानोमिति हि निगदितं पूज्यपादेन

पूर्वम् ॥२८९॥

याम्बे सापे तथाप्ये गिरिदुहितृपती संक्रमश्चेत्तदानीं
भानोरर्घस्य नाशो भवति वसुपती शूर्पविश्राख्ययोश्च ।
आदित्ये पीष्णसंज्ञे दितिसुतपतिभे भाग्यभे चापि वृद्धिः
साम्यस्त्वन्यासु त.रास्त्विति कथितमिदं मास्सु सर्वेषु

चिन्त्यम् ॥२९०॥

१ २
इति तारादिफलम् ।

गुरोर्द्विधा ज्ञासकलेन यज्ञं बलेशपथ्यं मृगसूनुरत्नम् ।

३ ४
भोगी खरश्चोर्मृगमीनलग्नं दयेन्द्रयोगं हिमसारगोनाम् ॥२९१॥

५
कराक्षिनाभिः करदायभिन्नः शिवाननात्मा दिशदानमानम् ।

६
दिनेन्द्रनोतिशिवमायतानां श्रियो हि रक्षा हयधेनुमेना ।

शिशुर्नारकीं जलशो नदीनां पटुर्नखेदं तिलजप्रदानाम् ॥२९२॥

१ 'इति' is Omitted in क. २ 'रकादि' म. ३ 'दा' ग.

४ 'यान' ग. ५ 'द्धा' ग. ६ 'दी' ग.

आचारसङ्ग्रहः

१ नयं धनं धीर्जगत्प्रधानं जनेन्द्रि स्र य घनि धनं नृपः
३

तपोऽङ्गस्तेनाय कराळनाटकं समन्तरूपाय कलाशः शयः ॥२९३॥

बाला स्त्री विषुवच्छाया यत्रास्ते दृक्स्थितिः विल ।

एवं पूर्वैर्विनिर्दिष्टं विलग्नं श्रवणादिभिः ॥२९४॥

खमछप्रगैस्तत्र काश्चिद् भिद्यन्ते तारका दृशा ।

अन्यथा ग्रहणात्सां भेदः स्यादिति नो मतिः ॥२९५॥

आकारसङ्ख्यास्थानानि तारकाणामनेकधा ।

पठितानि हि शास्त्रेषु ज्योतिर्ज्ञानविशारदैः ॥२९६॥

अती विचिन्त्यास्ताराः स्युर्नाडीचन्द्रप्रभादिभिः ।

अश्विभं वाजिमुखवन्नितारं चेति कीर्तितम् ॥२९७॥

तारात्रयस्य यो मध्यभागः सोऽत्र तु गृह्यते ।

त्रिसङ्ख्यं योनिवद्याम्यं ग्राह्यं वह्निसमीपगम् ॥२९८॥

दस्रग्न्योर्मध्यं नूक्तकालात् (?) प्रागेव याति खम्

क्षुराकृतिः कृत्तिका स्यात् षट् तारा मकुटो यथा ॥२९९॥

सिंहस्य पञ्चमे भागे नभोमध्यं प्रयाति सा ।

रोहिणी शकटाकारा पञ्चतारेति कीर्तिता ॥३००॥

सिंहे सप्तदशे भागे खमध्यं यात्यथेन्दुभम् ।

आचारसङ्ग्रहः

त्रिमङ्क्यं मृगशं र्षाभमथाद्रा मणिवत् स्मृता ।

कन्यायां नवमे भागे खगा स्याद्दिशदायमम् (?) ॥३०१॥

इति यैः पठ्यते वाक्यं तत्पक्षे सा निरूप्यताम् ।

पुनर्वसुस्तु षट्तारा याम्यमध्योत्तराश्रिता ॥३०२॥

तासु मध्यस्थयोर्मध्यं ग्राह्यं स्याच्चोत्तरस्थयोः ।

पुष्यभं दर्पणाकारमष्टसङ्ख्यमितीरितम् ॥३०३॥

चतुरश्रवदाश्लेषा षट्तारा व्योम्नि दृश्यते ।

विषमा शयनाकारा चतुस्तारा मखा स्मृता ॥३०४॥

द्वितारा फल्गुनी पूर्वा त्रयोविंशतिभानके ।

वृश्चिके याति सा मध्यं द्वितारोत्तरफल्गुनी ॥३०५॥

खगा घनुस्तृतीयेऽंशे घट्वाकारं द्वयोः सह ।

हस्ताकारं पञ्चतारं हस्तभं त्विह गृह्यते ॥३०६॥

शरजालनिभं यत्तच्चापमध्ये प्रयाति खम् ।

मुक्ताकारं चित्रभं स्याच्चापान्ते तत्प्रयाति डम् ॥३०७॥

स्वातिभं विद्रुमाकारं मकरे नवमेऽंशके ।

खं याति शूर्पभं यत्तु छत्रवत् सीम्यदिगन्तम् ॥३०८॥

आचारसंग्रहः

तृन्मृगान्ते नभो याति केचिद् याम्ये वदन्ति तत् ।
मित्रभं तु चतुस्तारमिति पूर्वैरुदाहृतम् ॥३०९॥
द्वितीयभागे खं याति कुम्भस्येति च कीर्तितम् ।
त्रितारा रक्तमध्यायां ज्येष्ठा सा नवमेश्येके ॥३१०॥
कुम्भे याति नभोमध्यं केचित्तां मित्रभं विदुः ।
नवतारं मृगपतेः स्थितिर्वन्मूलभं स्मृतम् ॥३११॥
तदग्रे भद्रयं कुम्भे तत्त्वांशे स्यात् खमध्यगम् ।
प्रागतं भद्रयं तत्र मिथुनांशे खमध्यगम् ॥३१२॥
कैश्चित्तु मूलभं प्रोक्तं द्वितारमिति पण्डितैः ।
पूर्वाषाढं चतुस्तारं दृश्यते चतुरश्रवत् ॥३१३॥
मध्याह्नसमये तासां गृह्यते पूर्वगे उभे ।
विश्वभं च चतुस्तारं दृश्यते चतुरश्रवत् ॥३१४॥
मध्याह्नसमये तासां गृह्यते मध्यगे उभे ।
त्रितारं दण्डवच्चेति प्रोक्तं श्रवणभं तु यत् ॥३१५॥
मेघस्य दशमे भागे नभोमध्यं प्रयाति तत् ।
वसुभं यच्चतुस्तारं दृश्यते मर्दलाकृतिः ॥३१६॥

* The succeeding four lines omitted in ग.

आचारसङ्ग्रहः

षड्विंशतितमे भागे मेषे तत्स्यात् खमध्यगम् ।
शततारं वारुणं स्याद् वृत्तवच्चेति तत् स्मृतम् ॥३१७॥
खमध्यं याति तच्चापि प्रगेव प्रोक्तकालतः ।
एकाङ्घ्रिभं द्वितारं स्याद्वीणादौ तत्प्रयात्यपि ॥३१८॥
बुध्निभं यद् द्वितारं तद्वीणामध्ये खगं भवेत् ।
द्वाविंशत्तारकं पोष्णं दृश्यते तन्मृदङ्गवत् ॥३१९॥
दक्षिणाग्रं तु तस्य स्यात् कव्यादौ व्योममध्यगम् ।
दिशां विभागं विज्ञाय ताराणां कल्पयेत् स्थितिम् ॥३२०॥
एवं प्रकल्पिता तारास्थितिः स्यात् प्रायशः स्फुटाः ।
सुस्फुटा संस्थितिस्तासां कल्प्यतां पण्डितैः पुनः ॥३२१॥
ज्येष्ठादीनामतिक्रान्ते पोष्णादीनामनागमे ।
आर्द्रादीनां समं कुर्यान्नवषड्द्वादशक्रमात् ॥३२२॥
प्रियोन्निर्बलानां प्रियायान्ननारी गुरुश्रीर्न नागः पुरा
ग्रीर्नमार्गम् ।
नदो वा नगो वा पुनर्मे प्रियेशः पुनस्ते खुरार्तिर्नमस्ते
प्रियोसि ॥३२३॥
न वासः प्रनन्दाबलेहाकणादौ प्रियोन्निर्न मेघा प्रनिन्ये
पदान्यः ।

* The succeeding 4 lines omitted in क

आचारसङ्ग्रहः

बलान्यः कुपाक्या हरेर्भात्...क्रमात् पादनाडीभसङ्ख्या

इहोक्ता ॥३२४॥

खमध्यगासु तारासु श्रवणादिषु लग्नजाः ।

नाडीपादश्च नाडी च राशिर्वर्णः प्रकीर्तिताः ॥३२५॥

चाक्षमासे नाथशिला गुरुः सेव्यो लिपिः पटुः ।

युद्धं तथा ततो नेता गुणी सुभक्षिशवो विभुः ॥३२६॥

मृगाळिनोर्हस्त भोगी खरस्तुत्यो गया नटी

तेजोलसद्गतिर्विष्णुः सभा गर्भः कविर्नवः ॥३२७॥

कुम्भे जूके वृषो रागी पुत्रो मान्या प्रियो मधुः ।

अजः शक्तो वशो शम्भुः स्थूलो बाले नगश्चिरम् ॥३२८॥

मीनस्त्रियोर्गतो रोगी नरो मान्या प्रियः...कुध्रीः ।

वसोः पतिर्नाम नभः खलो वीरः सकृत्लिपिः ॥३२९॥

सिंहे चाजे क्षतो रोगी यत्न शाक्यः प्रियो बुधः ।

वत्सः पिता नभे नाभिः कुलं शोत्रं शुको नटः ॥३३०॥

गोर्ककिणोः सती बाला श्रेष्ठा स्तुत्या प्रिया सुधा ।

नदी माता गुणं लेभे वेला चित्रा पुरेशया ॥३३१॥

बीणामासे धृतो भोगो रीद्री स्तुत्या लिपिर्नदेत् ।

राजासक्तो मणः शोभा संगी योगी वरो नरः ॥३३२॥

एकैकनाड्या छायायाः पदसङ्ख्यान्त्र कीर्तिता ।

वर्णाभ्यामङ्गुलपदे दशभ्योऽधस्तु कीर्तिते ॥३३३॥

आचारसङ्ग्रहः

स्फुटान्यमूनि वाक्यानि प्रोक्तराशयन्तसंस्थिते ।

सायनार्कं ततोऽन्यत्र कल्पयेदनुपास्ततः ॥३३४॥

सायनार्कस्यैष्यभागान् गतांशान् चाल्पसङ्ख्याकान् ।

आसन्नवाक्ययोर्भेदगुणितांस्त्रिजज्ञता हरेत् ॥३३५॥

लब्धे वाक्ये धनर्णे स्यादत्यासन्ने यथाविधि ।

अत्यासन्नं वदा वाक्यं स्वल्पमासन्नवाक्यतः । ३३६॥

अत्यासन्ने तदा वाक्ये धनं स्याद्दृणमन्यथा ।

एवं त्रैराशिकात् सिद्धं वाक्यं तत्तद्दिने स्फुटम् ॥३३७॥

अथ प्रोक्तेषु मासेषु मध्यच्छाया प्रदर्शयते ।

भवः साम्बश्चिरं राज्यं यज्ञैः पुण्या वषट् क्रमात् ॥३३८॥

पूर्वापरघटीजातच्छाययोरन्तरं यतः ।

स्वल्पं ततोऽथ लिख्यन्ते समच्छायापदानि च ॥ ३३९॥

नतघटिकास्वेकद्वित्रिचतुष्पञ्चसु क्रमात् ।

चापनक्राळिषु स्तेनो भव्यो मोक्षे कुलं नवः ॥६४०॥

तुलावभाख्ययोस्तानि विद्याद्रुद्रकुलं नभः ।

कन्यामीनाख्ययोर्मानी गोपो यत्र नृरक्षतम् २५॥

मेघसिहाख्ययोर्लग्नं लोके यत्र सुखे शिलाः ।

वीणागोककिषु मुनिःश्राव्यो नेत्रे चरन् बली ॥४२॥

एवं प्रदर्शिता छाया नावाक्षेत्रे प्रसाधिता ।

आचारसङ्ग्रहः

यत्त वेषुवती छाया दुष्टा स्त्रीति निगद्यते ॥३४८॥

शिशिरं कुहरं शकलं व्यङ्गलं सकलं पन्नगं

यानगुः सत्यगुर्व्यगुर्मन्यगुः कुञ्जरः शशिरः ॥३४९॥

मेषादिभानामुदये विनाड्योऽत्र प्रकीर्तिताः ।

आनीयते यदा लग्नं सायनेनोष्णरश्मिना ॥३४९॥

एका एव तदा ग्राह्या राशिमानविनाडिकाः ।

यदा त्वानीयत लग्नं केवलेनैव भानुना ॥३४९॥

अन्या विनाडिका ग्राह्यास्तत्तत्कालोद्भवास्तदा ।

अयनचलनाशेषु बाणचन्द्रमितेऽवेष ॥३४९॥

लिख्यन्तेऽजादिराशीनां विनाड्योर्धोद्भवाः क्रमात् ।

धरायास्तुलायां शिवेड्यावशेषा

पतीष्टा ततः स्यादृषाद्या रतीष्टा

क्षमायां श्रमस्याडवो स्याद्वेष्टा

प्रशस्याः क्षमीयः ऋतुस्याद्वृषाय ॥३४९॥

स्तुतोयं पतिः स्याद्विष्णुश्च शिवस्य

तिलाद्या धराद्या स्तरुण्यस्तरुः स्यत् ।

विनाडिकाभिरेताभिः केवलेन च भानुना ।

प्रसाधितं यद्विलम्बं तन्मुहूर्तं स्फुटं भवेत् ॥३५०॥

अस्मिन् काले विधिरयं ग्राह्यः स्यान्नतु सर्वदा ।

अयनचलनांशानां भेदः स्यात् कालतो यतः ॥३५१॥

शिशिरादिविनाडीभिः मायनेन च भामुना । ३५३॥
 दिनभ्यन्तयनं कार्यं देशेऽस्मिन् सर्वदापि च ॥ ३५४॥
 तत्रापि राशेर्वैषम्यं स्यात्पूर्वापरभासयोः । ३५५॥
 देशान्तरेषु तर्ह्यन्तर्भवन् विनाडिकारः ॥ ३५६॥
 ग्राह्या लं होदयेरेतसामिद्विभ्रदलीरपि । ३५७॥
 लग्नकरणम् ।

एकदशभ्योऽप्याद्राया परतश्च विंशतः । ३५८॥
 नाद्यश्चतस्रः संप्रोक्ता विषाख्या इति सूत्रिभिः ॥ ३५९॥
 अर्के चन्द्रे चाश्विगते यावदकन्दुयुग्मम् । ३६०॥
 नक्षत्रमश्विभं तावत् तत्राप्येकागलं भवेत् ॥ ३६१॥
 राहोरेन्दुवशात् कल्प्यं कदाचिदयन् । ३६२॥
 गोल चायनमन्धो च मालसन्धो च भवेत् ॥ ३६३॥
 एतद्वैधृतचक्रं घणने तं विचिन्त्यताम् । ३६४॥
 प्रदक्षितं चैष्टिकरयः क्वाक्याने गणनं तयः ॥ ३६५॥
 ग्रहः परहितानीतो यो यो मानससाधितः । ३६६॥
 अङ्गाकृतौ द्वावपि तौ मुहूर्ताचारतत्परैः ॥ ३६७॥
 पक्षयोरनयोर्येन साधितो विग्रहः समः । ३६८॥
 दृष्ट्यो भवेत् स एवात्र ग्राह्यः स्यात् परमाण्वनः ॥ ३६९॥
 ग्रहावलोकने चिन्त्यं दृक्कर्मपि च लम्बनम् । ३७०॥
 यतो लम्बनदृक्कर्मवशाद् ग्रहसमागमः ॥ ३७१॥

आचारसङ्ग्रहः

उदयास्तकयासप्तकाले चिन्त्यं विशेषतः ।

अर्केन्द्रोर्ध्वं यस्माद् गणितान् तत्कालतः ॥३६१॥

प्रागेव दृश्यते सर्वदेशेऽपि ग्रहणं तयोः

कर्म यद्ग्रहणे कार्यं दृष्टिसाम्बस्य सिद्धये ॥३६२॥

व्याख्यानं भास्करोक्तस्य तत्तु सर्वं प्रदक्षितम् ।

द्विवारं द्विप्रकारं च गणयित्वाखिलान् ग्रहान् ॥३६३॥

तथा सञ्चिन्त्य द्वांश्च सर्वान् कालं वदद् बुधः ।

मामर्क्षं राशितिथिवारविषोष्णवेधान्

षड्दोषवेदशरपर्वततुल्यद्वयान् ।

शून्याख्यमान्दिकरणान्यपि पाकयोग

स्थूणादिकालविद्ग्रहणार्गलादीन् ॥३६४॥

जन्मतयं च विदादिदिनानि भागै-

र्युक्तानि रन्ध्रभवनमङ्कसङ्गतेन्दुव् ।

कालं द्वांश्च जनकांश्चिन्त्यन् रन्ध्रान्

ज्ञात्वा क्रियासु सकलासु वदेन्मूर्तम् ॥३६५॥

शिष्याणां मन्दबुद्धेनां प्रबोधाय यथाश्रुतम् ।

परमेश्वरनाम्नेतत् कृतमाचारसङ्ग्रहम् ॥३६६॥

परेषां गुणसन्तप्ता न विशन्त्वस्य दुर्जनतः ।

परेषां गुणसन्तुष्टाः प्रविशन्त्वस्य सज्जनाः ॥३६७॥

आचारसङ्ग्रहः समाप्तः ॥

PART-B
Vol. xxiii Part I and II

Trivandrum Sanskrit Series No. 252

General Editor
Dr. K. Appukuttan Nair,
Reader-in-charge.

KĀRYADĪPIKĀ

Published by

THE ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
and
MANUSCRIPTS LIBRARY

KARAVATTOM, TRIVANDRUM

1156/1981

^S
SSANKRIT:

Kāryadīpikā

Published by

DR. K. APPUKUTTAN NAIR,

Reader-in-charge,

General Editor, Trivandrum Sanskrit Series,

O.R. I and Mss. Library,

University of Kerala,

Kariavattom. Trivandrum.

Published in June 1981.

No. of Copies 250.

Price Rs. 3/-

Printed at Kumar Printers,

Thycaud, Trivandrum.

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलि:-२५२

सर्वप्रसाधकः

डाक्टर्. के. अप्पुकुट्टन् नायर्

पौरस्त्यभाषागवेषणहस्तलिखितग्रन्थप्रसाधनकार्यालयः

केरळविश्वविद्यालयः

कार्यदीपिका

११५६/१९८१

अनन्तशयने कुमार प्रिण्टेर्स, मुद्रणालये मुद्रिताः

PREFACE

We are publishing *KĀRYADĪPIKĀ* as No.252 of the Trivandrum Sanskrit Series. This work was first published in the Journal of the Oriental Research Institute and Manuscripts Library Volume 23. This is a small treatise on the Prābhākara School of Pārva Mīmāṃsa. Kumārila Bhaṭṭa and Prabhākara are the two great exponents of the tenets of the Pārva Mīmāṃsa philosophy. According to tradition Prabhākara was the pupil of Kumārila.

Kāryadīdikā is an anonymous work. Our publication is based on a single manuscript (Ms. No 5970 A) belonging to this Institute. The task of preparing this edition was entrusted to Sri V. G. Nampūtīri, Senior Research Officer (Retired) of this Department by Dr. K. Raghavan Pillai, Director and Professor of Sanskrit (Retired). The press copy was prepared by Sri V. G. Nampūtīri. Sri M. Madhavan Unni and Sri S. Muraleedharan Nair, Senior Research Officers and Smt. K. Visweswari Amma, Research officer have helped me in bringing out this edition,

Trivandrum,
1-6-1981.

Dr.K. Appukuttan Nair,
Reader-in-charge,
O.R.I & Manuscripts Library

Trivandrum Sanskrit Series No. 251

General Editor
Dr. K. Appukuttan Nair,
Reader-in-charge.

KUMĀRĪVILASITA

OF
SUDARŚANA

Edited by
M. MADHAVAN UNNI

Published by
THE ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
and
MANUSCRIPTS LIBRARY

KARIAVATTOM, TRIVANDRUM

1156/1981

Trivandrum Sanskrit Series, No 251 .

SANSKRIT:

KUMARIVILASITA OF SUDARSANA

Edited by

M. MADHAVAN UNNI

Published by

DR. K. APPUKUTTAN NAIR,

Reader-in-charge,

O R. I and Mss. LIBRARY,

University of Kerala,

Kariavattom. Trivandrum.

Published in May 1981.

No. of Copies 250.

Price Rs. 5/-

Printed at Kumar Printers,

Thycaud, Trivandrum.

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलि:-२५१

सर्वप्रसाधकः

डाक्टर्. के. अप्पुकुट्टन् नायर्

पीरस्त्यभाषागवेषणहस्तलिखितग्रन्थप्रसाधनकार्यालयः

केरळविश्वविद्यालयः

कुमारीविलसितम्

सुदर्शनविरचितम्

प्रसाधकः

एम्. माधवन् उणि

११५६/१९८१

अनन्तशयने कुमार प्रिण्टेस्, मुद्रणालये मुद्रितम्:

PREFACE

We are publishing as T.S.S. No. 251 'Kumārīvilasita', a prekṣaṇaka written by one Sudarśana, son of Mahīsāra. The work originally appeared through the pages of the Sanskrit Journal of the O.R.I. and Manuscripts Library Vol. 23.

The task of preparing this edition out of a single manuscript belonging to this Library was entrusted to Sri. M. Madhavan Unni, Senior Research Officer by Dr. K. Raghavan Pillai former Director and Professor of Sanskrit. The work relates to the festival of Nārāyaṇīdevi temple in the city of Prapāpura near Daśarathagiri in Kerala. It is hoped that this beautiful prekṣaṇaka will be an addition to the dramatical works of Kerala.

Trivandrum,
28-5-1981

Dr. K. APPUKUTTAN NAIR
Reader-in-charge.
O.R.I. and Manuscripts Library.

INTRODUCTION

We have great pleasure in bringing out Kumārvilasita, a beautiful Prekṣaṇaka, (see sūtradhāra's words "तेन हि कविना कुमारीविलसितं नाम प्रेक्षणकं विनाय मम हस्ते समर्पितमासीत् ।) as T. S. S. No: 251.

The definition of Prekṣaṇaka according to Bhāvaprakāśa is as follows:

पदार्थाभिनयं यस्य ललितं च लयान्वितम् ।

कुरुते नर्तकी यत्र सोऽपि नर्तकः पुनः ॥

.....
क्वचित् गर्भाविमर्शौ स्तः क्वचिद् वृत्तिचतुष्टयम् ।

क्वचिन्नेपथ्यवाक्याढ्यं न कदाचन सूत्रधृतम् ।

एवं प्रेक्षणकं विद्याद् यथा त्रिपुरमर्दनम् ॥

(B. P. G. O. S. No:45 P. P. 263)

The prekṣaṇaka belongs to the Uparūpaka type of Sanskrit drama. Bhoja takes two types of Uparūpakas with some what similar characteristics called Nartanaka and Prekṣaṇaka. Śāradātanaya treats both of them under one head, while describing this type of Uparūpaka, Viśvanātha calls it Prākṣhaṇa. It is to be noted that Śāradātanaya and Viśvanātha define it as असूत्रधारं (without sūtradhāra). Bhoja does not state clearly whether it is असूत्रधारं or not. But the present work begins with a Sūtradhāra.

Contents:

Kumārvilasita contains two characters, Vidyādhara and Vidyādhari. According to Narada's words, they start to Kerala by 'Vimāna' (air) to worship the deity Nā-

rāyaṇidevi in the Prapñca-saṁgraha. From their conversation we get the descriptions of Vārāṇasī, the river Ganga, Maṇikarnikā, the river Godāvarī, the city Kanohī, Hastigiri, river Medavati, Kanakasabha and the Tandava dance performed in it by Natarāja; Kerala, the city Rupa and a lake (saras) in it and an elaborate account of the Yatra festival of the deity of Nārāyaṇidevi- temple.

The Author:-

About the author of the work, we get the following remarks from the text itself:-

भारदाजसमाह्वये जनि महिसिराभिधानी कुधः

श्रीवत्सवपुत्रागतकं कविबालकारसंकेतम् ।

तस्मात्सोऽयमभूत् सुदर्शन इति व्यातोऽनुगृह्णाति यं

निवर्जं दयया प्रपापकृतावासा मुहमतिं ॥

तस्य खलु भवति प्रमादलब्धकवितासीमाग्यस्य,

वाणीवत्सुकलिकामकरन्दस्यन्दमाधुरीव्याः ।

जननन्ति कविप्रवासाः सहस्रसहस्रेषु सान्द्रमानसम् ॥

From the above citations, we know that there was a scholar named Mahisara in the Bhāradvājagotra who was well-versed in Śruti, Smṛti, Purāṇa, Tarka, Kāvya and Alankārasāstra and that his son Sudarśana wrote the present work. It is also stated in the work that the author Sudarśana was an acknowledged poet in his time. Here it may be conjectured whether this Sudarśana is identical with the scholar Sudarśana of Cola country mentioned by Melputtur Narayana Bhattatāni, the author of the Nārāyaṇīya, in his Apāṇīyapramāṇaṭī.

सुदर्शनमतालम्ब्य सोऽयं नारायणोऽधुना ।

वैनतेयं भवताक्षमालम्ब्य स्थातुमारभे ॥ (K. S. C. Part II—

P. 430)

If so, the date of the author may be the same date of Narāyaṇabhaṭṭa i.e. the 16th century A.D.

The identity of Prapāpura and Daśarathagiri mentioned in the work is not definitely known.

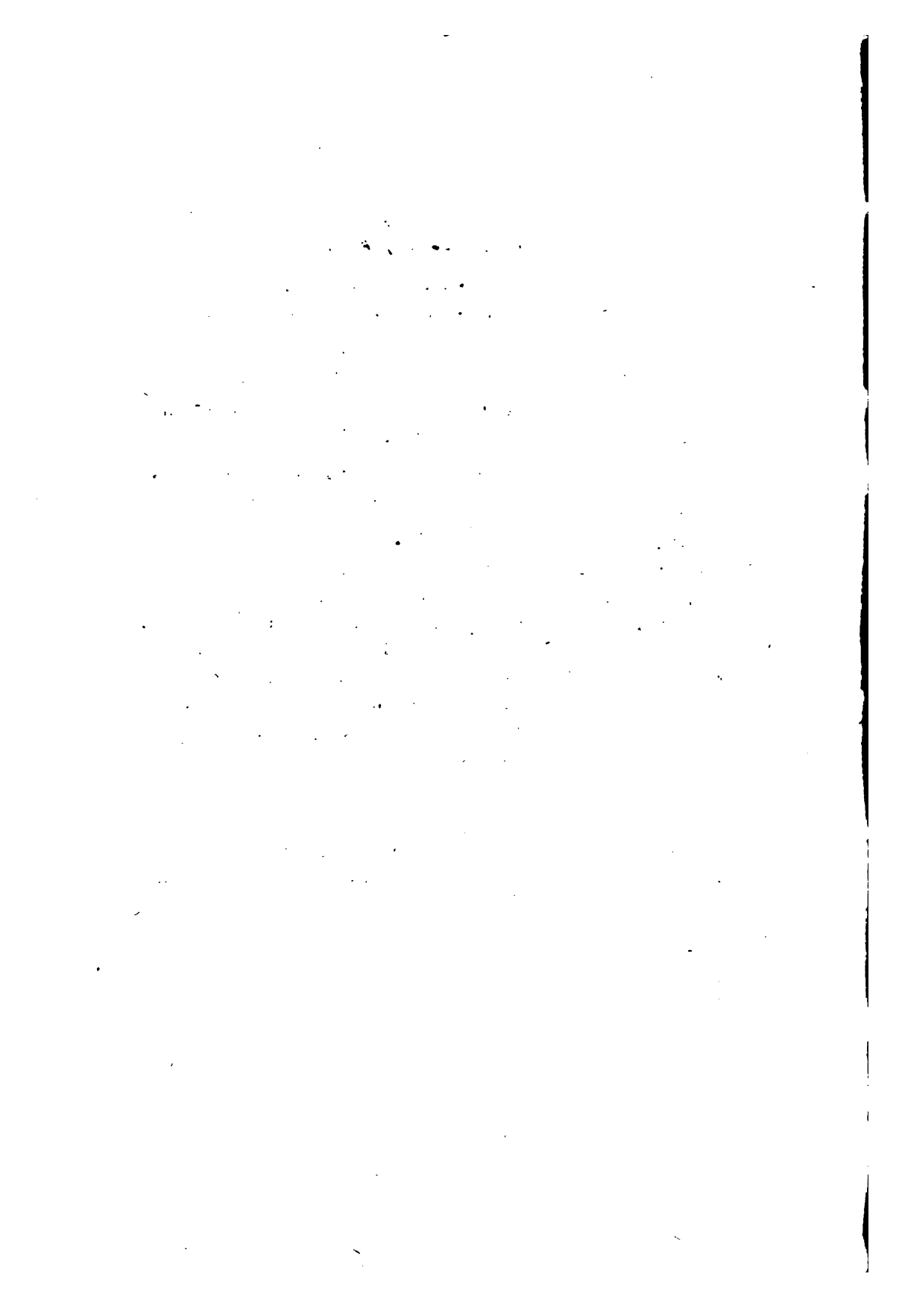
The language of the work is lucid and simple. Some portions are remarkable by their imaginative dictions. It is certain that the poet wrote the work out of his great devotion to the deity of the Prapāpura.

The edition of the work is leased on a single Ms. No. 22505 available in this Institute.

Dr. K. Raghavan Pillai, former Director and Professor of Sanskrit of this Institute and Dr. K. Appukuttan Nair, Reader-in-charge have encouraged me in bringing out of this publication. My thanks are due to them. Sri. A. Ramachandra Sastri, Rtd Senior Research Officer and Sri. S. Muraleedharan Nair, Senior Research Officer have also helped me in editing this work. I express my sincere gratitude to them also.

Trivandrum.
28-5-1981

M. MADHAVAN UNNI
SENIOR RESEARCH OFFICER.

Trivandrum Sanskrit Series No. 250

General Editor
Dr. K. Appukuttan Nair,
Reader-in-charge.

ĀCĀRASAMGRAHA

OF
PARAMESVARA

Edited by
K. VISWESWARI AMMA

Published by
THE ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
and
MANUSCRIPTS LIBRARY
KARIAYATTOM, TRIVANDRUM
1156/1981

SANSKRIT:

ĀCRASAMGRAHA OF PARAMESVARA.

Edited by

K. VISWESWARI AMMA

Published by

DR. K. APPUKUTTAN NAIR,

Reader-in-charge,

General Editor, Trivandrum Sanskrit Series,

O R. I and Mss. LIBRARY,

University of Kerala,

Kariavattom. Trivandrum.

Published in May 1981.

No. of Copies 500.

Price Rs. 6/-

Printed at Kúmar Printers,

Thycaud, Trivandrum.

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलि:-२५०

सर्वप्रसाधकः

डाक्टर् के अप्पुकुट्टन् नायर्

पौरस्त्यभाषागवेषणहस्तलिखितग्रन्थप्रसाधनकार्यालयः

केरळविश्वविद्यालयः

आचारसङ्ग्रहः

परमेश्वरविरचितः

प्रसाधिका

के. विश्वेश्वरि अम्म

११५६/१९८१

अनन्तशयने कुमार प्रिण्टेस, मुद्रणालये मुद्रितः

of the [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

PREFACE

We are publishing as T.S S. No 250 "*Ācārasamgraha*", a work on Astrology. The work first appeared through the pages of the Sanskrit Journal of the Oriental Research Institute and Manuscripts Library. The author of the work is Vajāśēri Parameśvaran Namputiri, a renowned astrologer who belonged to S. Malabar in Kerala. He has written many books both on Astrology and Astronomy.

The task of preparing this edition of the work from 32 manuscripts and one transcript was entrusted to Smt. K. Visweswari Amma, a Research Officer of this Institute by Dr. K. Raghavan Pillai, Director and Professor of Sanskrit, (Retired). It is hoped that this work dealing with the selection of auspicious moments for the commencement of important functions in one's life will be very useful to anyone who believes in Astrology.

Trivandrum

1-4-1981

Dr. K. Appukuttan Nair

INTRODUCTION

Astrology or the science of prediction can be broadly divided into three sections, the natal (jātaka) the horary (praśna) and the electional (muhūrta). The first consists in interpreting horoscopes based on the time of birth of persons or incidents. The second consists in interpreting horoscopes based on the time of queries. In the third one constitutes a horoscope and selects a time for one's actions which will give the utmost benefit to those deeds.

Now let us see what Muhūrta is. A Muhūrta is that particular time which is auspicious to the performers of the vedic rites and helps to remove the obstacles that may confront them and thereby enables them to gain the utmost results of their actions. Muhūrta has also a very important part to play in the day to day life of human beings. All important routine functions must be commenced choosing auspicious times. The significance of the selection of auspicious time for the performance of important functions in one's daily life cannot be overlooked. It helps one to tide over the difficulties that may crop up and will lead to the happy conclusion of the action. One may have all the facilities needed for the easy performance of an action. But sometimes it so happens

१ मुहुर्मृदुस्वारयते कर्तारं श्रौतकर्मणाम् ।

तस्मान्मुहूर्ते इत्याहुर्मृतयस्तत्त्वदशिनः ॥

Gṛhya Sūtra Bhāṣya of Sankara

that in spite of all the facilities he has, one has to face so many difficulties that stand in the way of the happy conclusion of the deed. This is definitely due to the negligence on the part of the performer to select an auspicious time for the commencement of the deed. Evils or hindrances that may accompany a function can be averted or at least minimised to a great extent by choosing an auspicious time for that function. It is believed that even widowhood predicted in a female horoscope can be averted by careful selection of an auspicious time for the marriage. Herein lies the importance of this branch of Astrology.

There are different types of doṣas which have to be avoided in the selection of auspicious time. As the author of the work says, in this age of Kali it is very difficult to get a muhūrta which is completely free from faults or doṣas. The astrologer should be scrupulously careful in selecting a time which is least faulty and abounds in merits or guṇas. It is believed to be highly sinful on the part of the astrologer who selects a time without carefully going through even the minutest details as to the extent of the doṣas and guṇas. It is his duty to prescribe expiatory measures for the doṣa, if there is any, in the selection of the muhūrta.²

Content

The work begins with a salutation to the Sun. The author then explains that he has undertaken the work for the benefit of his disciples. The text is appropriately entitled 'Ācārasaṁgraha' since it purports

2. cf Slokas 15 & 16

to deal succinctly with the important functions. Though it is an epitome, it must be admitted that the author has covered a wide field. Altogether there are 367 stanzas mostly in the Anuṣṭubh metre. There are 34 sections in which the subject matter is treated. While some are briefly dealt with in a stanza or two, others are treated in greater details. The various topics occurring in the text are mentioned below:

The first two prakaraṇas 'Doṣaṅgaṇanam' consisting of 15 slokas and 'Doṣavidhi' consisting of 23 slokas contain a list of doṣas which have to be avoided in the selection of muhūrtas. The third section is 'Vivāhavidhi' comprising 13 slokas wherein the author narrates several doṣas to be avoided in prescribing an auspicious time for marriage. The 'Sekaavidhi' is a small prakaraṇa consisting of 7 slokas. After that in 6 slokas the author narrates the muhūrta for Pumsavana a ceremony performed on a woman's showing signs of conception with a view to the birth of a son. In 'Seemantavidhi' consisting of 7 slokas, the muhūrta for Seemanta a purifactory rite observed by women in the 4th, 6th or 8th month of their pregnancy, is discussed. The next section 'Jātākarmaavidhi' is a very small one consisting of only one sloka. The 'Karna vedhavidhi' discusses in 6 slokas, the muhūrta for the boring of ears of the child. The next section 'Nāma-Karaṇavidhi' contains 8 slokas and it gives the muhūrta for the naming of the child. The auspicious time for taking the child out for the first time into the open air is given in one sloka in the next prakaraṇa viz., 'Upaniṣkrāmaṇavidhi'. The Annaprāśanavidhi is a long prakaraṇa consisting of 16 slokas wherein the au-

thor gives the muhurta for the ceremony of giving the child food to eat for the first time. 'Caulavidhi' or the ceremony of tonsure is discussed in 9 slokas. Next section is the 'Akṣarārambhavidhi', which consists of 5 slokas. The 'Vratagodānasnāna vidhis' is a very long prakarana comprising 23 slokas. This is followed by the section 'Vedārambhavidhi' wherein the auspicious time for the commencement of the study of the Vedas is given in 5 slokas. The next prakaraṇa is 'Pratiṣṭhāvidhi' which gives the muhurta for the consecration of idols. There are 9 slokas in this prakarana. In the next section 'Gṛhavidhi' the author narrates in 10 slokas the auspicious times for the commencement of the construction of a building, first entering the house, digging of well etc. This section is followed by 'Sastrabandhavidhi' which consists of 7 slokas. The next prakaraṇa 'Sancayanavidhi' consisting of 19 slokas deals with the selection of muhurta for the after-death ceremonies. After that comes the 'Yātrāvidhi' in which the muhurta for travels of any kind is discussed in 6 slokas. The next section 'Kṛṣiavidhi' includes selection of good time for yoking the bullocks, ploughing the field etc. There are only 4 slokas in this section. The 'Bijavāpanavidhi' comprising 10 slokas describes the selection of time for sowing the seeds. The author narrates the auspicious days for the cultivation of different types of crops. 'Auśadhavidhi' consists of 9 slokas and it describes the selection of auspicious days for the commencement of treatment for the different types of diseases such as eye diseases, leprosy etc. The next prakarana 'Dhānyavṛddhividhi' is a small one consisting of only 3 slokas. 'Vastravidhi' prakarana comprising 3 slokas

mentions the auspicious time for wearing new clothes for the first time. The 'Vivāhānukūlya' prakarana is a very long section consisting of 42 slokas. In addition to the main eight yogas for the matching of horoscopes in matrimony the author gives other yogas followed by the Paṇdyas and the Colas. The colophon appears towards the end of this prakarana. In almost all manuscripts, the work ends with this prakarana. In two manuscripts. (Ms 1055 D and Ms 366 A) there are two more prakaranas Tārādiphalam and Lag-nakaraṇam. The last but one sloka in these two manuscripts discloses the name of the author.

Uḷḷār S. Paramesvara Iyer³ and Vaṭakkumkur Rajā-rjavarma Raja⁴ mention two different Ācārasamgrahas. Among the four slokas quoted by Rajārājavarma as belonging to one Ācārasamgraha, the opening stanza⁵ does not appear in the present edition, but the other three slokas are found in the course of this work.

3 Uḷḷār S. Paramesvara Iyer Kerala Sahitya Caritram. Published by Kerala University (K. S. C) Part III (1955) p. 210.

4 Vaṭakkumkur Rajarajavarma Raja Keraliya Samskrta Sahitya Caritram Mangalodayam Press Trichur (K, S, S.C) Part II (1122 ME) pp 686—7 & Part III (1125 M.E) p.p 394-5

5 यस्योदयास्तमयोः

सुदृग्कुटनिघृष्टचरणकमलेऽपि ।

कुरुतेऽञ्जलिं त्रिनेत्रः

स जयति धाम्नां निधिः सूर्यः ॥ K. S.S.C III (1125 ME)

-p.394

So we cannot say that the two *Ācārasamgrahas* are entirely different since some stanzas are found common to both.

The author

The author of the work is *Parameśvaran Nampūtiri* as we know from the penultimate stanza.⁶ We get only very little information about his personal details from this work. He was a *Nampūtiri* Brahmin of the *Bhṛgu* Gotra and belonged to *Āsvalāyana Sūtra* as is understood from the *Bālasankara* of *Mazhamangalam Sankaran Nampūtiri*. He hailed from a family of scholars famous for studies in Astrology as well as Astronomy and he occupies a very high place among the astrologers of Kerala. A reference about *Parameśvara's Siddhāntadīpikā* contained in the *Āryabhaṭṭiyabhaṭṭya* of *Nilakanṭha Somayāji* (also known as *Kelallur Comatiri*) enables us to know that *Parameśvara* was a resident of the village called *Ālattūr* (the Sanskritised form of which is "*Aśvattha grāma*") in South Malabar in Kerala⁷. *Parameśvara* was a member of the famous *Vaṭaśṣeri* (also called *Vaṭaśṣeri*) *Ilam* and he is often referred to as *Vaṭaśṣeri Nampūtiri*. From the personal references made by him

6 शिष्याणां मन्दबुद्धीनां प्रबोधाय यथाश्रुतम् ।

परमेश्वरनाम्नैतत् कृतमाचारसङ्ग्रहम् ॥ ३६६

7 *Āryabhaṭṭiyabhaṭṭya* of *Nilakanṭha Somayāji* T.S.S. 185 (1957) p. 155

"अश्वत्थग्रामजो भार्गवः परमेश्वरः सिद्धान्तदीपिकायां....."

in his other works⁸ we understand that his house was situated on the northern bank of the River Nīla or Bhāratapuzha where it joins the sea. In Goladīpikā⁹ Paramesvara gives the exact location of his village. His village was eighteen yojanas to the west of the central (Ujjain) meridian and had a cine latitude of 647 which corresponds to 10° 51' North¹⁰

Nothing is known of Paramesvara's parentage. The colophon¹¹ in this work states that Paramesvara was the grandson of the disciple of the renowned

-
- 8 Līlavativyākhyā "नीलायाः सागरस्यापि तीरस्थः परमेश्वरः"
Vide K. S. C Part II (1970) p. 115; Sāryasiddhāntavyākhyā "नीलाब्धयोः सङ्गमात् सौम्ये स्थितेन परमादिना Vide K S.C Part II (1970) p. 116

Goladīpikā नीलायाः सौम्यतीरेऽब्धेः कूलस्थः परमेश्वरः

- 9 Goladīpikā edited by K. V. Sarma Adayar Library and Research centre, Adayar Madras (1957) P. 68
समरेखायाः पश्चादष्टादशयोजनान्तरे ग्रामे स्वकृतषट् (647)
तुलीतेऽक्षे वसता शाकेऽक्षषट्चन्द्रमिते... .."

- 10 Vide Drgganita edited by K. V. Sarma V. V. R Institute Hoshiarpur (1963) Introduction p. XVI

- 11 पितुः पितुर्मै गुरुरग्रजन्मा गोविन्दनामा भुवि विश्रुतो यः ।
तेनदित्रो यो गुरुपङ्क्तो मां प्राप्तः स आचार इह प्रदिष्टः ॥²⁷⁹
Ullār gives this sloka with slight variation.
".....भुवि यः प्र सिद्धः । गुरुभक्तितो..." K.S.C part II
(1970) p. 108

Govinda, author of Muhūrtaratna who belonged to Ālattūr village in Talakkulam in South Kerala. The colophon¹² in Parameśvara's commentary on the Muhūrtaratna of Govinda strengthens this view.

Parameśvara was the disciple of Rudra as is clear from the beginning of his Vākyakaraṇa¹³ This Rudra is different from Rudra who wrote Vivarana commentary on the Hora of Varāhamihira. Besides the main preceptor Rudra, Parameśvara had other preceptors like Nārāyaṇa, son of one Parameśvara, Mādhava etc.¹⁴ He was the guru of Nilakanṭha Somayaji¹⁵ He was a contemporary of the renowned astrologer Putumana Cormātiri,¹⁶ author of Karaṇapaddhati, Jātākādeśamārga, Smārtaprāyaścitta and Nyāyaratna.

Date Parameśvara makes no mention about the date of composition of his Ācārasamgraha. His

-2 "इति गोविन्दशिष्यपौत्रेण परमेश्वरेण कृते मुहूर्तरत्नव्याख्याने..."

13 "पूज्यपादस्य रुद्रस्य शिष्योऽहं परमेश्वरः"

Vide Vatakkumkur Rajarajavarma raja K.S.S.C Part I p. 216

14 Āryabhatīya bhāṣya of Nilakanṭha. Uty. of Travancore Skt. Series No. 185 (1957) p. 154. "

"परमेश्वरस्तु रुद्रपरमेश्वरात्मजनागायणमाधवाशिष्यो गोलविद्भ्यो गणितगोलयुक्तीरपि बाल्येव सम्यग् गृहीत्वा समदृग्गणितं चकार ।"

15 Nilakanṭha Āryabhatīya Bhāṣya P 27

"अत एवोक्तमस्मदाचार्येण गोळदीपिकायां..."

16 Vide Vatakkumkur Kerala Sahitya Caritram Carcayum Pūraṇavum (K. S, C. C & P) Part I (1967) P 215

Drgganita was composed in the Saka year 1353¹⁷ which corresponds to 1431 A. D. His Goladīpika II was written in the Saka year 1365¹⁸ which is equivalent, to 1443 A. D. It is said that Parameśvara has spent a long period of 55 years observing the solar and the lunar eclipses and making astronomical calculations before he completed his Drgganita. Though this may be a little exaggerated statement, we can be sure that he composed the work after careful and scrupulous astronomical observations. Another clue to the date of Parameśvara may be got from the fact that Keṇallār comatiri who was born in 618 M.E refers to Parameśvara as his ācārya. In the light of these evidences Parameśvara's date may be fixed to be between about 1350 and 1450 AD

Works¹⁹ Parameśvara has written many works, independent works as well as commentaries both on Astrology and on Astronomy. His works are

- 1) Ācārasamgraha The present edition
- 2) Drgganita - a work on Astronomy edited by K.V. Sarma, V. V R. Institute, Hoshiarpur
- 3) Goḷadīpikā I edited by T. Ganapati Sastri, T.S.S 49
- 4) Goladipika II²⁰ edited by K.V. Sarma Adayar Lib.

17 "एवं दृग्गणितं शाके त्रौषुविश्वमिते कृतम्" Drgganita II - 46

18 "शाकेऽष्टषट्त्रिचन्द्रमिते...goḷadīpikā

19 See for a list of his works Dr. S. Venkitasubramony Iyer Kerala Skt Literature & Bibliography Uty of Kerala, 1976, p. 63; Also K. V. Sarma, Introduction to Drgganita

20 Uḷḷūr makes no mention of this Goḷadīpika. Vide Vaḷakkumkur. KSCC & P Part I (1957) Page 217

rary and Research Centre, It was written in the Śaka year 1365. This work, though similar to the previous one differs from it in content and mode of narration.

- 5) Siddhāntadīpikā, a commentary on the Mahābhāskariyabhāṣya of Govindasvāmi.
- 6) Karmadīpikā ²¹ a commentary on the Mahābhāskariya of Bhāskara I
- 7) Āryabhaṭīyavyākhyā, also called Bhaṭadīpikā, a commentary on Āryabhaṭīya.
- 8) Muhūrtaratnavyākhyā, a commentary on the Muhūrtaratna of Govindasvāmi
- 9) Līlavatīvyākhyā, a commentary on the Līlavati of Bhāskara II
- 10) Laghubhāskariyavyākhyā, a commentary on the Laghubhāskariya of Bhāskara I
- 11) Jātakakarmapaddhativyākhyā, a commentary on Śrīpati's Jātakakarmapaddhati.
- 12) Jātakapaddhati, an independent work on Astrology.
- 13) Praśnaṣatpancāśikāvṛtti also called Pārameśvari ²² The text is written by Pythuyāsa, son of Varāhamihira.
- 14) Sūryasiddhāntavivaraṇam
- 15) Vākyakaraṇam This gives several tables used in

21) Ullūr says that Karmadīpikā which is a commentary on Āryabhaṭīya is also called Bhaṭadīpikā. Vide Ullūr KSC Part II (1970) p. 114 Vaṭakkumkur says that Karmadīpikā is a commentary on Mahābhāskariya and Bhaṭadīpikā is a commentary on Āryabhaṭīya. Vide K.S.C.C. & P Part I (1967) p. 220

2 Vide Ullūr K.S.C Part II (1970) P.116

astronomical calculations and also the derivation of these tables.

- 16 Grahaṇamaṇḍanam
- 17 Grahaṇaśṭakam
- 18 Vyatipātāṣṭakavṛtti
- 19 Grahaṇanyāyadīpikā
- 20 Goladīpikāvṛtti edited with text Goladīpikā II by K. V. Sarma.
- 21 Pārameśvaram. a commentary on the Laghumānasakaraṇa of Munjāla
- 22 Pārameśvaram ²³

Pārameśvara mentions three other works of his in a verse at the end of his commentary on Mahābhaskariya and they are Muhūrtaśṭakadīpikā, Vākyāṭīpikā and Bhādīpikā.²⁴

Manuscript Material.

The present edition of Ācārasamgraha is based on the following manuscripts, all in Malayalam script.

- 1 Ms. 1055 D- क

Complete - 18 folios - 9 lines per page and 40 letters per line - Size of folio 22×5 cms - No. of granthas 400

- 2 Ms 19878 - ख

23 Vide Rajaraja varma Raja K. S. S. C Part II p 502

24- मुहूर्तष्टिकसिद्धान्तवास्यभान्यायकर्मणाम् ।

दोहिकां गोलभट्टयोश्चकार परमेश्वरः ॥

Vide Introduction to Drggainta edited by K.V. Sarma.

Complete. 28 folios-11 lines per page and 22 letters per line.- Size of folio 15.5 cms × 5 cms. -No. of grandhas 400.

3 Ms. 366 - A - ग

Complete but for 2 folios in the middle - 59 folios. 4 lines per page and 27 letters per line - Size of folio 20 cms × 2 cms - No. of grandhas 400.

4 Ms. 517. B - व

Incomplete - 18 folios - 8 lines per page and 38 letters per line - Size of folio 32 cms × 5 cms - No. of grandhas 350

5 Ms. 19933. C - ङ

Incomplete - Extends only up to Vivāhānukālya prakaraṇa - 12 folios - 9 lines per page and 47 letters per line - Size of folio 36.5 cms × 5 cms. No. of grandhas 300

6 Ms. 515 B - च

Incomplete - Extends only up to Vivāhānukālya prakaraṇa - 30 folios - 9 lines per page and 16 letters per line - Size of folio 14 cms × 5 cms - No. of grandhas 300.

7 Ms. 5113 A - छ

Incomplete - Extends only upto Vivāhānukālya prakaraṇa - 20 folios. - 8 lines per page and 30 letters per line - Size of folio 23.5 cms × 4 cms. No. of grandhas 300.

8 Ms. 5824. B - ज

Incomplete - Extends only upto Vivāhānukālyā prakaraṇa 20 folios - 7 lines per page and 35 letters per line - Size of folio 28 cms × 4.5 cms - No of grandhas 300.

9 Ms. 16736-A—अ

incomplete - Extends only upto Vivāhānukālyā prakaraṇa - 9 folios - 9 lines per page and 58 letters per line - Size of folio 37.5 cms × 4.5 cms - No. of grandhas 300. The date of the manuscript is given as 1024 M E

10 Ms. 16806.A — अ

Incomplete - Extends only upto Vivāhānukālyā prakaraṇa - 21 folios - 8 lines per page and 35 letters per line - Size of folio 28.5 cms × 5cms — No of grandhas 300

11 Ms. 1025 -B — अ

Incomplete - Extends only upto Vivāhānukālyā prakaraṇa — 23 folios 7 lines per page and 28 letters per line - Size of folio 21.5 cms × 4 cms - No of grandhas 300.

12 Ms. 2243. B - अ

Incomplete - Extends only upto Vivāhānukālyā prakaraṇa - 21 folios - 8 lines per page and 29 letters per line - Size of folio 24 cms × 4.5 cms - No of grandhas 300.

13 Ms. 10634-A- ङ

Incomplete - Extends only upto Vivāhānukūlya prakāraṇa - 31 folios - 8 lines per page and 20 letters per line - Size of folio 18.5 cms × 4 cms - No of grandhas 300

14 Ms. 19879 ढ

Incomplete - Extends only upto Vivāhānukūlya prakāraṇa - 10 folios - 9 lines per page and 58 letters per line - Size of folio 44.5 cms × 5 cms - No of grandhas 300

15 Ms. 18286 A — ण

Incomplete - Extends only upto Vivāhānukūlya prakāraṇa — 25 folios — 9 lines per page and 21 letters per line — Size of folio 18 cms × 4.5 cms - No. of grandhas 300. The manuscript is a bit damaged.

16 Ms 14839. C - ण

Incomplete - Extends only upto Vivāhānukūlya prakāraṇa - 17 folios - 9 lines per page and 38 letters per line - Size of folio 29.5 cms × 4 cms — No. of grandhas 300. The manuscript is damaged.

17 Ms. 17425— A — ण

Incomplete — Extends only upto Vivāhānukūlya prakāraṇa — 32 folios — 6 lines per page and 24 letters per line — No. of grandhas 300 — The manuscript belongs to Kizhittānārāṣṣāri Māṭham. and is very old and damaged

18 Ms. 18426 B — ढ

Incomplete — Extends only upto Vivāhanukūlya prakaraṇa - 22 folios - 10 lines per page and 2 letters per line - Size of folio 19cms × 6 cms No. - of grandhas 300. The manuscript is torn and the folios are not numbered properly.

19 T. 238 ख

Incomplete - Extends only upto Vivāhanukūlya prakaraṇa 34 folios - 20 lines per page and 16 letters per line - No of grandhas 300.

20 Ms. 12367— A — न

Incomplete — comes to an abrupt stop in the middle of Vivāhanukūlya prakaraṇa — 34 folios — 7 lines per page and 20 letters per line — Size of folio 20.5 cms × 3.5 cms — No of grandhas 290.

21 Ms: 13478.A — त

Incomplete - Extends only upto Vastravidhi prakaraṇa 18 folios - 6 lines per page and 39 letters per line Size of folio 27 cms × 4 cms No. of grandhas 260.

22 Ms. 21135. A क

Incomplete - comes to an abrupt stop in the middle of Auśadhavidhi prakaraṇa - 17 folios - 7 lines per page and 29 letters per line — Size of folio 23.5 cms × 4 cms No. of grandhas 220. The manuscript is damaged and two folios in the middle are missing.

23 Ms. 17830. A - ञ

Incomplete - The manuscript is damaged and the folios are torn. No of grandhas 200

24) Ms. 21971. A — ञ

Incomplete - The manuscript is much damaged and the folios torn.

25) Ms. 19877 — ञ

Incomplete. The manuscript is very much damaged.

26) Ms.C.1864. A — य

Incomplete - Extends upto Sancayanavidhi. The rest of the manuscript is completely damaged. No. of folios 17 - 6 lines per page and 24 letters per line. Size of folio 18.5 cms. × 3 cms. No. of grandhas 160.

27) Ms. 18277. A — र

Incomplete - Extends only upto Gṛhavidhiprakaraṇa - 8 folios - 10 lines per page and 36 letters per line - Size of folio 24 cms × 4 cms - No. of grandhas 180. The manuscript is damaged.

28) Ms. 13479. D — ल

Incomplete - 8 folios - 8 lines per page and 30 letters per line - Size of folio 27 cms × 4.5 cms - No. of grandhas 120 The manuscript is damaged.

29) Ms CM 566 B - व

Incomplete - Many folios are missing at random - 10 folios - 6 lines per page and 20 letters per line - Size of folio 18 cms × 4.5 cms - No. of grandhas 75.

30) Ms. 1852. E - ण

Incomplete - Contains only Vivāhānukālyaprakaraṇa - 3 folios - 9 lines per page and 37 letters per line - Size of folio 23.5 cms × 3.5 cms - No. of grandhas. 60.

31) Ms. 624. A — ण

Incomplete - 4 folios - 5 lines per page and 12 letters per line - Size of folio 34.5 cms × 3 cms - No. of grandhas 50.

32) Ms. 17577. B — ण

Incomplete - Contains only the first 18 slokas. 7 folios - 7 lines per page and 12 letters per line - Size of folio 17.5 cms × 2.5 cms. No. of grandhas 9.

Acknowledgement

I greatly acknowledge my indebtedness to Dr. K. Raghavan Pillai, Director and Professor of Sanskrit (Retired) for his valuable direction and suggestions in bringing out this publication. I am also, thankful to Sri M. Madhavan Unni and S. Muralidharan Nair, Senior Research Officers who helped me in publishing this work. Dr. K. Appukuttan Nair, Reader-in-charge also deserves my sincere thanks for his co-operation in bringing out this edition.

Tiruvandrum,
15-1-'81

K. Visweswari Amma
Research officer
O. R. I & Mss. Library

विषयानुक्रमणिका

विषयः

श्लोकसङ्ख्या

वन्दनश्लोकः	१
ग्रन्थारम्भः	२
दोषगणनम्	३-१७
दोषविधिः	१८-४५
विवाहविधिः	४६-५८
सेकविधिः	५९-६५
पुंसवनविधिः	६६-७१
सोमन्तविधिः	७२-७८
जातकर्मविधिः	७९
कर्णवेधविधिः	८०-८५
नामकरणविधिः	८६-९३
उपनिष्क्रामणविधिः	९४
अन्नप्राशनविधिः	९५-११०
चोलविधिः	१११-१८
अक्षरारम्भविधिः	११९-२३
उपनयनव्रतगोदानस्नानविषयः	१२४-४६
उपाकरणविधिः	१४७-५१
वेदारम्भविधिः	१५२-५७
प्रतिष्ठाविधिः	१५८-६६
गृहविधिः	१६७-७६
शस्त्रबन्धविधिः	१७७-८३
सञ्चयनविधिः	१८४-२०२
यात्राविधिः	२०३-२०८
कृषिविधिः	२०९-१२
बीजवपनविधिः	२१३-२२
भोषधविधिः	२२३-३१
धान्यवृद्धिविधिः	२३२-३४
वस्त्रविधिः	२३५-३७

विषयः

श्लोकसङ्ख्या

विवाहविधिः	२३८-७९
विवाहयोगाः	२३८
राश्यानुकूल्यम्	२३९-४२
राशीशानुकूल्यम्	२४३-४४
वश्यानुकूल्यम्	२४५-४७
माहेन्द्रानुकूल्यम्	२४८
गणानुकूल्यम्	२४९-५४
योन्यानुकूल्यम्	२५५-५६
दिनानुकूल्यम्	२५७-५९
स्त्रीदीर्घानुकूल्यम्	२६०
रज्जुवेधानुकूल्ये	२६१-६४
चित्तानुकूल्यम्	२६६
चोळानुकूल्यम्	२६७
पाण्ड्यापुकूल्यम्	२६८
आयव्ययानुकूल्यम्	२६९
अष्टकवर्गानुकूल्यम्	२७०-७२
सामान्यफलम्	२७३-७८
ग्रन्थकर्तृसूचना	२७९
तारादिफलम्	२८१-९०
ताराणामाकारसङ्ख्यास्थानानि	२९०-३२०
लग्नकरणम्	३२१-५३
विषनाड्यः	३५४
दोषलक्षणानि	३५५-३६५
ग्रन्थकर्तृनाम	३६६
समापनश्लोकः	३६७

श्लोकानुक्रमणिका

श्लोकादिः	पुटम्	श्लोक सङ्ख्या	श्लोकादिः	पुटम्	श्लोक- सङ्ख्या
अङ्गीकृतोऽयं	३५	१९७	अन्वेषणीया	१४	८२
अजवायू	५०	२६३	अपक्रमचरादौ	२०	११६
अतिक्रमेद्या	३६	२००	अपराह्णं च	१६	९२
अतिवृष्टि-	४०	२१७	अरिव्ययसुखस्थो	२३	१३४
अतो विचिन्त्या-	५८	२९७	अविज्ञाय तु	३	१६
अत्यासन्ने	६३	३३७	अर्कभूमिज-	४४	२३६
अथ प्रोक्तेषु	६३	३६८	अर्कलग्ने मृति-	२४	१३९
अथवा यद्विद्या-	२७	१५७	अर्कवारे तु	४१	२२०
अदितिश्च	३४	१९०	अर्कचिश्चयादि	४३	२२९
अधिमासादि-	१९	११०	अर्करिमन्द-	९	५३
अधिमासे हि	२६	१५१	अर्करूढात्तु	३१	१७९
अनतीत्य तु	३६	१९९	अर्करूढे ततोऽङ्के	४६	२८३
अनध्यायनिषिद्ध-	६	३४	अर्को चन्द्रे	६५	३५५
अनध्याययेऽत्र	२२	१२३	अर्केन्दुभूमौना	४६	२४५
अनाद्यः पुंसवो	१२	६७	अष्टबन्धस्तु	२९	१६६
अन्धकाणाक्षि	४३	२३१	अष्टमे सप्तमे	२२	१२४
अन्धे शत्रोः	३२	१८३	अष्टम्यास्साष्टकाया-	२७	१५४
अन्नेऽदिति-	१७	९७	अष्टम्यौ च	५	२७
अन्यत्रापदि	११	६२	अष्टम्योऽशीतितमेऽंशे	५२	२७३
अन्या विनाडिका	६४	३४८	अष्टाशीत्यंशक-	३	१३
अन्येन्दोः शुक्लाक्षं	५२	२७२	अष्टोत्तरशतंशं	७	४०

श्लोकादिः
 अष्टौ दिनाधिप
 असम्भवे तु
 असुरगणोत्था नारी
 असुरगणोत्थे पुरुषे
 अस्मिन् काले
 आकारसङ्ख्या
 आचारस्य
 आचार्यं चान्नदातारं
 आदत्तभं दम्पति-
 आद्योऽन्येषु
 आर्द्रायां च भरण्यां
 आळुपे सूरणे
 आश्वलायल-
 आषाढभरणी
 इति यैः पद्यते
 इति लग्नस्य
 इत्युक्ते तस्य
 इत्येषा गृह्यते
 इन्द्राग्निपितृ
 उक्ता मुहूर्त-
 उच्चादिराशिग-
 उत्कापते च
 उत्तरामित्रमित्येते
 उदयादुदयान्तं
 उदयास्तमया-
 उपाकृत्युत्तरे
 एक एवानयोः
 एका एव तदा
 एकादशभ्यो

पुटम्	श्लोक सङ्ख्या
४	२१
१४	८१
४८	२५३
४८	२५२
६४	३५१
५८	२९६
१	२
२९	१६५
५२	२६८
१८	१०३
२८	१६२
४१	२१९
६	१४९
५३	२७५
५९	३०२
११	६५
१४	८३
४३	२३०
३७	२०५
६	३५
२३	१३२
४	२३
९	५१
१५	८८
६६	३६१
२६	१५२
५	२५
६४	३४७
६५	३५४

श्लोकादिः	पुटम्	श्लोक- सङ्ख्या
एकादश्या	१७	९८
एकार्गलोऽष्टमो	७	४२
एकैकनाड्या	६२	३३३
एकोद्दिष्टं वपेत्	३३	१८७
एकोऽपि दोषो	५३	२७६
एतद्वैधनचकार्ध-	६५	३५७
एते त्रयश्चान्द्र-	५	२६
एते दोषाः	८	४३
एवं प्रकल्पिता	६१	३२१
एवं प्रदर्शिता	६३	३४४
ओजात् स्त्री-	४६	२४२
कन्याया जन्मेन्दो	५२	२७०
कराक्षिनाभिः	५७	२९२
कर्किकन्या-	३२	१८०
कर्किकस्त्रीखटगो	३०	१७१
कणोऽदितिद्वि-	१४	८०
कर्षणं बीज-	४१	२२२
कर्षणे वर्जयेद्	३८	२१०
कलावदोषः	३	१५
कविं च यथ	३४	१८८
काले चावतनं	८	४४
कृत्राकिंवारी	१३	७३
कुम्भे जके	६२	३२८
कुम्भे याति	६०	३११
कुर्यात् प्रनिष्ठां	२८	१५८
कृष्णपक्षप्रतिपदि	५	३०
केतोश्चारस्तु	१८	१०२
कैश्चित् मूलभं	६०	३१३
कोषीतकस्य	१५	८७

श्लोकादिः	पुटम्	श्लोक सङ्ख्या	श्लोकादिः	पुटम्	श्लोक-- सङ्ख्या
कीर्तितकानां	२४	२४१	चरवीणाळि-	४१	२२४
क्षोरं विवर्ज्यं	१९	११३	चराख्या राशयो	१६	९०
क्ष्वेलं कुञ्जं	४०	२१५	चराक्षाश्चाधोमुखा	४२	२२८
क्ष्वेलस्य	४०	२१६	चापमासे नाथ-	६२	३२६
स्वगा अनुस्तुतीये	५९	३०६	चापादिन्द्रस्य	५७	२८९
खमध्यगतः	५८	२९५	चित्राद्वयजा	४१	२२३
खमध्यगासु	६२	३२५	चित्राशुक्प्रतिपद्	३९	२१३
खमध्यं याति	६१	३१८	चित्रा स्वात्यहि	४३	२३२
गणयेत् क्रमो-	५०	२६१	चौलोपनीति-	२०	११५
गणयेत् स्त्री	५०	२६०	जन्मत्रयं च	६६	३६५
गर्भपत्तमतः	२२	१२५	जन्मभं पिण्ड-	३३	१८५
गुरोर्विद्या	५७	२९१	जन्मभ्रातृगतो	२३	१३३
गृहकर्मणि	३०	१७५	जन्मर्क्षं निन्द्य-	१६	९३
गृहस्थाग्रयणे	१९	१०८	जन्मर्क्षं प्रत्यरा-	५६	२८७
गृहारम्भे तत्प्रवेशे	२९	१६८	जन्माष्टमेऽत्यापदि	२४	१३७
गौर्गर्किणोः	६२	३३१	जन्मदिकालः	४२	२२६
गोचन्द्रै-	५५	२८४	जीवेन युत-	२९	१६४
गोदानानन्तरं	२५	१४३	ज्येष्ठादीना-	६१	३२२
ग्रहः परहिता-	६५	३५८	ज्येष्ठाश्लेषाग्नि-	२	१०
ग्रहावलोकने	६५	३६०	ज्ञस्यादित्य-	४६	२४४
ग्रहेण युक्तो	३०	१७४	ततः षोडशवर्षात्	२२	१२६
चतुरश्रवदाश्लेष	५९	३०४	तत्कालार्क	४४	२३७
चतुरश्रयुता	१३	७६	तत्रापि राशे	६५	३५३
चतुर्थगा ग्रहा	३०	१६९	तत्त्वैरृक्षैश्च	५४	२८२
चतुर्थवर्षयो-	१९	११२	तथा भ्रातृगतो	२३	१३६
चतुर्थे मासि निष्क्रान्तिः	१६	९४	तदग्रे भद्रयं	६०	३१२
चतुर्थे मासि सौमन्तं	१३	७२	तदा परेऽहनि	३६	२०१
चतुर्थं मार्गशीर्षादि	३४	१९१	तन्मृगान्ते नभो	६०	३०९
चन्द्रोऽरिष्ययसो-	१९	१०७	तयोरहनि दृश्यत्वं	८	४५

श्लोकादिः	पुटम्	श्लोक- सङ्ख्या
तारात्रयस्य	५८	२९८
तासु मध्यस्थयो	५९	३०३
तिथिशब्देन	३७	२०२
तिथेस्तस्याः	११	६३
तुलाषभ ख्य-	६३	३४१
तृतीयजन्मभा-	७	३९
तृतीये गर्भमासे	११	६६
तृतीये पञ्चमे	१९	१११
तौलिस्तृतीय-	४७	२४६
त्रयोदशी शुभा	३४	१९२
दक्षिणाग्रे तु	६१	३२०
दम्भिलानो-	४८	२५४
दम्पत्योः पाद-	५३	२७७
दम्पत्योर्जन्मर्क्षे	५१	२६५
दशमस्या ग्रहा	१७	२००
दस्त्रान्यो	५८	२९९
दस्त्रादापुरुषा-	५१	२६७
द्वादशे षोडशे	१५	८६
द्वितारा फल्गुनी	५९	३०५
द्वितीयभागे	६०	३१०
धरायास्तुलायां	६४	३४९
नक्षत्रस्य तु	४५	२४०
नक्षत्रिका-	६३	३४०
नयं धनं	५८	२९३
न वासः प्रनन्दा	६१	३२४
न वर्ज्यन्तेऽत्र	१२	७१
न शस्तं जीव-	४१	२२१
नाग्नि भित्तोत्तरा	१५	८९
मिन्धं मध्याङ्गुलि-	५०	२६२
निमित्तं चापि	५३	२७८

श्लोकादिः	पुटम्	श्लोक- सङ्ख्या
निर्गमान्नवमे	३८	२०८
निर्घातोलका	१	५
निशास्थगुलिको	१०	५७
वर्ज्यः सायाह्ना-		
निशास्थगुलिको	१८	१०५
वर्ज्यः सोऽपि		
पक्षद्वयगते	१२	६८
पक्षयोरनयो-	६५	३५९
पञ्चमेऽब्दे	२१	११९
परेषां गुणसन्तप्तः	६६	३६७
पाठात्रिकटुकं	१८	१०४
पापदृष्टौ क्रियाः	४२	२२७
पापवारा विवर्ज्या	२८	१५९
पापा अपि न	२४	१३८
पापा द्वितीये	२१	१२१
कार्पविविषत-	१०	५६
पार्थीनपूर्व-	११	६४
पिण्डावसानं	३४	१८९
पितुः पितुर्म	५४	२७९
पुष्यश्राद्धान्त्य-	१३	७४
पुष्यादिति-	४७	२४९
पूर्णायां वा	२६	१५०
पूर्वात्रययम-	४७	२५०
पूर्वापरघटी	६३	३३९
पूर्वेष्टुरपि	३५	१९६
पौर्णमास्यां	५	२८
प्रतिपत्त्युपादरतु	२७	१५३
प्रतिष्ठा प्रथमा	६	३२
प्रथमं तत्र	१	३
प्रथमात् स्त्रीजन्म-	५०	२५९

श्लोकादिः	पुटम्	श्लोके- सङ्ख्या	श्लोकादिः	पुटम्	श्लोक- सङ्ख्या
प्रथमान्त्य	४९	२५८	मध्यमरज्जु-	४५	२३९
प्रागेव जातकर्म	१४	७९	मध्यश्चतुर्थ-	४६	२४१
प्रागेव दृश्यते	६६	३६२	मध्याह्नसमये	६०	३१४
प्राशनोक्ताश्च	१०	६१	तासां गृह्यते पूर्वगे }		
प्राह्णपूर्वाह्ण	१६	९१	मध्य. ह्नसमये	६०	३१५
प्रियोग्नि	६१	३२३	तासां गृह्यते मध्यगे }		
प्रोक्तकालार्धतो	९	५०	मध्याह्न रक्त-	५६	२४४
फाणिभदिति	४०	२१८	मासर्क्षराशि	६६	३६४
बालाभ्रवन्नवाभ्रे	१८	२०६	मासेऽष्टमे विष्णु बलि	१३	७८
बालाभ्रविहिता-	३१	१७६	मिथुनं सर्वदा	३७	२०६
स्ताराः शुभाः }			मीनस्त्रियो-	६२	३२९
बालाभ्रविहिता-	२२	१२७	मुहूर्तलग्नाज्जमेन्दो	२३	१३५
स्ताराः षाडशा }			मुहूर्तलग्नाद् रन्ध्रस्थो	२३	१३१
बालाभ्रोक्ता;	१८	१६१	मृगाचरस्थि १	२९	१६७
बाला स्त्री	५८	२९४	मृगलिनी	३२	३२७
बालोक्ता एव	२५	१४६	मेषलग्नं शुभं	१०	६०
बाल्यं तु तस्यो-	९	४८	मेषवृश्चिकमीनास्तु	१८	१०२
बुधस्य मौढ्यं	२१	१२२	मेषसिंहाख्ययो-	६३	३४२
बुधनतिरोहिणी	४४	२३५	मेषस्य दशमे	६०	३१६
बुधिनभं यद्	६१	३१९	मेषादिभानां	६८	३४६
भद्रातिथि कृषी	३९	२१२	मेषो वर्ज्यः	२२	१२८
भवन्त्यस्तमयात्	३५	१९५	यत्पदपद्मद्वन्द्वं	१	१
भाद्रभगाविति	५१	२६४	यदह्नयस्तमयात्	६	३३
भानोर्वारं चोदयं	२०	११८	यद्राश्यन्ते स्थिता	५	२०
भूनविहगादयो	५१	२६६	याभ्ये सार्पे	५७	२९०
भेषज्ये कर्णवेधे	६	३६	राशी राशिप-	४५	२३८
मन्त्रा रुन्मैत्र	१०	५८	राहुवेधं न जानन्ति	२९	१६३
मध्य त्रिभाग	२५	१४४	राहुनेन्दुवशात्	६५	३५६
मध्यमः कर्कटो	२८	१६०	रेवत्यन्तिमपादे	९	५२

श्लोकादिः	पुटम्	श्लोक- सङ्ख्या	श्लोकादिः	पुटम्	श्लोक- सङ्ख्या
रोगारम्भे	५४	२८१	विशेषतो वर्जनीयाः		
रोहिणीशतताराकं	३०	१७३	सर्वेषु शुभकर्मसु । }	७	३८
रोहिण्यार्द्रा	५३	२७४	द्वितीय		
लग्नसप्तमयो	३	१८	विशेषतो वर्जनीयाः		
लग्नादष्टमराशि	७	४१	सर्वेषु शुभकर्मसु । }	४	१९
लग्ने चन्द्रोऽष्टमे	२१	११८	शुभयोगादेव		
लग्ना विनाडिका	३५	१९४	विश्वहर्षोऽस्त्र-	३७	२०३
लग्ने वाक्ये	६३	३३६	विश्वानिलैकपात्	३०	१७२
लाटवैधृतयोर्मध्यं	४	२२	विषोष्णी विष्टि-	२	६
लाटैकार्गळ	४२	२२५	विष्णुपौष्णाश्वि-	१५	८५
वटोत्पाकृति	२५	१४७	विष्णी दिग्भि	५५	२८५
वर्जनीया अमी	३	१४	वीणाककट-	१२	६९
वर्जयेत् कृष्णपक्षं	२४	१४२	वीणामासे घृतो	६२	३३२
वर्ज्यं क्षौरसमाकृत्यो	७	३७	वेदेषु मुनि-	२	७
वर्ज्यं दिनत्रयं	२७	१५५	व्याख्याने भास्करोयस्य	६६	३६३
वर्ज्याः पर्वाष्टमी	४३	२३३	शनिगुरुकुज-	५२	२७१
वर्ज्यौ मन्दारयो-	२१	१२०	शनेर्दृष्टिः शुभा	४४	२३४
वर्ज्यौ शुक्रारयो-	३३	१८६	शरजालनिभ	५९	३०७
वसिष्ठनारदेड्यादि	३	१७	शलाकासंज्ञितो	९	५५
वारी श्रीमार्कयो-	३०	१७०	शस्त्रबन्धे तु	३२	१८२
वार्धक्यं पञ्च-	९	४९	शस्त्रबन्धे शुभं	३१	१७७
वार्धक्यं बालभावं	८	४७	शिशिरं कुहरं	६४	३४५
विद्यते वर्जयेत्	२३	१३०	शिशिरादि	६५	३५२
विनाडिकादिपर-	३५	१९३	शिष्याणाम् मन्द-	६६	३६६
विनाशदाः	३२	१८१	शुक्रजवारी	३८	२०७
विपत् प्रत्यर-	३	१२	शुक्रेन्दुवारी	१२	७०
विपदाद्यास्त्वत्त	१३	७७	शुक्रपक्षत्वनियमो	६	३१
विपरीतभधौ	४९	२५६	शुक्लप्रतिपदाद्यर्धे	५	२९
विवाहे कर्कि-	८	४६	शुक्लप्रतिपदान्त्यार्धे	२२	१२९

श्लोकादिः	पुटम्	श्लोक- सङ्ख्या	श्लोकादिः	पुटम्	श्लोक सङ्ख्या
शुभदं गणैक्य-	४८	२५१	सिंहे सप्तदशे	५८	३०१
शूर्पकाङ्घ्रि	४९	२५५	सूर्येन्द्रोग्रहणं	१	४
श्रावणे भासि	२६	१४८	सेकं चतुर्थदिवसे	१०	५९
षड्विंशतितमे-	६१	३१७	सौम्यचित्राद्वि	३८	२११
षष्ठे मास्यथ	१७	९५	सौरोऽपि मुख्य	१७	९३
सग्रहर्क्षं च	२	९	सौरो वा सावनो	२०	११४
संक्रमे त्वाब्दिक-	३६	१९८	स्तुतोयं पतिः	६४	३५०
सञ्चयेऽस्थनां	३२	१८४	स्त्रीजन्मभरण	४७	२४७
सप्तमे तु ग्रहान्	९	५४	स्त्रीजन्मभाद्	५२	२६९
सप्तमे भासि	१३	७५	स्त्रीजन्मर्क्षत्रितया	४७	२४८
सप्ताहात् प्राक्	४	२४	स्त्रीजन्मर्क्षात्	४९	२५७
सर्वदिक्षु शुभं	३७	२०४	स्त्रीपुरुषजन्म-	४६	२४३
सर्वा अपि शुभा	१९	१०९	स्थितिरस्तगतः	२	११
सायनाकं स्पेण्य-	६३	३३५	स्थिराख्यविष्टि	३९	२१४
सारस्वतख्या	२७	१५६	स्थूणकण्टकसंज्ञौ	२	८
सार्पे नागैर्मति	५५	३२८३	स्नाने व्रते च	२४	१४०
सिंहकुम्भास्त्रिनो	२०	११७	स्फुटान्यमूनि	६३	३३४
सिंहकुम्भास्त्रिमेष्टु	३१	१७८	स्वातिभं विद्रुमा	५९	३०८
सिंहव्याघ्री च	३८	२०९	स्वान्त्यो त्रिलाभौ	१५	८४
सिंहस्य पञ्चमे	५८	३००	हरिवासरसंज्ञौ-	१७	९९
सिंहे चाजे	६२	३३०	हरौन्द्विनायं-	२५	१४५

A Mahākāvya on a Composer

Dr. S. Venkatasubramoṇṭa Iyer

It is fashionable with some modern scholars to call Sanskrit 'a dead language'. It is, of course, true that Sanskrit is not spoken widely like other Indian languages. But it has continued to be the language of Indian culture and the literary production in it has continued down to the present day. The output in the recent decades has been particularly noteworthy and the mahākāvya, the magnificent epic form, which is the pride of Sanskrit literature, has a sizeable share in it. This is particularly so with regard to the Geographical Kāvya, and here too modern political, religious and spiritual leaders are the poets' favourites. We find, for example, mahākāvya on Mahatma Gandhi, Balagangadhara Tilaka, Jawaharlal Nehru, Indira Gandhi, Ramakrishna Paramahansa, Swami Vivekananda and Narayanaguru. Music composers have also drawn the attention of the poets. In 1937 a mahākāvya on saint Tyagaraja, Tyāgarājacarita, by T.S. Sundaresa Sarma was published, though this work does not seem to have gained adequate recognition. Now has appeared the Muttusvāmidikṣītarita. The third member of the South Indian musical trinity, Syama Sastri, is yet to find a poetic biographer for him.

The author of Srimuttusvāmidikṣītarita is the versatile scholar and renowned researcher, the late Dr. V. Raghavan, whose talents as a poet are not, perhaps, as well known as they deserve. His eminence as an out-standing researcher

Srimuttusvāmidikṣītarika mahākāvya by V Raghavan, punarvasu, Srikrishnapuram street, Madras 14, 1980.

has eclipsed, to some extent, his lustre as a creative poet. But one need only turn to the different issues of the Sanskṛtapratibhā to taste his poetry which comprises lyrics, short narratives and several anyāpadeśas of high moral import, apart from metrical translations of some of the well known English lyrics. The crowning achievement of his attempt at poetry is the present maḥakāvya, even as the foremost of his several plays is the Anarkali which is significant in many respects.

Although one of the earliest, if not the earliest, of the poetic compositions of the author (the work was written more than twentyfive years ago), it shows high maturity and originality and has gained him the title 'Kavikokila' from the Śaṅkarācārya of the Kāñcīkāmakōṭi pīṭha, Śrīcandraśekharendraśaśvatīsvāmī Muttusvāmī Dīkṣitar, the hero of the poem, the bicentenary of whose birth was celebrated a few years ago, was a scholar, an adept in mantraśāstra with the dīkṣā name Cidānandanātha, and a composer who gave a new form to the Kṛitī type of composition by giving it a grand structure with slow and stately flow, an organic unity with a single carana and welcome diversity with medium tempo at the close of the anupallavi and carana. The raga name is introduced in the text of the song in order to avoid all doubt. Every song gives a complete picture of its raga and practically avoids repetition of musical phrases. The deities in almost all the important temples in South India are celebrated in his songs with details of the specialities of each temple and its history, all in dignified Sanskrit with verbal embellishments like alliteration and rhyme. Although most of these temples are in Tamilnadu, and even among them the

vast majority are the temples in Chola-
 desa to which he belonged, it is interesting to note that some are in Kerala
 like the Padmanābhasvāmi temple in Trivandrum, the
 Kṛṣṇa temple in Guruvayūr and the śāstā temple in Sabarī-
 mala. Having lived in Vārāṇasī for some years, he
 imbibed the spirit of North Indian music and adopted its
 tempo and introduced some of its ragas in his compositions.
 All the seventy two mātākartas envisaged by Venkṛāṇamakhi
 found full illustration in his compositions, as also all their
 derivatives current in his time including some rare ones.
 Through apparently conservative, his real outlook was
 liberal and he composed many songs after the manner of
 English notes. All these qualities of Dīkṣitar get ample
 attention in the kāvya. And much more. The research
 mind of the author, his genuine admiration for the genius
 of his hero and his intellectual kinship with him intensified
 by their common nativity, have helped him to present an
 authentic biography with conspicuous sympathy but com-
 mendable objectivity, clothed in a medium commensurate with
 the grandeur of the well-conceived outpourings of that
 stalwart.

The work is divided into nineteen cantos. The first
 begins with a homage to Agastya, the guardian sage of
 the South and gives an account of Tiruvārur, the birth-place
 of the hero. The second and third deal with the pre-
 -entage of Mustusvāmi Dīkṣitar. The achievements of the
 father, Rāmasvāmi Dīkṣitar are mentioned. His prayer to
 Lord Multukumārāsāmi of Vaidyesvārakōḷi and the birth

of Muttusvāmi as a result, are detailed in the fourth. The patronage extended to Rāmasvāmi Dīkṣitar by the Mānali Mudaliars is the theme of the fifth. The visit to Tirupati and the regaining of the lost sight of Chinnaśvāmi Dīkṣitar and the introduction of the violin in South Indian music by Bālusvāmi Dīkṣitar, both brothers of Muttusvāmi Dīkṣitar are given in the sixth canto. The next canto describes the activities of these two brothers. In the eighth we get the initiation of Dīkṣitar into śrīvidyā by Cidambara-nāthavoqi who took him to Benavres. The first efflorescence of spontaneous musical composition while at Tiruttani during Dīkṣitar's return from Benares, his taking Lord Guha as his guru and his arrival at Tiruvārur are described in the ninth. In the following cantos the visit of Dīkṣitar to various temples in South India, the songs which he composed there, the wonders associated with his visit at some of them, as for instance, the closed door at the Kivalur temple opening for him when he sang his famous Sankarabharana piece 'Akṣasya śṛṅgavibho' and heavy rain falling at the drought-hit Śattur on his singing 'Ānandāmytavarsini' in Amṛta-varṣini raga, are all mentioned. The last canto prescribes his association with the chieftain of Ettayapuram and his final mukti there.

Although the work is a mahākāvya divided into sargas which are neither too long nor too short, it is a modern mahākāvya in that its stress is on the narrative aspect and not on the descriptive aspect as in our ancient classical mahākāvyas. In the latter, the story is simply a peg for the profusely embroidered and delicately spun drapery

of descriptions. But the modern poet does not allow his imagination to run riot and the descriptions from only a small part and the narrative element is kept prominent. But that does not mean that the poem is dry biography. Its poetic garb is bright and sweet. Words are not wasted; at the same time obscurity is avoided. The whole poem makes pleasant reading throughout.

A few stanzas may be cited by way of illustration. The following are from the description of Benares.

अयं हि वत्साखिलभास्वस्य मतः प्रदेशो हृदयायमानः ।
 ख्याता पुरीयं शिवराजधानी विमुक्तिधामाप्यविमुक्तनाम ॥
 इहान्नपर्णा जननी प्रजानामन्नं परं ज्ञानमयं ददाति ।
 भस्मीभवत्यत्र समस्तकर्मैत्येतत्समाहुश्च महाश्मशानम् ॥
 अस्मिन् परनन्दवने विमुक्ता मुगेन्द्रवत् स्वैः विहारभाजः ।
 अत्रेश्वरस्तारकमन्त्रवादी कर्णेजपोऽपोहति जन्तुमन्तन ॥

(VIII. 43-45)

Svāti Tirunāḷ, the compeer of the Musical Trinity, and his contribution and patronage to music, are referred to in more than fifteen verses among which are following :

तदानीं तत्र राजाभूद्विष्णुजकुलाम्बुधौ ।
 रामवर्मेति सञ्जातः स्वात्यां सन्मीक्तिकं यथा ॥
 यं गर्भं एव राज्यश्चैत्रं वरगुणोदयम् ।
 साहित्यसङ्गीतकलागारीणः स्वरवत्पटुः ॥

भीतानि पञ्चनभाङ्कमयकरोव, यः, वरः शत्रुम्
माननाट्योपयोक्तीनि कृतिवर्णयन्निज ॥
यत्सभायां मरोज्जिन्यामिव सारमण्यपदाः ।
केरलाश्चोलदेशीया औत्तरापथिकास्तथा ॥
गाने जाट्ये च विविधे कृतभूरिपरिश्रमाः ।
वर्गेयकारप्रमुखा नानाभाषाविशारदाः ॥

(XVI. 81-85)

Many expressions from the text of the compositions are found dexterously woven into the stanzas. The pallavi of the Kirtana in Lalita

हिरण्मयीं लक्ष्मीं भजामि हीनमानवश्रयं त्यजामि

incorporating mantras from the *Srīsāṅkta*, can be seen in stanza

लक्ष्मीं हिरण्मयमयीमनिशं भजामि

हीनं च मानवजनाश्रयणं त्यजामि ।

नित्यां भजामि हरिणा धृतपदममालां

श्रीमातरं स्थिरतरां श्रियमावहन्तीम् ॥

(XIII. 18)

The following two verses are respectively full of expressions from the *Vārālī kṛitī* मामव मीनाक्षि and the *Gamakakṛīya kṛitī* मीनाक्षि मे मुदं देहि—

रागे मनःस्पृशि जगौ न वरात्युपाख्ये

‘मीनाक्षि मामव दिशाविजयप्रेतापे ।

श्यामे सवल्लकि वरालि सुवेणि राज—

‘माताङ्गि सुन्दरमुखावहणङ्करी’ ति ॥

‘मीनाक्षि मे मरकताङ्गि मुदं प्रदेहि
वीणादिपञ्चगमकाङ्कतवाददक्षे ।
हे पाशमोचिनि दयामयि मानमातृ-
मेये कदम्बवनवासिनि मानिनी’ ति ॥

(XIV. 31,32)

The publication contains an excellent account of Muttusvāmi Dīkṣitar by the author in English which is of considerable help in understanding fully several parts of the poem. But a *ṣippaṇi* elucidating the historical background anecdotes and allusions which the poem abounds in, will facilitate better understanding and appreciation by the non-English knowing readers as well.

The Śrīmuttusāmidikṣitarita is a worthy addition to the biographical poems in Sanskrit.

1. *Chlorophyll a* and *Chlorophyll b* were determined using a spectrophotometer (Shimadzu UV-1601) at 663 nm and 646 nm, respectively. The concentrations were calculated using the following equations: $\text{Chlorophyll } a = 12.7 \times \text{Absorbance at } 663 \text{ nm}$ and $\text{Chlorophyll } b = 22.9 \times \text{Absorbance at } 646 \text{ nm}$.

KAUTILYA AND SĀYANA.

**(A STUDY BASED ON THE ARTHAŚĀSTRA AND
SUBHĀṢITASUDHĀNIDHI.)**

BY

Dr. S.G. MOGHE.

I.Y. COLLEGE,

Jogeswari (East)

BOMBAY - 60.

Dr. S. M. Katre has already stressed the importance of
1
anthologies as a valuable source for the critical edition of
any text particularly in his book 'Indian Textual Criticism.'
In the light of this important observation, an attempt is made
in this paper to bring to light the utility of the antholo-
gy of Sāyana otherwise known as 'Subhāṣita Sudhānidhi' as
an aid to the critical edition of the Arthaśāstra of Kauṭilya.
For this paper, I have utilised the critical edition of the
Kauṭīliya Arthaśāstra brought out by Professor R.P. Kangle
and the edition of the Subhāṣita-Sudhānidhi brought out by
Dr. K. Krishnamoorthy on behalf of the Karnatak Univer-
sity, Dharwar, 1968.

Here it may be noted that the stanzas in the Subhāṣita
Sudhānidhi are arranged as per the four goals of human

1 Introduction to Indian Textual Criticism. P.33 (Karnatak
publishing House, Bombay-1941.)

life such as Dharma, Artha, Kāma and Mokṣa. Each parve of these four goals of human life is again divided into different sections. The probable date of Sāyaṇacārya is fixed between 1316 A.D. and 1387 A.D. The learned editor Dr. K. Krishnamoorthy has also noted in the foot notes the sources of the stanzas so collected. But it appears that he has not done complete justice to this treatment. There are many stanzas which can be identified. But that topic does not form the subject matter of this paper. It will be pertinent to note here that some of the stanzas from the Subhāṣita-Sudhānidhi unidentified by the learned scholar are actually traced by me and compared such stanzas with the critical edition of the Kauṣīliya Arthaśāstra. The following points may be noted in this connection.

1. It is only at one place, that one can notice the complete resemblance between the Subhāṣita-Sudhānidhi (SS) and Arthaśāstra. In this respect, one can compare the SS²
- II. 35.16 with the Arthaśāstra II.36.47. The close similarity in all respects is indeed striking here.

- I. At two places, however, it is observed that there is only a slight change in the wording of the stanza, but this does not at all change the meaning of the text. Here one can³
- draw the attention of the readers to the SS II.35.17 and also

2 अपूर्वदेशाधिगमे युवराजाभिषेचने । कोटिलीय अर्थ० ॥ ८६ ४७
पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बन्धनस्य विधीयते ॥

3 असंवृतस्य कार्याणि प्राप्तान्यपि विशेषतः । सुभाषित सुधा०
निस्संशयं विपद्यन्ते भिन्नः प्लव इकोदधौ ॥ P.76

4

compare the same with the Kauṣīliya Arthaśāstra VII.13.44. On a closer comparison, it would be evident that we have the reading भिन्नः प्लवः for भिन्नप्लवः. Another example of

5

this type can be had in the SS II.35.50 which has some

6

similarity with the Kauṣīliya Arthaśāstra I.19.34. Here the only possible difference in the readings is that the SS reads ca for vā and rājñām for. It may also be noted that the readings so recorded in the SS have no place in the critical edition of the Arthaśāstra. Hence one cannot afford to neglect such important sources from the point of view of the textual criticism.

III. If, however, the readings in the SS are compared with the Arthaśāstra edition, then one notices at two places that the context does not favour the readings in the SS but favours the critical edition of the Arthaśāstra brought out by Prof. Kangle. This point can be best illustrated by drawing

7

the attention of the readers to the SS. II.35.15 in com-

4 असंवृत्तस्य कर्माणि प्राप्तान्यपि विशेषतः । कौ. अ. VII. 14. 44
निःसंशयं विपद्यन्ते भिन्नप्लव इवोदधौ ॥

5 प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां वा हिते हितम् । सु. सु. P.79
नात्मप्रियं हितं राज्ञां प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥

6 प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते प्रियम् । कौ. अ. I. 19.34
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥

7 सर्वमात्येन्तिकं कार्यं शृणुयान्नातिपातयेत् । सु. सु. P.76
कृच्छ्राध्यमतिक्रान्तमसाध्यमपि भावयेत् ॥

8.

parison with the Arthaśāstra 1.19.30. Here one notes that the readings आत्ययिकं of the SS for the आत्ययिकं of Arthaśāstra, and api bhāvayet for vāpi jāyate. In the Kauṣīliya Arthaśāstra 1.19.30, the king is advised to pay prompt attention to the urgent or pressing work of the persons mentioned in the Kauṣīliya Arthaśāstra 1.19.29 and if this is postponed, then one may find it rather difficult to accomplish it. In the context of the Arthaśāstra, the expression ātyayikam in the sense of urgent is more significant. The word 'ātyantikam, however, is understood in the sense of 'permanent.' Here one can close this discussion only by pointing out the readings which are absent in the foot-notes in the critical edition of the Arthaśāstra. We also get another example of this sort in the 9.

SS II.35.19 which has its correspondence with the Kauṣīliya Arthaśāstra VIII 5.21. Here the only possible difference

in the reading that one can note is the reading अतीन्द्रियः of the SS for the reading अतन्द्रितः of the Arthaśāstra. It may also be noted here that the reading atandritaḥ is better suited in the context for the reading noted by the SS as 'atīndriyaḥ.

8 सर्वेनात्ययिकं कार्यं शृणुयान्नातिपातयेत् । को. अ. ॥ 1.19.30

कृच्छ्रमाध्यमतिक्रान्तमसाध्यं वापि जायते ॥

9 यतो निमित्तं व्यसनं प्रकृतीनामवाप्नुयात् । सु. सु. P.77

प्रागेव प्रतिकुर्वीत तन्निमित्तमतीन्द्रियः ॥

10 यतो निमित्तं व्यसनं प्रकृतीनामवाप्नुयात् । को. अ. VII. 5.21

प्रागेव प्रतिकुर्वीत तन्निमित्तमस्तन्द्रितः ॥

IV. If, however, the reading recorded in the SS is substituted in the edition of the Arthaśāstra, then one very easily observes that the vast change is possible in the attitude that is normally conveyed by the text of the Arthaśāstra. For the clarification of this point, however, it is possible to draw the attention of the readers to the 12.

SS II.35.18 which is having similarity with the Arthaśāstra VI.18.40. Here in the Kauṣiṇīya Arthaśāstra a king is advised to destroy his ally who is not likely to help at the time of distress and also is likely to harm in the near future. Here one may observe that the Kauṣiṇīya Arthaśāstra prefers the reading 'samartham' which goes with the ally. If, however, we substitute the reading 'samastam' for the reading 'samartham', then the stanza would suggest a wider view and would suggest a king to bring about the destruction of all such allies the category of whom is already clarified. In this very context, it is also possible to record the reading 'upāgatam' for 'upasthitam' and the reading upāgatam is conspicuous by its absence in the Arthaśāstra edition.

V. The substitution of the reading of the SS in place of the Kauṣiṇīya Arthaśāstra, at one place, completely changes the meaning of the passage but the same is not supported by the Mahābhārata XII.100.13 relied upon by the learned Prof. Kangle. For the elucidation of this

11 अकुर्यात् समस्तं वा नोपकुर्याद्यदापदि । सु. सु. P. 77.

उच्छिन्नादेव तन्मित्रं विश्वस्याङ्गमुपागतम् ॥

12 अकुर्यात् समर्थं वा नोपकुर्याद्यदापदि । कौ. अ. VII. 18.40

उच्छिन्नादेव तन्मित्रं विश्वस्याङ्गमुपस्थितम् ॥

13.
point, however, the readers may be referred to the SS II. 35.20 and the Kauṣīliya Arthaśāstra X.3 57. In the SS P.77 in the foot-note, we have the readings 'abādhyo' for 'adhāryo' and ca for na. The spirit of the Kauṣīliya Arth-

14.
śāstra X.3.57 indicates that a king should not trouble the broken enemy. Here the stanza is translated by Prof. Kangle as 'The vehemence of one returning again to the fight and despairing of his life becomes irresistible; therefore he should not harass a broken enemy. If, however, we substitute the reading ca of the SS for na of the Kauṣīliya Arthaśāstra, then it may indicate that a king should harass a broken enemy. The acceptance of the reading noted by the SS would create a further difficulty. The spirit of the passage as per the reading of the SS

15.
would go against the authority of the Mahābhārata XII.100.13 relied upon by the learned Prof. Kangle. In the event of our accepting the reading proposed by the SS, one may have to jump to the conclusion that Kauṣīliya possibly differs from the Mahābhārata in respect of the treatment to be given to a broken enemy. In this very context, the attention of the readers may be drawn

13 पुनरावर्तमानस्य निराशस्य च जीविते । सु. सु. P. 77
अधार्यो जायते वेगस्तस्माद् भग्नं च पीडयेत् ॥

14 पुनरावर्तमानस्य निराशस्य च जीविते । कौ. अ. X.3 57
अधार्यो जायते वेगस्तस्माद्भग्नं न पीडयेत् ॥

15 पुनरावर्तमानानां निराशानां च जीविते । कौ. अ.
Part II P.442
वेः सुहुः नदी रात्रस्तस्मान्नात्यनुमारयेत् ॥

to the Kauṣiḥiḃya Arthaśāstra VIII.3.6 which clearly indicates that one should strike at the enemy who is broken in his attempt and who is pursuing when a rout is first feigned. If, however, one takes into account this spirit of the Kauṣiḥiḃya Arthaśāstra X.3.6 then there is no point in denying the reading ca for na which, in fact, favours the context of the Kauṣiḥiḃya Arthaśāstra. In that event, one will be reasonable in coming to the pointed conclusion that on the point of harassing or striking the broken enemy, Kauṣiḥiḃya Arthaśāstra differs from the authority of the Mahābhārata relied upon by the learned Professor Kangle.

VI. At one place, however, it is observed that the reading recorded in the SS is supported by the commentary Upādhyāyanirapekṣā on the Kāmandakīya Nīṭisāra and this has no place in the critical edition of the Arthaśāstra. One will be glad to elucidate this point by quoting

the SS I 65.1 which can be compared with the Kau-

ṣiḥiḃya Arthaśāstra X.6.51. Here we have the reading 'mukto' for the reading 'kṣipto'. Besides, the arrow is discharged and not thrown. If, however we accept the

16 पूर्व भङ्गप्रदानेनानुप्रलीनं भिन्नमभिन्नः प्रतिनिवृत्य हन्यात् ।

को. अ. X 3.6

17 एकं हन्यात् न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता । सु. सु. P.114

इन्द्रादिभिरतोत्पृष्टा हन्याद्राज्यं सराजकम् ॥

18 एकं हन्यात् न वा हन्यादिषुः क्षिप्तो धनुष्मता । को. अ. X 6.51.

प्रज्ञेन तु मतिः क्षिप्ता हन्याद् गभगतानपि ॥

reading 'kṣipto', than the translation would be 'thrown', though Prof. Kangle has correctly translated the expression as 'discharged'. It would be better, if we accept and prefer the reading 'mukto' for the reading 'kṣipto.' It may also be noted here that the second line of the SS II.65.1 is completely different from the text of the Kauṣīlīya Arthaśāstra X.6.5 and the quotation of the Kauṣīlīya Arthaśāstra X.6.5 as available in the commentary

19
Upādhyāyanirapekṣā on the Kāmandakīya Nītisāra XVI. 57 completely supports the text of the Kauṣīlīya Arthaśāstra. If, however, we accept the second line of the SS II.65.1 then the line would become autobiographical. The students of history know very well that it is Kauṣīlīya who has overthrown the kingdom of Nandas. Anyway, one will have to do the minimum thing of recording the different reading in the form of the second line of the SS II.65.1 which, however, has no place in the critical edition of the Kauṣīlīya Arthaśāstra.

VI. The preference of the reading in the SS will further enable us to maintain the spirit of the passage of the Kauṣīlīya Arthaśāstra indicated in the foot-notes to his English Translation by the learned Prof. Kangle, though it is true that there is bound to be a different reading in the SS as compared with the reading recorded in

19 एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुमुक्तो धनुष्मता ।
प्राज्ञानं तु मनिः क्षिप्ता हन्याद् गर्भगतानपि ॥
कामदकीयनेतिसार P.366.

(Anāṇḍa shram edition, Poona-1964)

the Kautilīya Arthaśāstra. Here one can read with advantage the ^{20.} SS II.63.13 in comparison with the ^{21.} Kauṣīlīya Arthaśāstra I.10.16. Prof. Kangle remarks in his English Translation particularly in the foot-note on the Kauṣīlīya Arthaśāstra I.10.16 that Kauṣīlīya disagrees with other political thinkers on some aspects. If, however, this spirit is accepted, then in the present passage under discussion we can substitute the reading nahikuryāt for adhikuryāt noted in the Kauṣīlīya Arthaśāstra. It should also be noted that the rest of the portion in the Kauṣīlīya Arthaśāstra should remain unchanged. In the SS, we have the reading ācārye for ācāryāḥ and phalasamyuktān for bhayasamsuddhān. The other readings in the SS as noted here are completely inappropriate in view of the context. What Kauṣīlīya means to say is that a king should not appoint the persons as ministers who have cleared the tests of the three goals of life and fear, though this appears to be the view of his predecessors in the field. If, however, we prefer the reading from the SS so as to keep up this spirit of the passage from the Kautilīya Arthaśāstra I.10.16, then it is possible to emend the stanza as noted ^{22.} below in the foot-note. In addition to this, the reading

20) त्रिवर्गकृतसंयुक्तानमात्यान् स्वेषु कर्मसु । सु. सु. P. 110.

न हि कुर्याद्विधाशोचमित्याचार्ये व्यवस्थितिः ॥

21) त्रिवर्गभयसंशुद्धानमात्यान् स्वेषु कर्मसु । की. अ. I. 10 16

अत्रिकुर्याद्विधाशोचमित्याचार्या व्यवस्थिताः ।

22) त्रिवर्गभयसंशुद्धानमात्यान् स्वेषु कर्मसु ।

न हि कुर्याद्विधाशोचमित्याचार्ये व्यवस्थितिः ॥

'phala' noted by SS is not proper in the context, since the context favours the reading 'bhaya' which is the subject matter of discussion in the previous portion.

VIII. The choice of the reading of some words from the SS in place of the readings already recorded in the Kauṭīliya Arthaśāstra, will certainly help a careful read to maintain the idiom of the language which is generally accepted in

such technical works. In the SS II. 82 13 we have the readings 'anutthanāt' for 'anutthāne' and 'bhavet' for 'dhruvo'. This

becomes particularly evident from the Kauṭīliya Arthaśāstra I.19.36. The passage under discussion indicates the effects of activity and the absence of activity. The expression 'utthānāt' in the second line clearly indicates that the reason for anything is put in the ablative case. In the first line of the Kauṭīliya Arthaśāstra I.19.35, however, the expression 'anutthāne' is in the locative case. In order to maintain the symmetry of the cause in the ablative case, it is better to prefer the reading 'anutthānāt' in the first line for the reading 'anutthāne'. Needless to say that the reading 'bhavet' for 'dhruvo' does not make any change in the meaning of the line. Hence with the help of this reading 'anutthāne', it is possible to emend the first line of the Kauṭīliya Arthaśāstra

I 19.36 as noted in the foot-note below. In addition to this,

23 अनुत्थानाद् भवेन्नाशः प्राप्तस्यानागतस्य च । सु. सु. P. 124.

प्राप्यते फलमुत्थानात्लभते चार्थसम्पदम् ॥

24 अनुत्थाने ध्रुवो नाशः प्राप्तस्यानागतस्य च । की. अ. I.19.36.

प्राप्यते फलमुत्थानात्लभते चार्थसंपदम् ॥

25 अनुत्थानाद् ध्रुवो नाशः प्राप्तस्यानागतस्य च ।

it may be noted in this very context, that the two readings recorded in the SS have no place in the critical edition of the Kautiliya Arthaśāstra.

IX. It is only at one place that one finds a new reading in the SS which, however, is to be accepted or preferred to the reading already recorded in the Kautiliya Arthaśāstra, only after a careful consideration of the complete spirit of the section in which a particular topic is discussed. In the Kautiliya Arthaśāstra II.26 there is a discussion on the duties of the Supervisor of Animal-slaughter. In this passage or section, Kautilya has also given clear instructions regarding the birds and animals not to be slaughtered at all or on the contrary they should be given protection in the sanctuary.

26.

Kautilya concludes this section with the couplet which simply means that beasts, deer, wild animals and fish, belonging to sanctuaries, should when harmful, be killed or bound in places other than the place of their protection. Here Prof Kangle translates the reading *duṣṭāḥ* as 'when

27.

harmful. The SS II.103.4 records the reading *iṣṭāḥ* for *duṣṭāḥ*. If, however, we prefer the reading of the SS, then it is possible to justify the same by inviting the attention of the readers to the Kautiliya Arthaśāstra II.26.1 and 5 which clearly indicate the birds and animals to be protected from all dangers of injury. In the event of our accepting the

26 दुष्टाः पशुमृगव्याला मत्स्याश्चाभयचारिणः । को. अ II. 26.14.
अन्यत्र गुप्तिस्थानेभ्यो बधबन्धमवाप्नुयुः ॥

27 इष्टाः पशुमृगा व्याला मत्स्याश्चाभयचारिणः ।
अन्यत्र गुप्तिस्थानेभ्यो बधबन्धमवाप्नुयुः ॥ सु.सु. F. 137.

reading of the SS, the Kauṣīliya Arthaśāstra II.26.14 will indicate according to Kauṣīliya that all the animals and birds deserving protection and others mentioned in this couplet are to be killed or bound in places, only if these are found at places other than their place of protection. If, however, we keep in mind the spirit of this passage as indicated by Prof. Kangle in his foot-note to the English Translation P.158 that the actual slaughter is to be done outside the sanctuaries, then the preference of the reading, *iṣṭāh* for *duṣṭāh* would be more in consonance with the context and the spirit of the passage. In that case, the Kauṣīliya Arthaśāstra II.26.14 will have to be emended as noted in

28

the foot-note below and this will solve the difficulty which has arisen on account of the reading *duṣṭāh* in the critical edition of the Kauṣīliya Arthaśāstra. II.26.14.

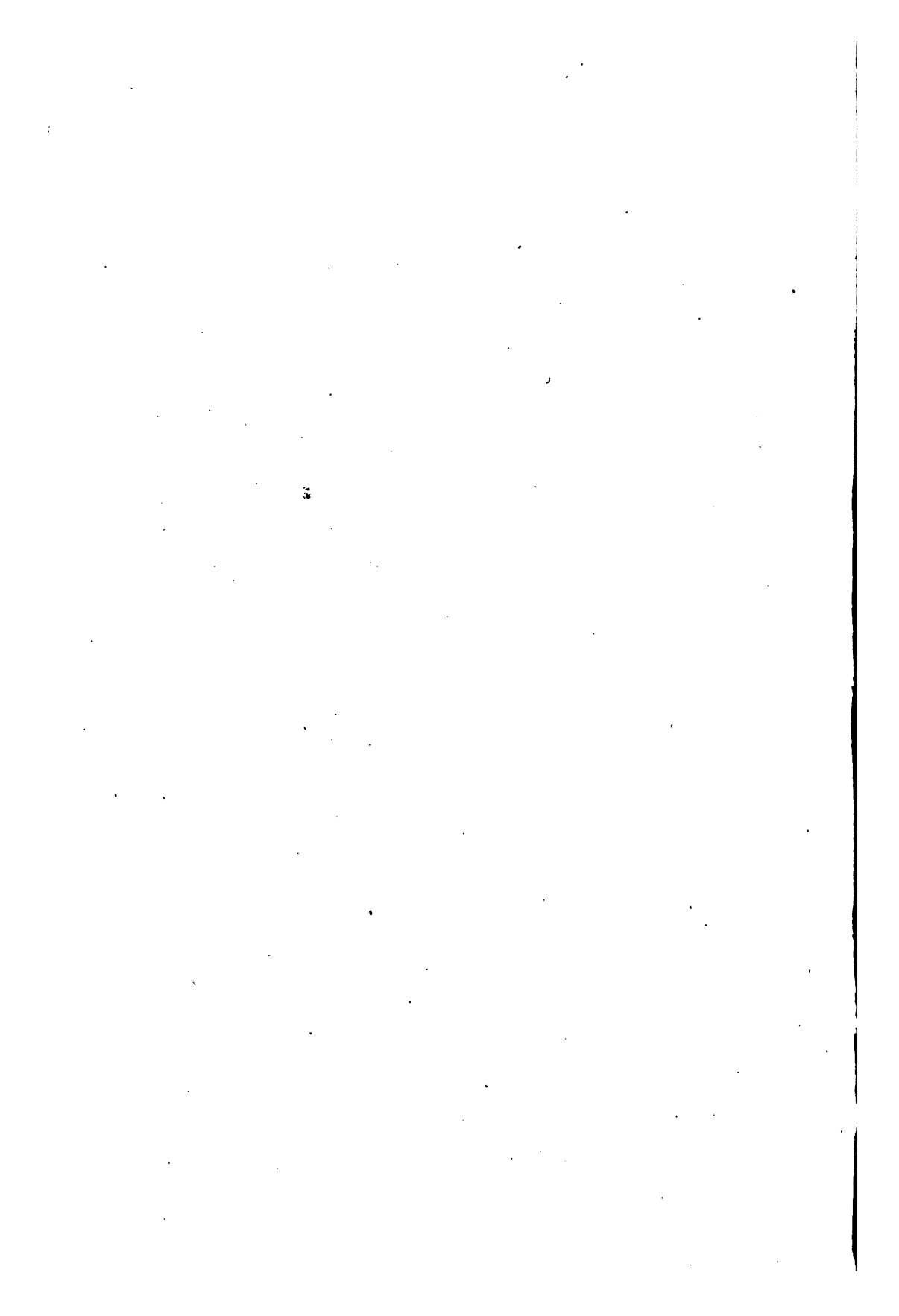
In conclusion, one will have to admit that the readings recorded in the SS are at times preferable to the readings already recorded in the Kauṣīliya Arthaśāstra in view of the context spirit of the passage and idiom of the language. At times, the choice of the reading of the SS completely changes the spirit of the passage of the Kauṣīliya Arthaśāstra.

tra which is intended to be conveyed by the learned Professor Kangle. But the same has not to be rejected since the reading in the SS finds support in the reading already noted in the same section. One has, however to reject,

28 इष्टाः पशुपुंगवाला मत्स्याश्चाभयचारिणः ।

* The present author expresses his indebtedness to Prof. Kangle who has discussed the salient points of this paper with him.

at some places the readings in the SS since these readings are not favoured by the spirit and context of the text of the Kautiliya Arthashastra. One is also justified in recording some new readings from the SS which, however, have no place in the critical edition of the Kautiliya Arthashastra. Taking into consideration the above points brought to light, one will be almost tempted to agree with the important observation of Dr. S. M. Katre that anthology can be treated as an important source for critically editing any text. The only thing to be borne in mind in such cases is that one has to accept or reject some readings with good caution and particularly in view of the context and spirit and idiom of the language of the work which one is handling.

RASA IN PRAHASANAS

K. K. Malathi Devi M. A., M. Phil.

RASA—THE PREDOMINANT FACTOR IN SANSKRIT DRAMA

Theme, characters, sentiment, dialogue and action are the essential features of drama, which represents the point of perfection. Each one of them bears the influence of others and makes a significant contribution for the success of the play. Among these the Rasa or Sentiment is given more importance as it helps the man of taste in having an impersonal experience of what is presented on the stage. As a result of this the other factors are given only a secondary importance.¹

According to Bharata, Rasa is produced from a combination of vibhāvas, anubhāvas and vyabhicārībhāvas.² In his opinion, there is no knowledge, no activity in dramaturgy which is devoid of Rasa.³ Abhinavagupta commenting on the above statement says that in drama, it is Rasa which runs through and through like a thread.⁴ The business of the drama is to

1 V. Varadachari, 'Characters in the Sanskrit Drama'

Rasika Samikṣā, Sri Venkateswara University 1964.

2 Nāṭyaśāstra, Vol. I, Ch. VI, P. 272, G. O. S. No. XXXVI 1956

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः ।

3 IBID, Vol. I Ch. VI, P. 272, G. O. S. No. XXXVI 1956.

नहि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते ।

4 IBID, Abhinavabharati, P. 267

एक एव तावत् परमार्थतो रसः सूक्ष्मस्थानीयत्वेन रूपके प्रतिभाति ।

evolve Rasa in the spectator by means of the four kinds of Abhinaya namely *Āṅgika*, *Vācika*, *Āhārya* and *Sāttvika*. Bharata often Abhinava uses the words *Nāṭya Rasaḥ*. and *Nāṭya Rasaḥ*. On this says that Rasa is nothing but the *Nāṭya* and that is Rasa.⁵ Singabhūpala also aims at the same idea when he says that the excellence of Rasa is the life of *Nāṭya*.⁶ In a drama everything in one way or other is controlled by Rasa. So it is said that whatever in the story is inconsistent with the sentiment is to be omitted or arranged in some other way.⁷ There are prescriptions about the colour of the curtain in keeping with sentiments. "The colour of the curtain is given in some authorities as necessarily in harmony with the principal sentiment of the play in accordance with the classification of sentiments already given: but others permit the use of red in every instance."⁸ In respect of representation different times of the day and night fixed by Bharata have been mainly considered in connection with Rasa. Rasa, therefore functions as the guiding factor. We may note that the *Vṛtt*'s, the styles of procedure are also controlled by the Sentiment. Thus, the *Kāśīkī* is connected with the *Śṛṅgāra* the *Sāttvika* is connected with the *Vīra*, the *Ārabhaṭṭa* is appropriate to the *Raudra* and the *Bibhatsa*. The Bharata *vṛtti* which is based on sound (*śabdā*) as others on sense (*artha*) is connected with the *Karūṇa* and the *Adbhuta* Rasas according to Bharata whereas

5. IBID, P. 290

तेन रस एव नाट्यं, नाट्याद् समुदायरूपाद्रसाः यदि वा नाट्यमे रसः
नाट्य एव च रसाः काव्येऽपि नाट्यमान एव रसः ।

6 Ras. *Rasavasudhākara*, I. 58, Trivandrum 1916.

रमोत्कर्षो हि नाट्यस्य प्राणस्तत् स निरूप्यते ।

7 *Daśarūpakam*, III, 24, Chaukhamba Vidyabhavan, Varanasi.

8 A. B. Keith. *The Sanskrit Drama* P. 359 Oxford, 1924.

other theorists connect it with all the Rasas. Even different kinds of movements of the pupils and of looking at things in expression of different Rasas and Bhāvas have been described. These show how much effort is made to tend towards the development of Rasa. Thus the situations, the circumstances etc., are arranged in a manner to lead to the intended Sentiment. Thus Rasa is the guiding factor of all the constituents of a dramatic piece. So it is natural that the types of drama should be based on the kinds of Rasa employed in it. Dhanañjaya's statement with regard to the employment of the different varieties of Rasa is noteworthy. According to him it is ten-fold and is classified according to the subject matter, the hero and the sentiment.⁹

Different Rasas are delineated as predominant in different types of dramas. other Rasas have to be made subordinate to one particular Rasa, which is depicted as principal; they have to play the part in such a way as may contribute to its excellence and predominance. Thus the principal sentiment is always the unitary effect in a drama, which is recognised and established as the best piece of art in the field of literature.

According to the theorists Śṛṅgāra or vīra is the predominant sentiment in the Nāṭaka, and other sentiments are merely auxiliary. In the prakaraṇa, the main Rasa is Śṛṅgāra. In Bhāṣa, Bharata makes no mention of any particular Rasa, but all other dramaturgists advocate Śṛṅgāra or Vīra as the principal sentiment. In Dīpa the predominant sentiment is to be the Raudra; the Hāsyā and the Śṛṅgāra are to be totally

⁹ Daśarūpaka, II, 95. Adayar Library Research Centre 1969.

दशरूप रसाश्रयम् ।

वस्तु नेता रसस्तेषां भेदकः ।

avoided and others may be depicted as secondary. In Vyāyoga, the Rasas depicted should be the Dīpta Rasas, the Vīra, the Raudra the Bībhatsa, the Adbhuta, the karuṇa and the Bhayānaka. In Samavakāra, Vīra is the main sentiment. In Vithi though Bharata enjoins all Rasas, others accept Śṛṅgāra as the principal one. In Akka, the predominant Rasa is Karuṇa. According to Bharata, the sentiment of the Vyāyoga must be depicted in Itāmṛga also, though others accept the Śṛṅgārābhāsa as the main Rasa.

PRAHASANA - A TYPE OF RŪPAKA

Prahasana is a farce having comic characters. Nāṭyadarpaṇa states that the chief purpose of Prahasana is to acquaint the common people with the ways of rogues, scoundrels etc., and thereby make them turn away their faces from them¹⁰. The plot delineates ridiculous or abhorrent social customs or hypocrisy by falsely showing oneself to a person of very noble character.

The object of the Prahasana is to make children, ladies and peoples of lower level who are incapable of appreciating serious plays, take interest in drama, which the poet creates by resorting to humour. For the cultured type of people, who can enjoy serious plays, other forms of drama which represent Dharma, Artha etc., are composed. So there is a view that Nāṭaka and other types of drama were written primarily for the higher class of society and Prahasana, Bhāṇa etc., are dramas for the common masses. It is in such types as Prahasana that the

10 Nāṭyadarpaṇa, II, P. 112., G. O. S. Baroda. 1959

प्रहसनेन हि पाण्डिप्रभृतीनां चरितं विज्ञाय विमुखः पुरुषो न
भूयस्तान् वञ्चकानुपसर्पति ।

masses would come across familiar figures: the rogue, the scoundrel, the courtesan and such things as love-intrigues, quarrels fights and violence, all in their prākṛt speech and wrapped up in such fun as would split their side with laughter.

DIFFERENT TYPES OF PRAHASANAS

Bharata divides Prahasana into two types only the Śuddha and the Sankīrṇa.¹¹ 'The Śuddha should be arranged with comic disputations by Śaiva saints, ascetics Brahmins and others and it should be full of humorous speeches having no Vikṛta language, with the plot moving on to a fixed goal. The other Sankīrṇa type has courtezans, servants eunuchs, viṭas and other deceitful persons and full of coarse dress gestures etc. Following Bharata, Nāṭyadarpaṇa¹² also mentions the two divisions. But later writers add more characteristics. Thus Dhanañjaya, Viśvanātha and Śiṅgabhūpāla add one more variety, the Vikṛta.¹³ According to Viśvanātha the Prahasana may have the lāsyāṅgas and there must be the absence of Ārabhaṇi vṛtti and of Viṣkambha or Praveśaka. Śiṅgabhūpāla adds one thing in a Prahasana that it should have the ten elements which are known as the 'Prahasanāṅgas'.

11 Nāṭyaśāstra, Vol. II, Ch. 18, 101.

प्रहसनमपि विज्ञेयं द्विविधं शुद्धंतथा च सङ्कीर्णम् ।

12 Nāṭyadarpaṇa II, 18-20 G. O. S. Baroda: 1959

13 Daśarūpaka, III, 55; Sahityadarpaṇa, III, 268;
Rasārṇavasudhākara, III, 262

Generally Prahāsana is included among the one-act plays. Bharata does not say anything about the number of acts in a Prahāsana. But later theorists accept more than one act also. Abhinavabhāratī mentions this point. There it is stated that some are of opinion that because Bharata does not say anything about the number of acts in a Prahāsana, the Śuddha type has one act and the Sankīrṇa type has more than one act.¹⁴ According to Dhanañjaya and Śiṅgabhūpāla Prahāsana is an one-act playlike Bhāṇa.¹⁵ Sāhityadarpaṇa and Nāṭyadarpaṇa quote the view that the Sankīrṇa type of Prahāsana has many acts. Śāradaṭānaya is of the opinion that in all types of Prahāsanas there should be only one act.¹⁶ But we occasionally find Prahāsanas which have more than one act.¹⁷ The Damaruka of Ghanaśyāma is divided into ten alankāras.^{17a}

Bharata makes no mention of any particular Rasa in Prahāsana. According to other dramaturgists, Prahāsana

14 Nāṭyaśāstra with Abhinavabhāratī. Vol. II, P. 449.

प्रहसनस्याङ्कनियमानभिधानात् शुद्धमेकाङ्कं सङ्कणं त्वनेकाङ्कं
वश्यादिचरितसंख्याबलादिति केचित् ।

15 Daśarūpaka, III, 53; Rasarṇavasudhākara, III, P. 268

16 Bhāvaprākṣaṇa, VIII, P. 247 G. O. S. Oriental Institute Baroda. 1968

17 Hāsyacūḍāmaṇi, Laṭakamaleka etc. have two acts.

17(a) Śrīrangam, 1940

as the name itself suggests,¹⁸ has Hāsyā as the principal Rasa. Dhanañjaya accepts the sixfold comic sentiment. Śāradātanaya states that there should be one aṅka and six Rasas in Prahasana.¹⁹ The reference may be to the six varieties of Hāsyā Rasa which Dhanañjaya mentions.

HĀSYA AS A RASA

Hāsyā is enumerated in the list of eight Rasas in the following lines of Bharata:

Śṛṅgārāhāsyakaruṇāraudravīra bhyānakāḥ ।

bībhatsātbhūtasamjñau cetyaṣṭau nāṭye rasāḥ smṛtāḥ ॥

According to him, out of the eight Rasas, four the Śṛṅgāra, the Vīra the Raudra and the Bībhatsa are primary and that the other four, the Hāsyā the Karuṇa, the Adbhuta and the Bhayānaka rise out of the four primary Rasas.²⁰

The Hāsyā Rasa has as its basis the durable psychological state of laughter. This is created by determinants such as showing unseemly dress or ornaments, impudence,

18 प्रकषेग हासः हासनं वा वर्तते यस्मिन् तत् प्रहसनम् ।

19 Bhāvaprakāśana, VIII. P. 247. G. O. S. Baroda, 1968
रसस्तु भूयसा कार्यः षट्प्रकारस्ततस्ततः ।

20 Nāṭyaśāstra, Vol. I.6, V. 39

शृङ्गारादधि भवेद्घास्यः रौद्राच्च करुणो रसः ।

वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिः बीभत्साच्च भयानकः ॥

greediness, quarrel, use of irrelevant words, mentioning of different faults and similar other things.

Following Bharata, Abhinavagupta says that *Śṛṅgāra* etc., are the *hetūs* or indicators of *Hāsyā* etc., respectively. From *Śṛṅgāra* can spring either *Śṛṅgārābhāsa* or *Śṛṅgārānukāra*. From *vibhāvābhāsa*, *anubhāvābhāsa* and *vyabhicāryābhāsa*, only *ratyābhāsa* can be manifested and not *rati*: and hence the result will be *Śṛṅgārābhāsa*.²¹

But it is not the *ābhāsa* of *Śṛṅgāra* alone, that is the *Vibhāva* of *Hāsyā*, but the *ābhāsa* of all other *Rasas* namely *Vīra*, *Karuṇa* etc. Thus the real essence of the *Vibhāva* of *Hāsyā* is *Anaucitya*. This *Anaucitya* is possible in all the *Rasas* and their *Vibhāvas*, *anubhāvas* and *vyabhicāribhāvas*. So says Abhinavagupta:-

तेन करुणाद्याभः सेवपि हास्यत्वं सर्वेषु मन्तव्यम् । अनौचित्यप्रवृत्तिकृतमेव हि हास्यविभावकत्वम् । तच्चानौचित्यं सर्वरसानां विभावानुभावदीप्तभाव्यते ।

The *Hāsyā* *Rasa* is at first divided into two viz- the *Ātmastha* and the *Parastha*. The first is when the character laughs by himself and the second is when he makes others laugh. Commenting on the second Abhinava says that it is when the character, seeing others laughing laughs by himself, without seeing the *vibhāvas* etc. Further he says that even those who have seen the *vibhāvas* but have not

21 Hardutt Sarma, *Hāsyā as a Rasa in Sanskrit Literature*, ABORIXXII

laughed being of grave and serious disposition do laugh when they see others laughing.²²

Each is again divided into six kinds: the Smita, the Hasita, the Vihasita, the Upahasita, the Apahasita and the Atihasita. The first and second Smita, and Hasita have reference to the characters of high status, the third and fourth, the Vihasita and the Upahasita to those of middle status and the last two the Apahasita and the Atihasita to low characters. Of these six varieties the Smita, the Vihasita and the Apahasita are Ātmastha and the other three are Parastha.²³

Hāsyā is again divided as three-fold depending on the representation of the anubhāvas by limbs, dress and

22 Nāṭyaśāstra with Abhinavabhāratī G. O. S. Baroda Vol. I, VI. P 314.

परं हसन्तं दृष्ट्वा स्वयं विभावानपश्यन्नपि हसन् लोके दृष्टः ।
तयः विभावोदिदर्शनेऽपि गाम्भीर्यादनुदितहासोऽपि । परकीय—
हासावलोकनेन तत्क्षणां हासविशेषः सम्पद्यत एवेति स्वभावः ।

23 Nāṭyaśāstra with Abhinavabhāratī G. O. S. Baroda. Vol. I VI, P. 316.

स्वसमुत्थ इत्यसंक्रान्तस्मितविहसितापहसितलक्षणः ।
परसमुत्थः संक्रान्तो हसितोपहसितातिहसितरूपः ॥

speech.²⁴ Bharata does not enuwerate the Vyabhicāribhāvas of all Rasas. Śīradātanaya in his Bhāvaṇaprakāśana discusses about the origien of Hāsyā from Śrīṅgāra and according to him the vyabhicāribhāvas of Hāsyā are-

śaṅkā trapā capalatā śramo glānirapatratā /
harṣaprabhodhāvahittha svedāśrupulakā api //

The theory of Hāsyā originating from Śrīṅgāra is described by him thus:- 'the desire of pleasurable sensation towards objects for which the mind feels a liking is called Rati and it is of two kinds: Rati and Prīti. From Prīti arises a sort of expansion of the mind and it is called Hāsa, which when developed into Rasa becomes six fold.²⁵

The arousal of Hāsa can serve as a successful means to laugh away evils in self and in others and thus it can purge the society of its many-sided difficiency. The comic element raises an individual above his normal mood and arouses laughter which proceeds from witnessing something

24 Ibid, Page, 339

अङ्गैरात्ययवाक्यैश्च हास्यरोद्री त्रिधा स्मृती ॥

25 Bhāvaṇaprakāśana, G O. S, Baroda, 1968 x II P. 34.

मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनात्मिका ।

इच्छा रतिः सा द्विधा स्यद्रतिप्रोतिविभागतः ॥

प्रोतिविशेषश्चित्तस्य विकासो हास उच्यते ।

षोढा विकलाभायाति परिणामो रसात्मना ॥

incongruous. The incongruity may be social or personal and may become visible in some untoward actions, moral degradation or an absurd combination of situations, oddity in manners etc. It may also be induced by indulgence in fun, mockery and at times in a mild satire as well. In short all the imitations of the common errors of human life which are amusing are deemed capable of introducing the comic element.

We find a flash of Hāsya in the entire Sanskrit literature: Vedic as well as classic. In Sanskrit dramas Hāsya occupies an important place. The Vidūṣakas of Sanskrit drama stands for laughter. He is not only the cause of wit; but also the cause of wit in others',²⁶ In Nāṭakas and other types Hāsya stands as an auxiliary, while Śṛṅgāra or Vīra is the principal Rasa. It is in the Prahasana type that Hāsya Rasa develops fully, and there it is treated as the synthesis of Rasābhāsa.

The Śṛṅgāra which is anaucityapravartita (incongruous and inappropriate and hence rough and coarse) is depicted in the Prahasanas. A glimpse of this may be noticed in some other types also. Thus we note how the Śṛṅgāra-ābhāsa which consists in the unresponded offer of a lover to the beloved becomes Hāsya is illustrated in the Preveśaka of the fifth

26 J.T.Prarikh, 'Sanskrit Comic Characters' The popular Book Store. Surat, 1962. P.7

Act of *Āścaryacūḍāmaṇi*, in the words of Maṇḍodari who speaks to her maid servant as follows:-

एहि तावत् महाराजेनाविज्ञाते अशोकवनिकां प्रविश्य लतावल-
यान्तरिते भूत्वा तस्मिन्नकामयमानायां सतिायां महाराजस्य
कामुकवं दृष्ट्वापहसिष्यावः ।

In *Mṛcchakaṇṭikā* also in the love of Śakāra for Vasantasenā, this *Śṛṅgārābhāsa* is depicted. There, Vasantasenā, though a courtesan is presented as unresponsive to Śakāra's love. But her love towards Cārudatta cannot be instanced as the *Śṛṅgārābhāsa*, as she is depicted as exclusively devoted to him. But in the play, the *Śṛṅgārābhāsa* in the case of Śakāra figures as subordinate to the *Śṛṅgāra* Rasa, the principal sentiment of the play.

The sentiment depicted in the *Prahasanas* is different from that of the *Bhāṇas* also. In the former the characters are mostly of the higher strata of the society as the preists, the Brahmanas etc. and even occupying the highest position as that of the king. They are seen engaged in immoral activities as making advances to prostitute etc. though at the same time they take advantage over others by virtue of their higher status in society. But in the *Bhāṇas* the characters are such that befit well the love affairs. The principal character is the *Viṭa*. So the Rasa depicted is *Śṛṅgāra* itself though of a low order. The *Śṛṅgārābhāsa* which comes out of impropriety is described as the *Hāsyā* Rasa in the *prahasanas* by the dramaturgists.

The Impropriety occurs in different nature in case of different sentiments. For instance when the amatory emotion of a lady is pointed out by reference to an adulterer or low character, it becomes as an average and disgusting and does not attain the standard of erotic sentiment. Then again if a man's love is demonstrated by reference to the consort of a sage, a preceptor or a king, the immorality does not permit such an emotion to reach the standard of amatory sentiment.²⁷ Similarly if the emotion of love is depicted only in the lover and not in the beloved then for want of response it falls short of the necessary ingredient of mutuality and the unilateral love fails to develop into a fulfilled *Śṛṅgāra Rasa*.²⁸ Likewise the amorous pursuit of a Sannyasin or a mendicant presents a ludicrous situation and the description of same is sure to yield a debased interest. Thus it becomes a debased humour. In *Prahasanas* any one of such instance is represented; and there it is best possible that the main characters are peoples like hermits, Brahmanas and others.

27 *Rasagaṅgādhara*, Chowkhamba Vidyabhavan, Benaras 1955, Ch. 1, p.341

उपनायकस्थयां मुनिगुरुपत्नीगतायां च ।

बहुनायकविषयां रती तथानुभयनिष्ठायाम् ॥

28 *Śāntiyadārpaṇa*, Chowkhamba Vidyabhavan Varanasi 1963, III, p.263

अनुभयनिष्ठायाम् रतेरसंग्रहात् ।

Thus we can see in almost all Prahasanas the minor Rasa of Hāsyā is fully treated to the best possible extent.

Mattavilāsa of Mahendravikramavarman the earliest Prahāsana that has come down to us is a comic play replete with genuine humour and satire. The nāṇḍi²⁹ of the play describes the Kapālin in the terminology of Hāsyā Rasa.³⁰ The drunken Kapālin enters along with his female companion Devasomā. We notice the vikṛtākṛti, the vikṛtaveśa and the vikṛtavāk the vibhāvās of Hāsyā Rasa. Devasomā, who is also drunken says that the earth is revolving, she is about to fall and is in need of support. In her words there is glāni. The Vikṛtabhāṣa is more clear when the Kapālin calls her Somadevā, transposing the syllable. The incidents of the plot also, such as the loss of the kapāla, suspecting a Śākyabhikṣu for the thief and finally finding it in the hands of a mad man, who recovered it from a dog provide

29 Dr. N. P. unni, Mattavilāsa, College Book House. Trivandrum 1974 Verse.1

भाषावेषवपुः क्रियागुणकृतानाश्रित्य भेदान् गतं

भाषावेषवशादनेकरसतां त्रैलोक्ययात्रामयम् ।

नृत्तं निष्प्रतिबद्धबोधमहिमा यः प्रेक्षकश्च स्वयं

स व्याप्तावनिभाजनं दिशतु वो दिव्यः कपाले यशः ॥

30 S. Bhaskara Rao 'The Development of Rasa in the Minor types of Drama',

Rūpakasamīkṣā, Sri Venkiteswara University, 1964. P.92.

ample scope for the development of Hāsyā Rasa. All the characters in the play serve as the vibhāvas. The Śākyabhikṣu secretly longs for drink and women. The pāśupata has enmity with the kapālin on account of a woman. There are light touches of Śṛṅgāra when the pāśupata and the Śākyabhikṣu show their lust for the same woman. But, because of its impropriety this becomes Śṛṅgārābhāsa and is culminated in to Hāsyā. In the play the Hāsyā Rasa is fully developed.

The Bhagavadajjukīya which is one of the best prahasanas in Sanskrit literature, abounds in a wealth of wit and humour. The story, the characters, the situations all are highly humorous. The pupil Śāṇḍilya is similar to the Vidāṣaka of other plays. His speeches and actions are not suited to a true student of such a genuine Yogin. Always he is hungry and can think only of food. In his interest towards the courtesan Vasantasenā, Śṛṅgāra is depicted which leads to Hāsyā. But in the play it is not so much the character as the plot in which the witty and comical element is found. The Hāsyā Rasa fully lies in the curious mistake made by the messenger of Yama, who takes away the soul of the wrong Vasantasenā, and above all in the funny situation created by the exchange of souls, when the courtesan begins to speak and act like the saint and the saint adopts the language of the courtesan. Here, the playwright succeeds in creating humour of the true variety.

Lakṣanālaka of Śaṅkhaḍhara is a prahasana of the 12th century. The action of the play passes at the house of the go-between Danturā to which come all sorts of

pelpe anxious to buy the affection of the fascinating beauty Madanamañjarī. In the play, with the arrival of the śham physician Jantuketu to extract a fish-bone from the throat of Mādānamañjarī, humour appears. The doctor is quite incompetent, and his methods are absurd to say the least, but they serve their purpose indirectly. Since through laughing at his antics the bone comes out without any effort in his part. There is satire also in the bargaining of lovers. Eventhough the play exhibits some sort of vulgarity, comic element is provided in it.

In Dāmakaprahasana the independent development of the Hāya Rasa is seen. There the love-affairs do not come in as a means to the origin of Hāya as in other prahasanas. The entry of the dog in the hermitage and its running away with the barks cause laughter. Further, there the Dāmaka corresponds with the Vidūṣaka found in other Nāṭakas, who presents laughter, pure and simple.

The Hāyacaṇḍamāni of Vatsarāja is a Prahasana which exhibits real power of presenting the comic farce in a charming manner.³¹ The play deals with the story of a hypocritical mendicant and his mischevous disciple. In plot as well as in character the witty and comical element is found. The mendicant is attracted towards a courtesan, Madanasundarī.

31. Bīṣṇanātha Bhaṭṭācārya, Sanskrit Drama and Dramaturgy -
Bhārata Maniśa, Varanasi 1974, P. 379

which he tries to hide from his disciple. Being too much allured by her beauty he writes a mantra to bring her under his control and asks the disciple to smear it with sandal paste. From there starts the delineation of real fun. The disciple scents some mischief and sees the hymns which he changes and puts instead, the name of the mother, the old courtesan. The effect of this is highly interesting and gives ample scope for fun. In spite of the presence of the two courtesans, the playwright does not resort to mean vulgarity. The characterisation is remarkable and the picture of the hypocrite mendicant is amusing as well as life-like. Perfect comic spirit unalloyed with mean vulgarity is the chief merit of the play.

The *Hasyāṇava* of Jagadīśvara is another popular *Prahasana*, which is a satire on kings and mendicants. Even the names of characters of the play are comical. Thus the king is named Arayaśindhu; the ocean of injustice. He is devastated because in his realm all goes evil: such as *caṇḍālas* make shoes, not Brahmins, wives are chaste, husbands constant and the good respected. He

32 *Hasyāṇava*, Chowkhambha, Varanasi, 1963. Act I, verse 11

मालिङ्गन्ति निजकुलं सर्वेषु हित्वा जनाः समस्तं
 नीचः सीडयति सत्युपायं न ह्येवम्ही ! सद्ब्रह्मणो न गणः ।
 वन्दन्ते द्विजमन्त्र्यजं निवमति ब्रीडाविहीना जना
 एवं मण्डलवारी त्यक्त्वा जितं महाभूपते ॥

is advised by his minister to go to the house of the go-between Bandhurā, in order to study the character of his subjects. The words and actions of the doctor who is called in for treating Bandhurā, and whose remedies are worse than the disease provides laughter. The chief of police is named Sādhuhimsaka, a source of terror to the good. He reports with great satisfaction that the city is in the hands of thieves. Raṣajambuka is the comic General. Maṇanādhamaṣṭa and Mahānindaka are the two holy men who also desire to share the courtesan along with others. Though the presentation of the play is coarse and shows some sort of vulgarity, the characters are comic and the situation also is humorous.

In Prahāsanas like Dhūrtasamāgama, Kautukasarvasva etc., also the Hāsyā is developed fully. Maṇanādhamaṣṭa of Rāmapāṇivāda which is a later Prahāsaṇa also exhibits real comic spirit. The main story of the play is the love of mendicant towards a courtesan, which in itself is comic in nature. The Bhikṣu who is expected to lead a religious life of detachment, loves a courtesan and suffers the pangs of love. Another speciality is that his love is only one-sided and hence it also leads to Hāsyā. The courtesan has not any affection towards him. Almost all scenes of the play are highly interesting and gives ample scope for fun to the audience.

The final aim of all the Prahāsanas is the exposition of the evils of society and its reformation. This is achieved through ridicule and humour. Thus the means adopted for the reformation gives ample scope for humour.

THE INFLUENCE OF BHARTRHARI'S CONCEPTS ON DHWANI SCHOOL.

**BALAKRISHNAN. P G.
RESEARCH STUDENT.**

Theorists of Poetics are undoubtedly indebted to the philosophers of grammar, to a great extent. Some instances of this influence can be seen in the well-known theory of Dhvani, as the expounder himself has stated. That is, the Poeticians have to bring out the assistance grammarians, when they were faced with the problem of defining the essentials of poetry.

Anandavardhana, (9 th. A.D) the expounder of the theory of Dhvani, significantly used the phrase 'sūribhiḥ kadhitaḥ, ('सूरभिः कथितः') ¹. This allusion is to denote the men of taste (सहृदयाः) because it has otherwise been explained as काव्यतत्त्वार्थ दर्शिभिः. The title 'sūri' deserves properly to the grammarians, but here it signifies the men of taste, just as following the scholars of grammar in this respect. Ananda vardhana further explains that the term 'Dhwani' has been taken by the traditional rhetoricians, as following the path of well-recognised grammarians. The grammarians are said to be the foremost among scholars, because the whole branches of study are built upon this great school. They have already used the term 'Dhwani' as denoting certain sounds, capable of hearing. So, as the analogy of manifesting

power, poeticians had borrowed that particular term in Poetry also.²

It is obvious from Locana that 'scholars, mentioned should signify Bhartṛhari, the great scholar and expounder of the theory of manifestation of speech, known as 'Sphoṭa'. Abhinavagupta (10 th A D) makes it clear how the term 'Dhwani' can be applied in Poetry. The suggested meaning, (व्यङ्ग्यर्थ), suggesters (व्यञ्जकशब्दार्थौ) and the process of suggestion (व्यञ्जनाव्यापार) may be designated as Dhwani, on the basis of the interpretations of Bhartṛhari³.

We can notice a few more instances of similarity or borrowing of certain conceptions in Poetics from Bhartṛhari. Here an attempt is made to point out those similar concepts, in both disciplines.

Bhartṛhari introduces the relation of the revealed and the revealer in between a word and speech sounds. He says--"Just as there exists an invariable competence of the revealed and the revealer between a perceiving sense-organ and the thing it perceives, so does it exist between the word and the speech sounds"⁴. This specific relation has been adopted to the suggested meaning and the primary meaning (वाच्यार्थ) in Poetry. The primary meaning or the viśhāvas are the suggesters of Rasa, the suggested, hence the relation is vyāṅgya-vyāṅjakabhāva.

The theory of lamp and jar (वटप्रदीपन्याय) which is a conventional formula in the theory of manifestation, can also be found in both fields. In connection with explaining two powers of word, Bhartṛhari states, 'Just as light has two powers, namely the power of being perceived

and the power of causing the perception of objects, similarly all words have these two distinct powers⁵. This characteristic has been applied in realizing the suggested meaning from poetry. The process of suggestion (व्यञ्जना) is the revealing of what is already existing, rather than presenting something new. Ānandavardhana observes that the realization of the suggested meaning is just as the process of perceiving jar in the light of a lamp. As in the analogy of the lamp and the jar the primary meaning shines itself, while it illumines the other (implied sense) also⁶.

The absolute unity or indivisible reality of the entity can also be seen in the case of "Sabda-Brahman" and the concept of the supreme 'Rasa'. Ānandavardhana holds the view that a poem must contain a continuity of a principal and single Rasa, whether the poem may be elaborate or not.

Viswanātha (14th A.D) as a follower of the theory of Dhvani, goes one step further in accepting the conceptions of Bhartṛhari. He defines poetry as 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' ⁷, by accepting entirely the theory of grammarians that the 'vākya' is the smallest unit of language. Only a sentence is capable of conveying certain concret meaning in the form of Rasa. Thus the definition maintains accuracy and simplicity. According to him a piece of poetry is a vākya and the 'Mahākāvyas' are Mahāvākyas.

Bhartṛhari's interpretation of a minute sequence in the perception of meaning, in the hearer, has also been applied in the theory of rasa realization. He states 'Just as there is a (fixed) sequence (in the stages) of the transformation of milk (into curds) and the seed (into the tree),

similarly there is a fixed sequence in the series of hearer's perceptions (of the intervening words, phrases etc.).⁸ Such a sequence can also be seen in the manifestation of the suggested meaning (Rasa) from the expressed (vibhavas). The former springs instantaneously, the process is so minute that the stages are imperceptible.⁹ So it is known as 'Asamlakṣyakrama'. Viśwanatha defines the Concept of Rasa, as giving the similar process of the fermentation of milk. He explains the term 'व्यक्त' in the definition, that Rasa is the converted form of 'Sthāyin', just as in the case of the fermentation of milk into curds— दद्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तोक्त एव रसः.¹⁰ Though converted from Sthāyin Rasa has its own position and existence as entirely different from the former.

This paper is to be concluded with pointing out the same conception of a 'Supreme' to both 'Śabda' and 'Rasa' in two disciplines. Bhartṛhari conceives 'śabda' as the supreme and places it in the highest position of Brahman, called 'Śabda Brahman'.¹ Rasa is also described as the indivisible, selfmanifested and equated with the perception of the 'Supreme Brahman'.¹²

1. Dhvanyāloka-1-13.

2. ibid -1 13 Vṛtti. प्रथमे हि विद्वांसो वेदाकारणः, व्याकरणमूल-
त्वात् सविवक्षितानाम् । ते च श्रूयमाणेषु वर्णेषु घवन्निगिति व्यवहन्ति ।

3. Abhinavagupta quotes the three Kārikas of Bhartṛhari in favour of the Dhvani theory. They are-Vākyapadiya 1-77, 1-83, 1-102. These are taken to make suitable the term 'Dhvani' to the suggested sense, suggesters, and the process of suggestion, respectively (Here, we must be noted the first of these Kāri-

kas, is the view point of a different school, i.e., Nayyāyikās; quoted by Bhartṛhari).

4. Vākyapadīya-1-97. Translation by Dr. K. Raghavan Pillai.

ग्रहणग्राह्ययोः सिद्धा योग्यता नियता यथा ।

व्यङ्ग्यव्यञ्जक भावेन तथैव स्फोटनादयोः ॥

5. ibid -1-55

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।

तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थितेः ॥

6. Dhvanyāloka - III p. 461 - 65.

7. Sahityadarpaṇa —1.3. वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ।

8. Vākyapadīya-1-91. यथानुपूर्वीनियमो विकारे क्षीरबीजयोः ।

तथैव प्रतिपत्तृणां नियतो बुद्धिषु क्रमः ॥

9. Dhvanyāloka - III - p. 446, 454.

10. Sāhityadarpaṇa -3-1

11. Vākyapadīya — 1 —I. अनादिनिघनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं बदक्षरम् ।

12. Sāhityadarpaṇa — III — 2.

SOME ROMANTIC PERSPECTIVES OF KALIDASA

T. Devarajan, Research Scholar,

Manuscripts Library University of Kerala,

Romanticism and its various aspects:

Romance is the name of a literary genre that originated in medieval France in the Romance Languages. The term originally meant vernacular. Towards the dawn of Renaissance, there took place a new spirit and fancy in literature. These literary out-puts marked the dawn of romanticism and the end of classicism. This form of literature which had its origin and development in the Romance Languages begot the words Romance and Romanticism in literature. Languages descended from Latin, including Italian, French, Spanish, Portuguese and Roumanian were known as Romance Languages. Fictitious narratives in prose and verse, which passes beyond the limit of real life had an immense output in these languages. These literary forms revolted against the established customs and rules in literature and writers taught others to think naturally and express forcibly. All other European writers welcomed these art forms and works were formulated with the same spirit and aim. Thus a new spirit in literature called Romanticism and a new literary out-put in literature known as Romantic literature were originated. The result was the Romantic revival. Romantic revival refers to the late 18th and 19th century revolt against classicism for a free imaginative and original style in literature and art.

This Romantic-revival was kindled by the immense contribution of Goldsmith and Burns. They treated the humble rustic life in their characteristic spirit of realism and humour. The publication of "The Lyrical Ballads" in 1798, by Wordsworth and Coleridge was an epoch-making incident in English literature.

The characteristics of Romanticism:

Romanticism is called "Liberalism in Literature". Pater¹ defined Romanticism as 'the addition of strangeness to beauty.' Curiosity and beauty are the two important factors of romanticism. Romanticism gave birth to "Liberalism in literature". The romantics asserted the power of feeling and individual imagination. They got freedom of thought and self-revelation. Chaos, suffering and tragedy were selected themes. The selection of subjects of their own taste brought out a large variety in literature.

The attention of poets were caught by simple rustic life. Wordsworth, Coleridge and Southey chose simple language for their expression. Especially Wordsworth selected the languages of the masses in order to impart literature to the down-trodden classes.²

A revived interest in landscape, attracted by the serenity of nature was another characteristic of Romantic poetry. The physical and spiritual beauty of nature were depicted in the minutest detail analysing nature as a moral teacher. Words-

-
1. Walter Pater. Appreciations with an essay on style p 246.
 2. Vide. Wordsworth, Preface to Lyrical Ballads p. 170.

of nature as:

worth, the "High—Priest of Nature" puts the didactic power

"One impulse from the vernal wood
May teach you more of man
Of moral evil and of good
Than all the sages can"³

He describes four stages of development in his affection towards nature⁴. The first stage was the period of coarser pleasures, in which; as a boy he wandered over the hills and valleys like a roe. In the second stage his affection towards nature was that of a "thoughtless youth". His passion for nature was solely physical of a mad lover. In the third stage he fell in deep imagination and was thinking how he could interpret the impulse of man with that of nature. Thus he was able to hear "the still sad music of humanity" in nature. In the final stage he felt the presence of a Master-spirit everywhere in nature, a presence that disturbed him with the joy of elevated thoughts. He became a Pantheist who worshipped nature. In the Romantic literature Wordsworth is the outstanding figure who interpreted nature in its all aspects.

Escapism is another characteristic feature of Romanticism.

The poets who were fed up with the fever and fret of their time sought solace in the treasure-house of Medieval legends and folk lores. Keats was a real escapist. He escaped always

3. Wordsworth, The Tables Turned.

4. Wordsworth, Tintern Abbey Lines.

to the Medieval romance and chivalry for the treatment of his poetry. The Middle ages accommodated the poets with strange beauty and emotional sense of wonder. They even drew inspiration from the gorgeous East.

Supernaturalism is another trait of romantic poetry. The supernatural element of romantic poetry presented a beautiful sense of mystery and wonder. By an effective blending of the material and mystical, poets give an air of real happening.

The Romantic poetry has a lyrical mode of expression. Poetry become more sensuous, musical and non-intellectual. Selected phrases and words gave a musical harmony which came in profuse strains of unpre-meditated art. Legouis puts it as "vowels call to vowels and consonants to consonants and these links often seem stronger than the links of thought or imagery".

Love is treated as a subject of Romantic poetry. Famine charm in its highest sensuous appeal is depicted. Keats adored beauty and found truth equal to it. He delineated the sensuous and physical aspects of the beauty of woman and that of nature. The voluptuous woman having—

"Light feet, dark-violet eyes and parted hair

soft dimpled hands, white neck and creamy breast"—satisfied his thirst for beauty. In an exhilarated mood he cried out—"A thing of beauty is a joy for ever". In the "Ode to a Grecian Urn" he identifies beauty with truth and vocated his philosophy of beauty in the verse—

"Beauty is truth, truth beauty—that is all

Ye, know on earth, and all ye need to know".

5. Legouis and Cazamian, A history of English Literature.

6. John Keats, Endymion.

7. John Keats Ode to a Grecian Urn.

He catches lovers in a magic web of passion and leads them to a happy union.

Individualism is another important factor of Romanticism. Romanticism favoured subjectivity and poets began to think and express their personal despondency in their own way. The expression of personal despondency in exquisite melody appealed more to the heart of the connoisseur than to the intellect.

What was originated and developed as Romanticism in the 18th and 19th centuries that was well flourished in Indian literature during the period of Kalidasa. It seems anachronistic to evaluate the works of Kalidasa on the basis of Romanticism, for those aspects of Romanticism of the westerners were customary with the Indian poets. What they upheld as romanticism are all seen in its minutest details in the works of Kalidasa of the 1st century B. C. If the Westerners called the new trend of the Romance languages as Romanticism, what will the Easterners name such a trend seen hundreds of years before than that in the literature of Bhārata? Can we call it as Bhārateism? Even if Bhārateism is a suitable name, here it is tried to evaluate the works of Kalidasa on the basis of the term Romanticism.

Love

All the plays of Kalidasa are comedies of love⁸. His heroes and heroines are brought to a situation so as to fall in love with each other in the first sight itself. His heroes and heroines are high-born kings and peerless beauties respectively, both in the prime of their youthful bloom.

His first play, the *Mālavikāgnimitra* of the *Nāṭaka* type

8. *Mālavikāgnimitra*, *Vikramorvasi* and *Abhijñāna Śakuntala* are the plays of Kalidasa.

is a pre-mature love-comedy. The mutual love of *Mālavikā* and *Agnimitra*, their separation and union constitute the story of the play in five acts. His second play the *Vikramorvaśīya* of the *Trojaka* type is in five acts. Herein, the love of a mortal king and a celestial Nymph is described. This play is based on the famous love-tale of *Purūravas* seen in the *Śatapathabrāhmaṇa* and *Matsyapurāṇa*.

The *Abhijñāna Śākuntala*, a *Nāṭaka* in seven acts is a romantic comedy. The plot is derived from the love-tale of *Duṣyanta* and *Śakuntalā* in *Mahābhārata*⁹. The love at first sight of *Śakuntalā*, and *Duṣyanta*, their *Gānṭharva* marriage, the curse of *Durvāsa* upon *Śakuntalā*, the modification of the curse, the loss of the ring, *Śakuntalā*'s visit to the palace of *Duṣyanta*, the king's forgetfulness of his union with *Śakuntalā* due to the effect of the curse, their long separation, suffering and re-union are the main incidents in *Abhijñāna Śākuntala*.

The *Meghadūta* is a descriptive elegy¹⁰ in which an exiled yakṣa, cursed to live a separated lonely life on mount *Rāmāgiri*, sends a love message to his love living in the city of *Aṣṭaka*.

His *Reghuvamśa* is a *Mahākāvya* in 19 cantos describing the glories of a series of kings of the solar race.

The subject matter of *Kumāra sambhava*, a *Mahākāvya* in

9. vide. *Vyāsa-Mahābhārata*, *Adiparva* and *Padmapurāṇa*, *Svargakhanda*.

10. B. Prasad, *A Background to the study of English literature*, 'Elegy is usually a lamentation for the dead, though it may be inspired by other sombre themes, such as unrequited love, the fall of a famous city. and the like'.

eight cantos is the marriage of Śiva with Pārvatī. 'the father and mother of the universe' ¹¹.

Both Mālavikā and Śakuntalā belong to the Parakīyā¹² type of heroines. Mālavikā is a good looking accomplished girl gifted with high artistic talents in dance. She is famous for her physical voluptuousness and beauty of character¹³. King Agnimitra is a better match for her because of his kingship and handsome appearance. This Dhīralaṭita type of hero looks like the bowless cupid. Their love is solely of the carnal type.

Śakuntalā, the unsmelt flower of flesh is the flower of the hermitage. The handsome king Duṣyanta is wonderstruck to see such a beautiful maiden. Her natural beauty and loveliness reminded the king of his false notion about feminine charm¹⁴. He thought of the artificial glamour of the daughters of princes and nobles of his harem. Urvāṣī, the most accomplished dancer in the court of Indra is the ornament of heaven. Purūravas, the king falls in love with her because of her physical elegance. It seems that the poet himself felt deficiency of vocabulary to depict the beauty of Pārvatī¹⁵.

11. Reghuvamśa, I. 1.

12. The Parakīyā is so called because she is in the power of her parents, most probably a maiden.

13. Mālavikāgnimitra, Act II,

'Na kevaṇ rūpe śīle api advitīyā Mālavikā.

14. Śakuntalā, Act I. 17,

Śuddhānta durlabhamidam Vapurāśramavāsino yadi
janasya / Dārikṛtaḥ khalu guṇairudyānalatā vanalā-
tābhik //

15. Kumārasambhava, I. 49,

Sarvopamādravya samuchayena yadhāpradeśam
viniveśitena / Sā nirmita viśvasya prayathā deḥkṣata
saundarya didikṣaeva //

Love is the theme common to all of his works. The love of the couple Aja and Indumati, Rāma and Sita, Dilīpa and Sudakṣiṇā are models of happy wedded life.

Beauty

Kalidasa is a poet of beauty. He leads his readers to a beautiful world of mystery and wonder. His *Alaka*¹⁶ is an ideal world of love, drinking and revelry. The *Oṣadhipraṣṭa*, the capital of Himavān is a divine world of supernatural beings. There is no wonder if one considers it as a transplantation of heaven, for such immense wealth and beauty is seen there. Supernatural creatures such as Yakṣas, Kinnaras and Forest-Nymphs enjoy life in the gem-lit rooms of high palaces built of various jewels. The magic herbs that shed light in the darkness the 'Kalpataru' beneath which the Vidyādhara relax¹⁷ etc. open before our mind's eye a real world of wonder and beauty. They are always in their adolescence and there is no destroyer except Cupid in their city. The poet often escapes from the real beauty of the earth to an imaginary world of mystery and wonder.

Mount Himālaya and its surroundings, the hermitage of Kaṇva and Mārica and that of Vasiṣṭha are serene places of bliss. These mysterious places conjure up a union of heaven and earth at once.

As a painter he pictures the beauty of women and men, the beauty of flowers and leaves, the beauty of animals and birds, the beauty of rivers and mountains and the beauty of sun and moon in sensuous terms. Kalidasa may be regarded

16. Alaka is the Capital city of Kubera on Mount Kailāsa vide. *Meghasandeha*.

17. vide. *Kumārasambhava*, VI. 37-47.

as a poet of heaven as he beautifully describes the clouds, lightning, rain-bow, the blue-sky, the Sun light and Moon-beams and using these objects to illustrate his ideas.

CURSE-THE SUPERNATURAL ELEMENT

Curse and its relaxation is seen in almost all the works¹⁸ of Kalidasa as a supernatural element. He uses curse with a view of many objects. It helps the poet to take a new deviation of the plot in a standstill or kept in a critical situation. In the guise of the curse and its effect the poet imparts the new philosophy of his Muse. Curse helps him to save the face of his sinned characters or to give additional powers to his heroes which will be in future use. Usually curse is employed as a poetic technique of retribution. The curse is introduced as 'Sūcyakathāvastu, or indicative plot in his plays.

Kalidasa does not admit youthful passion as the highest glory of love, he upholds the purified love of souls. To him infatuation due to physical beauty leads to destruction. Beauty is fruitful and lasting when it is mingled with virtue. For a constant glory of love, the lovers must respect the ancient culture of India—a culture of religious austerities in a life of meditative trance.

So the loose and secret union of Śakuntalā and Duṣyanta is accursed to separation and suffering. Curse in Śākuntalā breaks the union of the lovers for a period of repentance on their faults. When

18. vide. Meghasandēśa, I; Kumārasambhava, IV. 41; Vikramorvaśīya, Act III; Abhijñāna Śākuntalā, Act IV. 1; Raghuvamśa, I. 76; V. 53; VIII. 81; IX. 79.

Śakuntalā is abandoned, all her ambitions are crumbled down and she makes a self search for where she has gone wrong. Retribution starts against that unsmelt flower who ravished the purity of the hermitage. Her pregnancy stands as a question mark against the false and secret agreement of her lover. The repercussion of her uncontrolled passion purifies her through repentance and her mind is made calm with all passion spent. It is the repentance that purifies her soul and in the anchorage of, Mārīca she regains her peace of mind that was lost in the hermitage of Kaṇva.

Duṣyanta who seduced the blessed atmosphere of the hermitage of Kaṇva by limitless blind passion though lied, at first; on his relation with Śakuntalā and forsook her, he could not be saved from the grip of his own prick of consciousness. His unlimited passion retaliates on him and he loses his peace of mind. The restlessness of his mind is increased on the thought of a progeny, the next heir to his throne. The news of the death of Dhanamitra, a merchant¹⁹, who did not possess a heir to his vast wealth kindled his peaceless mind. It is rekindled by the sight of the regained ring-the emblem of their love and the gift of Duṣyanta to Śakuntalā.

The lack of progeny in his other queens and the knowledge of the only offspring he begot in Śakuntalā and the need of a heir to his throne etc. insist him to recall Śakuntalā. It is in this plight for a progeny that repentance and moulding of character take place

19. Śakuntalā, Act VI, 'Samudravyavahāḥi sārthavaho dhana-mitraḥ nauvyasanena vipannaḥ, anapatyaśca kila saḥ, rājagāmī tasyārthasañcaya ityamātyena Itkhiṁ/ (Savi-śādam) kaṣṭam khalvanapatyātā'.

in Duṣyanta. After a period of repentance, the king comes across Sarvadamaṇa, his son and next heir to his throne. Sarvadamaṇa is the connecting link between the separated lovers whose long separation was caused by the curse of Durvāsa.

Love is desirable, but it must be of the moral type—the love of the pure soul: love of physical infatuation is mixed with sin which leads to destruction. Wherever surging passion goes to the higher level and proper thinking to the lower, there would be worries and sufferings. This philosophy of love is seen in the case of Pārvatī and Śiva. Pārvatī could not win the love of Śiva—the sage father of the world by exhibiting youthful, feminine charm²⁰. Śiva frowns upon her physical flush and passionate mind. The aversion of Śiva towards her physical charm insists her to achieve him as her husband through pine and penance. After the purification of her disturbed mind she gains her goal. The union of the purified souls will never be separated, their union will be constant like the union of word and sense. The curse of Durvāsa gives room for a diversion of the plot. The curse is an end and a beginning. It brings an end to the amorous life of the hero and heroine and then begins the suffering and purification.

Bharata's curse on Urvaśī sentenced her to live on earth²¹. But to the good fortune of the lovers, Indra interferes in the matter and allows her to live with her new lover Purūravas until he sees the face of a child from her. Bharata's

20. Kumārasambhava, V. 1

21. Vikramorvaśīya, Act III.

curse and Indra's interference give way to the development of the plot.

Purūravas, the king is punished for his physical infatuation for the divine harlot Urvaśī by a curse of long separation and suffering. Here the poet willfully makes situation to lead Urvaśī to the cursed forest of Kumāra. The transformation of Urvaśī into a creeper on her entrance into the forbidden forest for ladies which is sacred for Kumāra is another imaginary creation of wonder. We are taken to a strange world of wonder where the love mad king wanders in a pitiable plight for his beloved. The conception of the release of the curse by means of the gem called Saṅgamaniya, that is produced from the dye of Pārvatī's feet²² and its magical power of retransforming the creeper into the divine damsel etc. bear the stamp of high imagination.

Yakṣa, the hero of Meghasandeha is cursed to suffer for an year of separation due to his blind passion which retracts him from his duty²³. This brings him worries losing all his divine powers.

The curse of Kāmadhenu upon Dilīpa²⁴ is to teach the king a lesson for his disregard towards the cows, the main source of income of the state. The ancient Indians lived depending upon agriculture. Their main source of income was the cattle. Cows were their savings. The wealth of a man was estimated on the basis of the number of cows he owned. Cowdung was the best fertiliser to their agriculture and milk the best restorant of their health. Cows gave all their ambitions based on health and wealth. They worshipped cows and named them the all-giving

Kāmadhenu or Kāmadhenu may be a representative of the cows.

Dilīpa, the King in heavenly state of pleasure gave no due care in the matters of the cows. Being the king it was his duty to protect the cows. His blind eye upon the cows retaliated in the form of a curse to his own person and country.

The lack of progeny and next heir to his throne brought him to right thinking. Standing on the bank of the hell called 'Pum' he searched the way by which he could save himself. In that plight he approached Vasiṣṭha, the preceptor of his family who led him in the right way. The truth knowing sage compelled the king and his beloved to lead the life of the recluse. The king who had spend his time in the harem was sent to protect Nandini, the cow of the sage in the forest. He walked in the sunlight and free air. His sullen body became healthy. The cow's milk became highly medicinal as it grazed the medicinal herbs of the forest. The usual walking exercise in the sunry forest and the use of the medicinal milk gained him the power of reproduction.

The lion²⁵ is a symbolic representation of the ferocious faults that he had committed. All his faults take the form of a lion to challenge his very being. He makes repentance of his sin and that avoids his mental worries.

After all, the life of the couple in the hermitage purifies their minds. The king becomes ready to thwart his own body in order to save the life of a cow. If the king is ready to do the duties of a herdsman who would not be ready to protect cows in his country? Thus the poet advocates in a suggestive sense the importance of the protection of cows in an agricultural

25. Ibid. II. 29.

country like India through the mouth of Vasiṣṭa. His supernatural power is suggestive, refined and psychological.

LOVE OF NATURE:

Kalidasa was a true observer of nature. Every objects of nature, the living and non-living are given due respect in his poetry. But he is neither a Pantheist like Wordsworth nor hears the pulses of humanity, as Wordsworth puts it "the still sad music of humanity"; in nature. Kalidasa is able to hear the eternal music of nature as a keen observer. He compares the beautiful limbs of damsels in terms of the objects of nature. His bewitching maidens have moon like faces, creeper like, arms lotus like hands and plantain-stalk like thighs. His vernal charm itself scorns the fashionable decorations of women.

The Navamallikā creeper and the mango tree constitute the symbol of a happy couple²⁶. The young creepers of the forest are personified and compared to youthful maidens of the city who welcome new guests with the shower of the exuberance of flowers²⁷. His love and keen observation of Indian landscape is seen in the *Rtusamhāra*, where he pictorially depicts the varying human emotions in accordance with the changes of season. None other than Kalidasa holds such a deep insight into the secrets of nature.

Nature shows humanitarian characteristics in his works. The Plant and animals take part in the mourning of the departure of Śakuntalā to the palace of Duṣyanta. His characters bring up plants and animals as daughters and sisters. Pārvatī brought

26. *Mālavikāgnimitra*, Act IV. 13.

27. *Reghuvamśa*, II. 10.

úp a Devadāru²⁸ as her true child. To Śakuntalā the Vana-jyotsnā is her younger sister and the deer her foster son²⁹.

Kalidasa gives equal status to man and nature in his works. He and his characters show sympathy and love towards nature and nature loves and sympathise in return. The forest nymphs are said to supply valuable ornaments and dress to Śakuntalā. They sing in praise of the majesty of kings from their creeper bowers. Nature consoles his characters at times of despondancy and suffering. Love-stick characters seek shelter in the pleasure garden. The wind coming from Malaya forest lulled them to happiness. Almost all the known animals, plants flowers birds, mountains and rivers are given significant role in his works.

THE DOHADAKRIYĀ AND ITS IMPORTANCE:

The Dohadakriyā³⁰ in Mālavikāgnimitra is based on some popular conception, according to which; if a well-dressed woman having moral values kicks an umblossomed Aśoka tree with her left foot adorned with Aṅgerāga and Nāpura, in no time the tree would give flowers³¹. It is believed that the

28. Reghuvamśa, 11. 36.

29. Śakuntalā, Act IV, 'Śakuntalā-(smṛtvā) tāta latābhaginīm tāvāt madhavīmāmantrayīṣye;

Kaṇvaḥ -vatse

yasya tvayā vraṇaviropaṇamiṅgudīnām
tailam nyaṣicyata mukhe kuśasūcividdhe/
śyāmākamuṣṣiparivarddhitako jahāti

soḥyam na putrakṛtakaḥ padavīm mṛgaste// (13)

30. Mālavikāgnimitra, Act III.

31. Strīṇām sparśanāt priyaṃgurvikasati sīdhugenaḍuṣa sekāt/
pāḍighātādaśokaḥ tilaka kurabakau vīkṣeṇālīṅgaṇābhyām// etc.

tree is ashamed of the kicks of a lady. It was customary with the Hindus to plant Aśoka in front of their houses or in their garden because of its medicinal values and as a respect towards Cupid—the most handsome god of love among the Hindu gods. For Cupid selected the beautiful Aśoka flower as one of his flower shafts.

The diseased legs of Dhārīnī compels her to direct Mālavikā to do the Dohadakriyā for the red Aśoka as it is seen unblossomed in the vernal season. Her kicks gain bunches of flowers to the Aśoka tree and at the same time the hidden bud of love in her heart blows and blushes by the touch of the king. In return the king also realises happy horripilation by lifting her from his feet. Actually the poet shows the love blown condition of Mālavikā's heart by drawing a symbol the Aśoka tree from nature.

The time selected for the Dohadakriyā is noteworthy. Mālavikā is in a hopeless mood giving up all her ambition of the betrothed marriage with Agnimitra when Mādhavasena, her only brother was dethroned by yajñsena. Helplessly she seeks refuge in the palace of Agnimitra after the unhappy attack of the Dasyās. This coincidence regains her lost glory and happiness. As a popular concept and as a symbolic representation, the Dohada is a significant romantic factor in Mālavikāgnimitra.

Eventhough Kalidasa is renowned as a poet of aesthetics and erotics there is a note of sadness in his works. This note of sadness is expressed in sensuous appeal in the Meghasandesa, in Rativilāsa, Ajavilāsa and in the IVth act of Śakuntala. This note of sadness, in heart rending terms reaches to the verge of Karuṇa sentiment. Kalidasa, the poet of sophisticated eroticism and passionate expression uses selected subjects and phrases in a suggestive sense.

A COMMENT ON BHAGAVADGĪTĀ 1.12-16

ARVIND SHARMA

The verses in question cover a part of that section of the Bhagavadgītā which is referred to as "The Sounding of the Conchshells."

The Sounding of the Conchshells:

tasya samījanayan haṛṣaṁ
Kuruvyddhaḥ pitāmahaḥ
simhanādaṁ vinadyo' ccaḥ
śaṅkhaṁ dadhmau pratāpavān

In order to cheer him up, the aged kuru, his
valient grandsire, roared aloud like a lion
and blew his conch.

tataḥ śaṅkhāś ca bheryaś ca
paṇavānakagomukhāḥ
sahasai 'vā 'bhyahanyanta
sa śabdas tumulo 'bhavant

Then conches and kettledrums, tabors and
drums and horns suddenly were struck and
the noise was tumultuous

tataḥ śvetair hayair yukte
mahati syandane sthiḥ
mādhavaḥ pāṇḍavaś ca 'va
divyau śankhau pradadhmatuḥ

When stationed in their great chariot,
yoked to white horses, Kṛṣṇa and Arjuna
blew their celestial conches.

pāñcajanyaṁ hṛṣīkeśo
devadattaṁ dhananjayaḥ
pañḍraṁ dadhmau mahāśaṅkhaṁ
bhīmakarmā vṛkodaraḥ

Kṛṣṇa blew his Pāñcajanya and Arjuna his
Devadatta and Bhīma of terrific deeds
and enormous appetite blew his mighty
conch, Pañḍra.

These indicate readiness for battle.

anantavijayaṁ rājā
kuntīputro yudhiṣṭhiraḥ
nakulaḥ sahadewaś ca
sughoṣamaṇipuṣpakau

Prince Yudhiṣṭhira, the son of Kuntī,
blew his Anantavijaya and Nakula and
Sahadeva blew their Sughoṣa and Maṇi-
puṣpaka.¹

II

A review of these verses discloses the following interesting aspects of the situation.

(1) On the Kuru-side, Bhīṣma alone blows the conch, and the conch is unnamed.

¹ Transliteration and translation as per S. Radhakrishnan, The Bhagavadgītā (London: George Allen & Unwin Ltd., 1958), pp. 84-85.

(2) The rest of the martial uproar from the side of the Kurus takes the form of a tumultuous din.

- (3) When the Pāṇḍavas blow their conches, each of them has a name. Leaving Kṛṣṇa and his blowing the pāṇcajanva apart, the following list can be drawn up:

Name of Pāṇḍava	Name of Conch
Arjuna	Devadatta
Bhīma	Paundra
Yudhiṣṭhira	Anantavijaya
Nakula	Sughoṣa
Sahadeva	Maṇipuṣpaka

(4) It is worth noting that, in part, the names of the conches seem to be more important than the names of the persons blowing them. Thus in the case of three of the six people involved (the five Pāṇḍavas plus Kṛṣṇa), the individuals are not alluded to by their direct personal names. In Bhagavadgītā 1.14 Kṛṣṇa is not called Kṛṣṇa but Mādhava which means 'a descendant of Madhu'.¹ Similarly Arjuna is not called Arjuna but a pāṇḍava or 'a son or descendant of Pāṇḍu'.² Thus both are referred to patronymically. Even Bhīma is not referred to by name directly. There is, to be sure, a play on his name in the epithet bhīmakarmā in Bhagavadgītā 1.15 but he is really referred to adjectivally than substantively. This is, howsoever, not so with Yudhiṣṭhira, Nakula and Sahadeva but the earlier instances do seem to leave room for suggesting that the particularity of the conch is a more significant concern of

1 W. Douglas P. Hill, The Bhagavadgītā (Oxford University Press, 1969), P. 76, fn. 3.

2 Vaman Shivram Apte, The Practical Sanskrit-English Dictionary (Delhi: Motilal Banarsidass, 1965), P 609.

the author of the Gītā at this stage than of even the person involved in a sense.

III

This means that the fact that on the Kaurava side an unnamed conch is blown followed by tumultuous din and on the side of the Pāṇḍavas well-named if not well-known conches are blown in an orderly fashion has some significance in the narrative.¹ One is thus inclined to elaborate following Madhusūdana,² that it is as if the Pāṇḍavas are telling the kauravas that in your army there is not one well-known conch while on our side there are so many celebrated ones. Whether this was a form of martial oneupmanship in India there is no way of proving but Nataraja Guru's remarks on the situation seem amply justified.

The names of particular conch-shells are not referred to any more. The reference is made rather to bowmen and charioteers. On the Kaurava side it should be remarked that only one man, Bhishma, blew a conch-shell of any unique nature. The rest was a hullabaloo of changing instruments. On the Pāṇḍava side, on the other hand, the clarion calls of the conches came in clear graded succession, in which a scale of values can be discerned—until this is also lost in the common general uproar of the ranks.³

-
- 1 Does it imply that the Kauravas were not well organised?
 - 2 Wasudeva Laxmana Sastri Pansikar, ed., *Bhagavad-gītā* (Bombay: Nirṇayasagara Press, 1912), p. 17.
 - 3 Nataraja Guru, *The Bhagavad Gītā* (London: Asia Publishing House, 1961), p. 81.

Statement about ownership and other Particulars about the journal of the Oriental Research Institute and Manuscripts Library to be Published in the first issue every year after the last day of February.

Form IV (See rule 8)

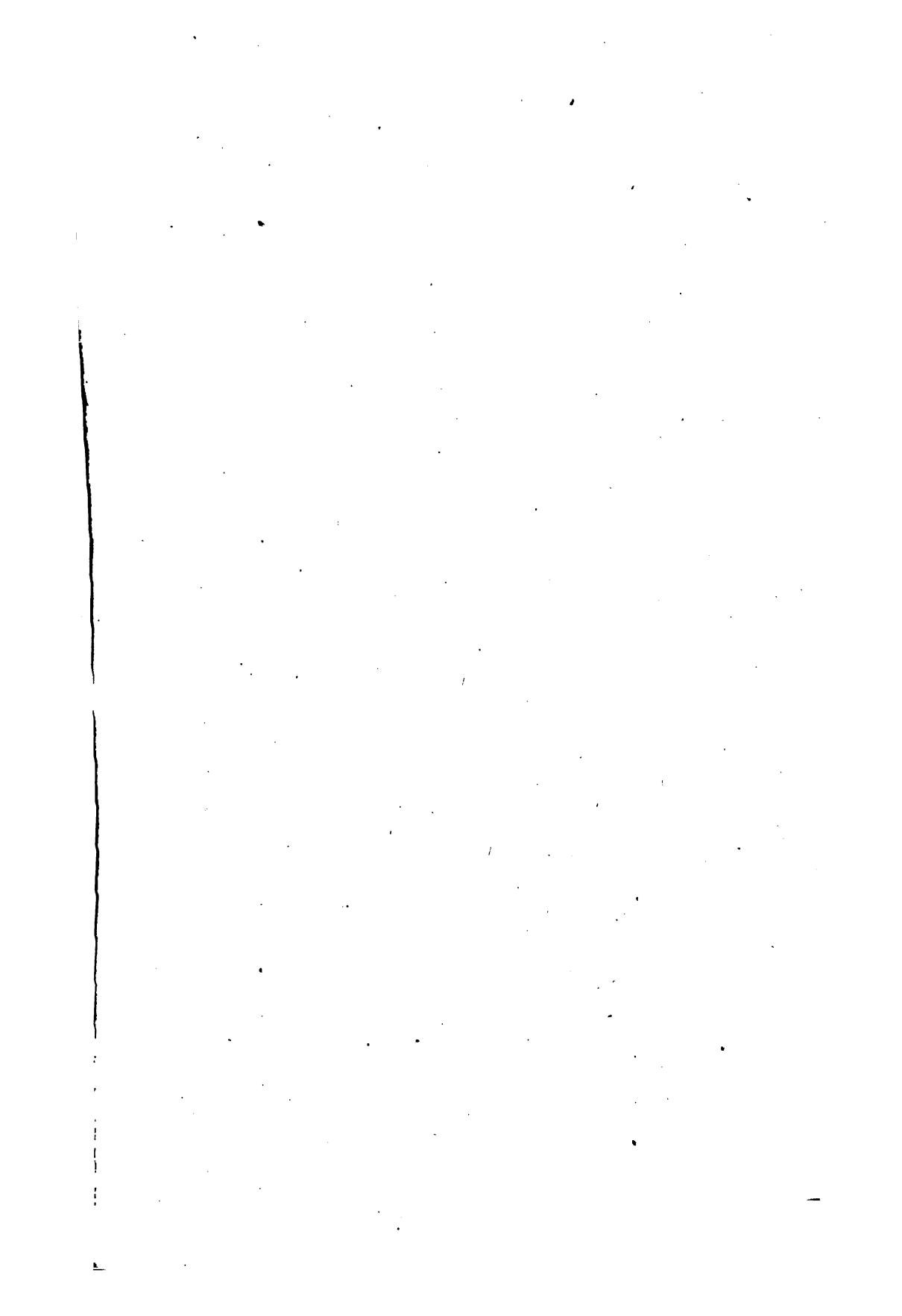
1. Place of Publication - Trivandrum
2. Periodicity of Publication - Half yearly
3. Printers Name. - R. Vijayakumar
Nationality Indian
Address. - R. Vijayakumar
Kumar printers; Thampanoor,
Trivandrum
4. Publisher's name - K. Raghavan Pillai
Nationality Indian
Address. Oriental Research Institute and
Manuscripts Library, University
of Kerala, Trivandrum
5. Editors name. K. Raghavan Pillai
Nationality Indian
Address. K. Raghavan Pillai
Director and Professor of
Sanskrit
O. R. I and Mss. Library,
University of Kerala, Trivandrum

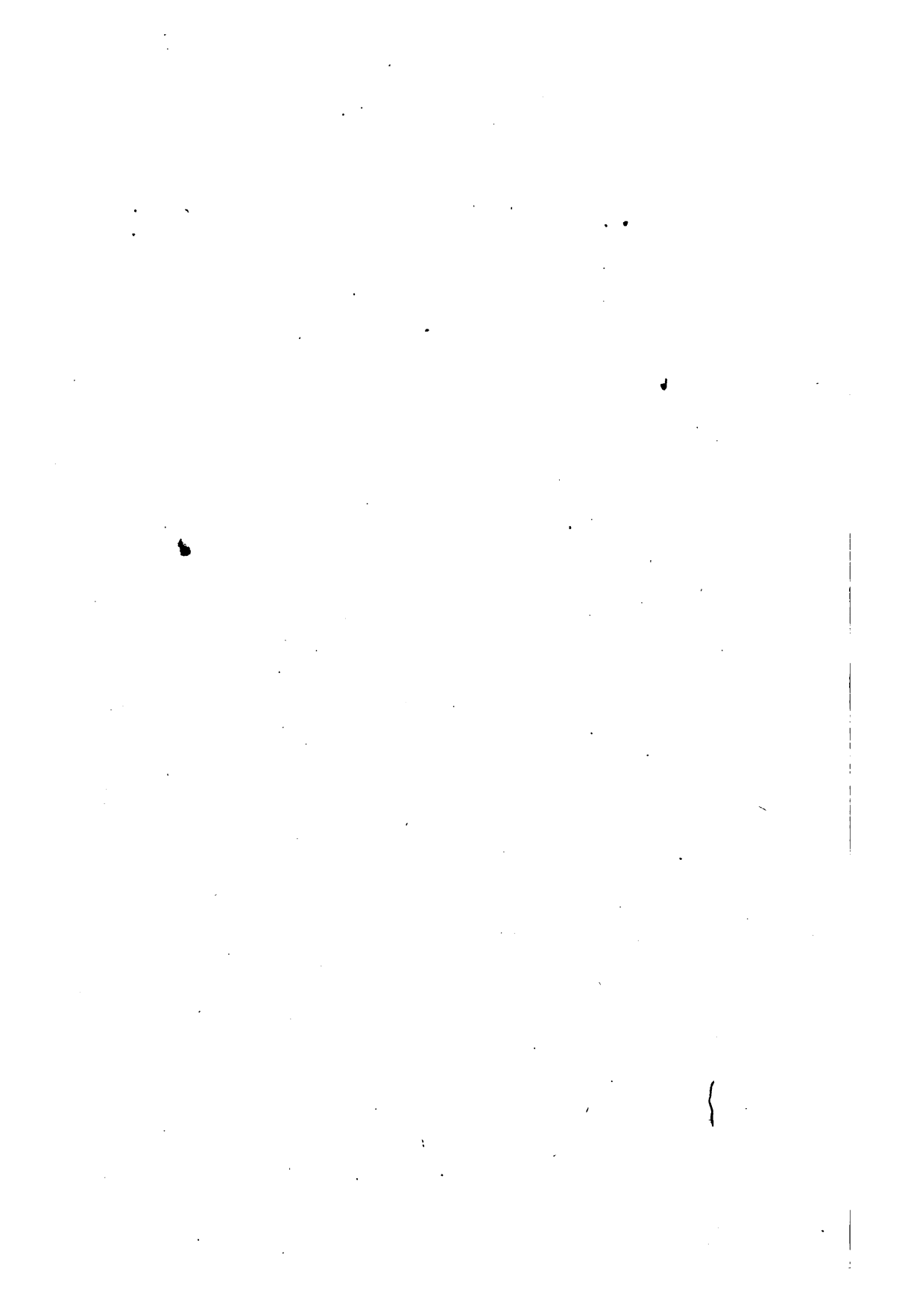
Name and address of individuals who own the news papers and Partners University of Kerala state holders holding Trivandrum more than nine percent of the total capital.

1. K. Raghavan Pillai hereby declare that the Particulars given above are true to the best of my Knowledge and belief.

Trivandrum
15-6 80,

K. Raghavan Pillai
Signature of the
Publisher
(Sd-)

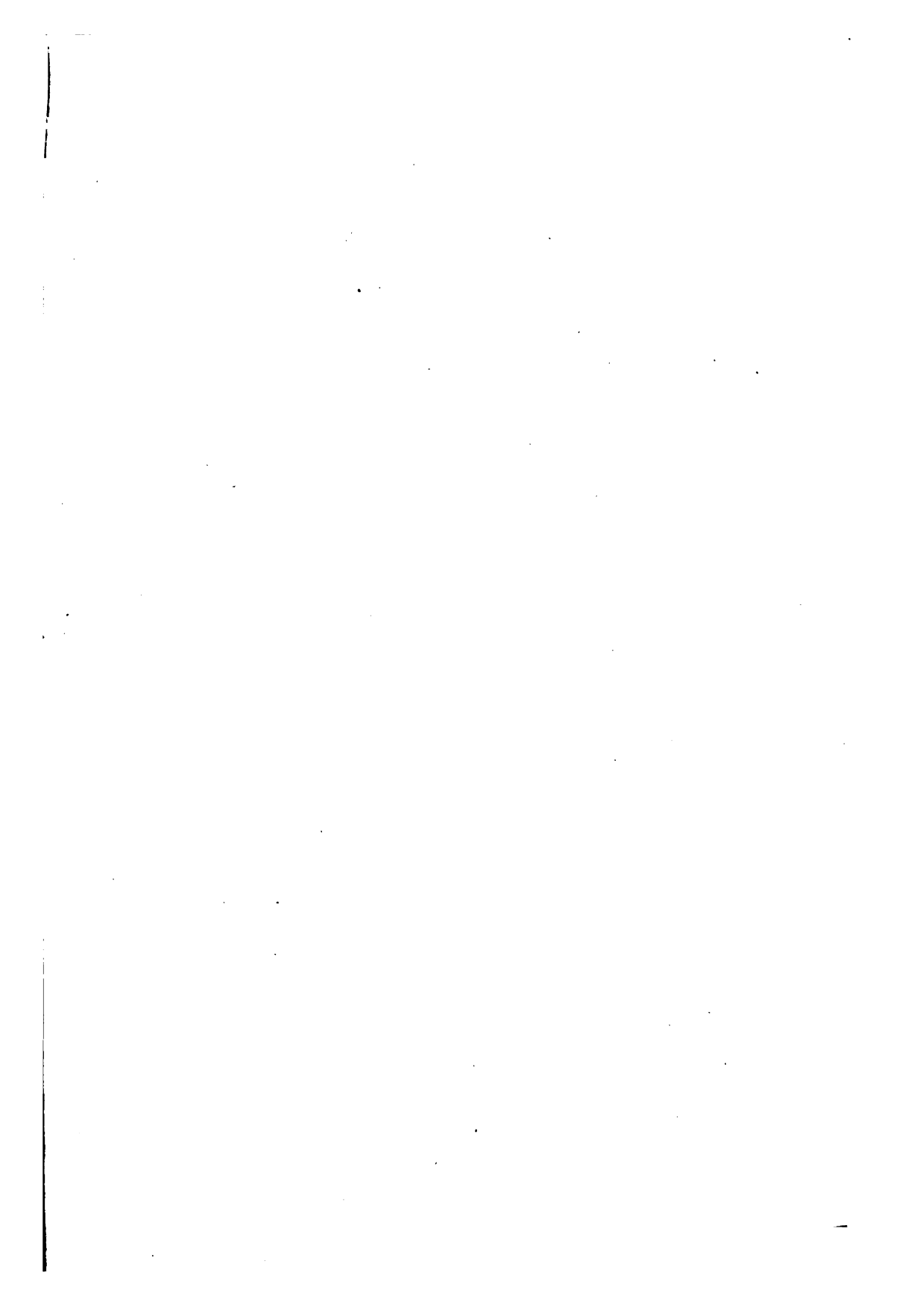

**All Correspondence regarding this Journal and books
for review may be sent to :**

**The Director and Professor of Sanskrit,
Oriental Research Institute and
Manuscripts Library,
University of Kerala,
Kariavattom, Trivandrum.**

**Printed at Kumar Printers, Thampanoor, Trivandrum-9.
and published by Dr. K. Raghavan Pillai, Director and
Professor of Sanskrit, ORI and Mss. Library for
the University of Kerala, Trivandrum.**

GENERAL LIBRARY - U.C. BERK

8000321624

